

Yüz binlerce yıllık şehrin, on beş asırlık mabedi... İnsanlık tarihinin gözbebeği İstanbul'un "İlahî Hikmet" melcei Ayasofya.

Tüm taştan topraktan olmasına rağmen kaç kez sarsılmış, darbe almış, yıkılmış, işgallere, yağmalara, yasaklamalara maruz kalmış ama yine ayakta kalmış, yine yeniden dirilmiş...

Herkesten, her şeyden ve hadiselerden bağımsız, Marmara'nın sularını seyretmeye; batıdan doğudan gelen rüzgarlara karşı muhkem duvarları içinde hakikati sarıp sarmalamaya; ana rahmi gibi temeline atılan ilk toprağına ilk su verildiği günden beri bereket saçmaya devam etmiş...

Bir gün elbette yerle yeksan olacak olsa da, ayakta kaldığı yıllar boyunca yorulmadan, yüksünmeden güzele işaret etmiş, kainatta her zerrenin seslediği hakkı seslemiş, kubbesine hapsedtiği sesleri, hıçkırıkları, niyazları bir hazinedar titizliğiyle büyük gün için saklamış...

Beşeriyetin tüm hislerine, güzele, çirkine, öfkeye, sevgiye, sevince, hüzne, inkara, imana, cömertliğe, hasisliğe, savaşa, barışa şahit ve tercüman olmuş...

Tarihte her şey nasıl hem hakka hem batıla ayna, hayır ve şerrin mücadelesine bir küçük sahneyse Ayasofya da bundan fazlasıyla payını almış, bir ulu mabed, bir mübarek secdegâh, bir nurlu kiblegâh olmuş...

Olmaya da devam ediyor.

Bu sayımızda Ayasofya sahnesinde sergilenen binlerce hikayenin sadece bir kısmına işaret edebildik. İstanbul'un, Fatih Sultan Mehmed Han tarafından fethiyle tarihinde bir yeni sayfa açılan Ayasofya'nın başlangıcından bugüne, kiliseden camiye, camiden müzeye, müzeden yeniden camiye tahviline kadar serencamını özetlemeye çalıştık. Taşından toprağına, mozağinden yazısına, kubbesinden türbesine, medresesinden şadırvanına, duasından musikisine, müzesinden kütüphanesine ne varsa az da olsa bahsettik. Onu mevzu edinen fotoğraflara, gravürlere, çizgilere, kitaplara temas ettik. Mevzuyla alakalı hem bir literatür özeti hem de yeni ufuklar açmayı denedik.

Müzeden yeniden camiye tahvili esnasında İstanbul müftümüz olan Mehmet Emin Maşalı Hoca'mızla süreci ve hazırlıkları konuştuk.

İstanbul'a pek çok hizmeti olan Mimar Sinan Genim'den Ayasofya'nın mimarisini, şehirdeki mevziini ve kıymetini dinledik.

Kendisiyle mütenasip adıyla, "Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif"inin daha nice asırlar müminlere inancın imanla, sanatın ibadetle, zerafetin haşmetle, tecrübenin ilimle bulunduğu bir mescid olmaya devam etmesi niyazıyla, sizleri dergimizle başbaşa bırakıyoruz.

47. sayıda görüşmek üzere, sağlıklı kalın.

Fulya İBANOĞLU

Editör

TDV-İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ DERGİSİ

ISSN: 1308-9595

YIL: 16 SAYI: 46 Kış 2023/1444

Dosya Konusu: **Ayasofya**

**TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSTANBUL
ŞUBESİ ADINA İMTİYAZ SAHİBİ VE
YAYIN YÖNETMENİ (SORUMLU)**

Prof. Dr. SAFİ ARPAGUŞ

**YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ ve YAYIN
KOORDİNATÖRÜ**

Halime YILDIZ

EDİTÖR

Fulya İbanoğlu
fulyaibanoglu@gmail.com

YAYIN KURULU

Dr. Aliye ÖTEN
Büşra Nur GÜLER
F. Hilâl FERŞATOĞLU
Mehmet YÜKSEL
Muhammet Gündoğdu
Şule DÜNDAR

TASHİH

F. Hilâl FERŞATOĞLU

MALİ İŞLER SORUMLUSU

M. Fatih SÖNMEZ
TDV İstanbul Şubesi

GÖRSEL TASARIM

Fotografika

KAPAK RESMİ

Sinan Genim Arşivi

GRAFİK UYGULAMA

ademsene.com

Basım Tarihi: **Şubat 2023**

WEB

istanbulmuftulugu.gov.tr

YAYIN TÜRÜ

Yerel-Sürelî

BASIM YERİ ve TARİHİ

TDV Yay. Matbaası
Serhat Mah. 1256. Sokak No: 11
Ostim-Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31

İDARE YERİ

İstanbul Müftülüğü Ek Binası
Molla Fenari Mah. Vezirhan Cad.
Çemberlitaş-Fatih/İSTANBUL
0212 526 16 80

Yayınlanan yazıların hukuki-bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Ücretsizdir.

Bu sayıda...

- 4** İman, Umut ve Ufuk Boyutuyla Ayasofya
Prof. Dr. Ali Erbaş
- 8** Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi'nde Bir Asır Sonra Kılınan İlk Teravih Namazı
Prof.Dr. Safi Arpaguş
- 10** Hac Sûresinin 37-41. Ayetleri Bağlamında Mabed İktidar İlişkisi
Prof. Dr. Murat Sülün
- 16** Ayasofya'da Hadis Dersleri
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer Kalkan Yorulmaz
- 20** Mabedlerin Dönüştürülmesinin İslâm Hukukundaki Yeri
Prof. Dr. Vecdi Akyüz
- 28** Kadızâdeliler ve Sivasîler Tartışmasında Ayasofya Vaizlerinin Rolü
Doç. Dr. İbrahim Baz
- 32** Ayasofya Camii'nde Sûfiler: Şerefü'l-Mekan Bi'l-Mekin
Doç. Dr. Derya Baş
- 37** Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı ile Ayasofya Üzerine

46 Cihad Siyaseti Bağlamında
Ayasofya

Doç. Dr. Cafer ACAR

49 Osmanlı Devlet- Saray
Teşrifatında ve
Merasimlerinde
Ayasofya'nın Yeri

Prof. Dr. Zeynep Tarım

54 Ayasofya Şeyhülkurrâları

Dr. Abdullah AKYÜZ

57 Ayasofya Medresesi

Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK

61 Ayasofya Vakıfları Tahrir
Defteri

Ulviye Akgün

65 On Dokuzuncu Yüzyılda
Seyir ve Temaşa Mekânı
Olarak Ayasofya Camii ve
Gayrimüslim Ziyaretçileri

Emine Betül Çakırca

71 Ayasofya Camii'nin Müzeye
Çevrilişinin Muhtemel
Tarihî Arka Planı, Aktörleri
ve Neticeleri

Hayrullah CENGİZ

81 Ayasofya'nın Tekrar Cami
Olarak Açılma Taleplerinin
Serencâmı

Muhammet Gündoğdu

90 Sinan Genim'le Ayasofya
Üzerine

96 Tarihi ve Yapılarıyla
Ayasofya Külliyesi

Dr. Aliye Öten

102 Ayasofya-i Kebîr Cami-i
Şerîfi'ndeki Hat Şaheserleri

Prof. Dr. Fatih ÖZKAFA

108 Ayasofya Mozaiklerinin
İkonografisinde Politik
Etkiler

Arş. Gör. Dr. Yavuz Erdihan

113 Mescid-i Aksâ'nın İkiz
Kardeşi: Ayasofya

Prof. Dr. Kâzım YOLDAŞ

118 Ayasofya'da Mevlid
Merasimleri

Dr. Öğr. Üyesi Selman Benlioğlu

121 Osmanlı İstanbulu'nda Bir
Rus Ressamının Ayasofya
İzlenimleri

125 Ayasofya Kitaplığı

Büşra Nur Güler

İman, Umut ve Ufuk Boyutuyla Ayasofya

Prof. Dr. Ali Erbaş*

İslâm; insanın bireysel, toplumsal ve küresel boyutta anlam krizini aşabilmesinin ve varoluşsal bunalımlarını sakinete dönüştürebilmesinin yolunu gösteren bir inanç, düşünce ve değerler bütünüdür. Bir inancın, düşüncenin veya değerlerin varlık ve hayat bulabilmesi insan, zaman ve mekânın müşterek rol üstlenmesiyle mümkündür. Buna göre, bir müminin hayat serüvenindeki en önemli rehberi olan vahiy; *“Nitekim kendi aranızdan, size ayetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik”* (Bakara, 2/151) ayetiyle tescil edilen Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şahsında yaşanan bir hayata dönüşmüş, insanlığın huzur çağı asr-ısaadetle yeryüzünün her köşesine ulaşmış ve İslâm beldelerinin kalbini oluşturan mescitlerle okunmaya, okutulmaya ve hayata değer katmaya devam etmiştir. Bu açıdan mescitler, iman başta olmak üzere varlık, kulluk, gaye, değer ve ahlak ekseninde çok önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in; *“Allah’ın mescitlerini ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler*

imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.” (Tevbe, 9/18) ayeti, bu hususu bütün yönleriyle önümüze koyan ilâhî bir fermandır.

Bütün güzelliklerin ve ahlakî erdemlerin en büyük ve en güzel temsilcisi olan Allah Rasûlü, şehirlerin anası Mekke’den Medine’ye hicret ederek Yesrib’i medenileştiren bir ahlak inşa etmiş ve bu milat; bilgi, hikmet ve marifet yurdunda doğup iman ve ahlakla neşvünema bulan muhteşem medeniyetimizi şekillendirmiştir. Hicret sonrası ilk iş olarak Hz. Peygamber’in Medine’ye varır varmaz bir mescit inşa ettirmesi ise oraya İslâm’ın mührünün vurulması açısından oldukça önemli bir hadisedir. Zira mescit, mümin bilincini inşa etmek, gönülleri imar etmek, zihinleri beslemek, birlik-beraberlik ve kardeşliği pekiştirip sevgi ve dayanışma bağı kurmak, iman ve İslâm’ın toplumsal boyutlarını yaşanır kılmak için muazzam bir imkândır.

Mescitler ve camiler, asr-ı saadetten günümüze müslümanların tarihî serüvenine anlam, değer ve ruh katan eşsiz mekânlardır. Bu meyanda insanlık için yeni bir çağ ve çığır açan İstanbul’un fethinin en önemli sembolü Ayasofya da bizler için zihin ve gönül dünyamızdaki nadide konumunu her daim muhafaza etmiştir. On beş asrı aşan ömrüyle insanlık tarihinin en kıymetli ilim, hikmet ve ibadet mekânlarından olan Ayasofya, İstanbul’u İslâm’la buluşturan büyük fetihle birlikte, İslâm’ın yeryüzüne öğrettiği üstün insanlık ilkeleri ve nebevî değerlerin evrensel nişanelerinden biri haline gelmiştir. Beş asır boyunca müminleri bağrına basan Ayasofya, bir yönüyle geçmiş ve gelecek arasında köprü vazifesi gören mukaddes bir mabed; diğer yönüyle ise fikir ve aksiyon sahibi bir müslüman için önemli bir umut ve ufuk merkezi olmuştur. Bu anlamda Ayasofya, kendisine gönül kapılarını açan herkese İslâmî

bir kimlik, etkin bir şuur ve muhkem bir istikamet aşlamıştır.

Şunu iyi bilmeliyiz ki, beş asır önce İstanbul'u ve Ayasofya'yı İslâm'a açan iradenin ardında güçlü bir inanç, keskin bir zekâ, derin bir strateji, disiplinli bir çalışma ve üstün bir teknoloji vardır. Bu donanımla Allah'a dayanarak yola çıkan Fatih Sultan Mehmet Han ve onun şanlı ordusuna Cenâb-ı Mevlâ da katından inayet, rahmet ve sekînet indirmiş; nihayetinde onları şanlı fetih ile tebcil etmiştir. Dolayısıyla, inşasından günümüze Ayasofya'nın yaşadığı macera, bugünün dünyasına ve müslümanlarına da arzu ettikleri ideallerini gerçekleştirme noktasında bazı zorlukların yaşanabileceğini göstermekle birlikte her şart ve durumda iman, azim ve sabrı kuşanmanın önemini ortaya koymaktadır. Atalet, ümitsizlik ve gaflete düşmeden, planlı bir çalışma ve

cesur bir duruş ile çıkılan yolun, Allah'ın yardımı sayesinde zaferle sonuçlanacağını müjdelemektedir.

İşte Ayasofya'nın bugün yeniden aslı hüviyetine kavuşturulması da aynı azim ve kararlılığın neticesi ve tarihe yön veren ecdadımıza duyduğumuz derin vefanın tezahürüdür. Diğer taraftan; evrensel ilke ve değerleri yeryüzüyle buluşturan kadim medeniyetimizin içinden geçtiği zor süreçlere rağmen yükselmeye devam edişinin en önemli ispatıdır. İman ve vatan sevdasını her şeyin üstünde tutan aziz milletimiz, kimliğine, tarihine ve medeniyetine sahip çıkma kararlılığını ve köklerinden aldığı manevî güçle sağlam bir istikbali inşa etme azmini açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca Ayasofya'nın aslı hüviyetine kavuşması, tüm İslâm toplumları için de bir uyanış ve diriliş muştusu olmuştur. Nitekim son asır boyunca

**Ayasofya
Camii'nin
2014'te
çekilmiş bir
fotoğrafi**
(Fotoğraf:
Ali Ziyrek).

**Sultanahmet
ve Ayasofya
camilerine
havadan bakış**
(Sinan Genim
arşivi).

yaşadığı travmalar ve maruz kaldığı meydan okumalar neticesinde özgüven kaybı yaşayan müslüman toplumlar, bu açılış ile beraber büyük bir heyecan yaşamıştır. Yoksulluk, istila ve savaşların kısılcacında var olma mücadelesi veren coğrafyaların geleceğe dair umutları yeşermiştir. İnanıyorum ki bu büyük hadise, son iki asırdır hakları gasp edilen, değerleri örselenen ve yurtları yağmalanan İslâm toplumlarını yeniden fetih ruhu ve şuuruyla buluşturacak; müslümanları mahkûmiyet ve mahrumiyetten kurtarıp bir kez daha tarihin öznesi konumuna yükselten bir milat olacaktır.

Tüm mazlum ve mağdur coğrafyaların gelecek adına umut beslediği bu toprağın evlatları olarak bizlere büyük görevler düşmektedir. Devasa sorunların girdabında çaresizliği yaşayan insanlığın umutlarını gerçekleştirmek ve tüm yeryüzünde merhamet, müsamaha, barış, huzur ve iyiliğin egemen olması için çalışmak zorundayız. Bu üstün ideal uğrunda büyük bir gayret ve özveri ile çalışmak, en başta Allah'a karşı kulluk, dünyaya karşı insanlık görevimizdir. Aynı zamanda vahiy ve bilgi ile zihinleri, iman ve irfan ile gönülleri, ahlak ve fazilet ile ruhları fetheden ve ümmete

Ayasofya gibi bir değeri bahşeden asil ecdadımıza karşı da bir vefa borcumuzdur.

Bu sebeple, tarih ve medeniyet bilincini kuşanarak geleceği inşa etme gayretimizi artırmalıyız. Kendi değerlerimizden, tarihi ve ilmî derinliğimizden aldığımız güçle, kadim ve kurucu medeniyetimizin düşünce kodlarını bugünün dünyasına en ideal şekilde teklif etmenin yollarını bulmalıyız. Daima hakikatin izini sürüp onu bütün insanlıkla buluşturma ülküsünü varoluş gayesi ve hayat prensibi hâline getirmeliyiz. Bu doğrultuda güçlü bir medeniyet idrakiyle tarihe, çağa ve geleceğe yön verecek bugünün Fatihlerini, Akşemsettinlerini ve Ulubatlı Hasanlarını bilgi, hikmet ve irfan ekseninde yetiştirmenin formüllerini üretmeliyiz. Nitekim Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması, bu idealle Ayasofya etrafında müşterek bir şuur oluştuğunda ve bu bilinç eyleme dönüştüğünde bir anlam, değer ve derinlik kazanacaktır.

Bu itibarla, şanlı tarihimizde mümtaz bir yeri, gönüllerimizde müstesna bir değeri olan Ayasofya'nın ibadete açılması insanımıza yeni bir ruhve heyecan kazandırmıştır. Başta muhterem cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere emeği geçen herkese minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Yüce dinimiz İslâm'ın evrensel hakikat ve değerlerinin yeryüzüyle buluşmasının zemini olancamilerimizin; insanlığın ebedî kurtuluşunu her gün minarelerinden haykırarak kıyamete kadar payidar olmasını diliyorum.

NOT

* Diyanet İşleri Başkanı.

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi'nde Bir Asır Sonra Kılınan İlk Teravih Namazı

Prof.Dr. Safi Arpaguş*

Bir özlemdi yıllardır beklenen. Yaklaşık bir asırdır İstanbul fethinin sembolü, çağ değiştiren fatihinin, Fatih Sultan Mehmed Han'ın gözbebeği, bir çağı kapatıp yeni bir çağa geçişin besmelesi olan bu ulu mabed Ayasofya, mahzun ve mükedder müminlerine kavuşacağı günleri beklemekteydi 86 yıl sonra bir gün bir müjde aldı prangalarının çözüleceği, hasretinin biteceği söylendi.

O gün geldiğinde İstanbul bambaşka bir iklime bürünmüştü sanki. Surları aşan fetih ordusunun başkomutanıyla şehre girişi ve Ayasofya'ya

yürüyüşü tekerrür ediyor gibiydi mânâ alemlerinde. Minareleri yeniden hayat bulmuş, ezan-ı Muhammedî ve salât ü selamlar arşa yükselmekteydi. Yaşanan bir ba's ü ba'de'l-mevt idi adeta. Coşku, sevinç ve mutluluk gözyaşlarına karışan dualar İstanbul semalarını kaplamış, ülke sınırlarını aşarak bütün bir İslâm alemine dalga dalga yayılmaktaydı.

Sonra bu vuslatı kıskanan menhus bir hadise, tüm dünyayı esareti altına alan Covid-19 salgını adeta sevinçleri gölgeleyen bir düğüm gibi boğazları nefessiz bırakıyor, saflarında omuz omuza gönül birliğini yaşayan insanlarla ulu mabed Ayasofya'nın arasına giriyordu. Hasret seksen sekiz yıla çıkıyor, özlediği Ramazanlara, mukabelelere ve teravihlere kavuşması iki yıl daha gecikiyordu.

Nihayet iki yılın sonunda Ayasofya ile mü'min gönüllerin vuslatına engel olan pandemi günleri maskesini araladı. İstanbul'un olduğu kadar ülkenin ve tüm insanlığın nefes darlığı çektiği bu süreç iki yıl kadar devranını sürdürdükten sonra yavaş yavaş sis dağıldı ve tüm mabedlerimizle birlikte Ayasofya da yarım kalan sevincine devam etme imkanına kavuştu. Böylece iki yıldır, namazlar, mukabeleler, teravihlere; ilahiler, tevşihler ve temcidlerden ayrılığın mahzunluğu da son bulmuş oluyordu. Salgın tedbirlerinin toplu ibadete imkan verir hale gelmesiyle iki yıldır yaşanamayan Ramazan, iftar, teravih, mukabele gibi özlem duyulan ibadet ikliminin coşkusu bu yıl (2022 Ramazan ayı) toplumumuzun tüm kesimlerinde ayrı bir iştiyak uyandırıyor. Ramazan-ı Şerif'in gölgesinin üzerimize düştüğü

üç ayların girişiyle yoğun bir hazırlık dönemi başlıyor, ülkemizin tüm camilerinde hummalı bir heyecan yaşanıyor. Rahmet, mağfaret ve necât damlalarıyla yüklü manevî bir iklim aziz misafiriyle bizleri selamlıyordu.

Ayasofya yarım kalan sevincine kavuşmuştu. Neden sevinmesin ki; mü'minler omuz omuza idi artık saflarında. Minarelerinde "Lâilâhe illallah!" mahyası tekrar şavkımıştı. Mukabelelerde hafızların gür sadası kubbesinde yine çınlıyordu. Salâlar, temcidler, tekbirler, salât ü selamlar o muhteşem fizikî yapıya mânâ katıyordu. Hele o Enderun teravihleri yok mu? Ulu mabedin hafızasında hasret çektiği mutlu günleri adeta yeniden yaşıyordu.

Ülkemizin ve İstanbul'un farklı şehir ve semtlerinden gelen insanlar, ilk teravihte saf tutmak için akşam namazıyla beraber camiye gelmeye başlarken, yatsı ezanına yarım saat kala Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif'i tamamen dolmuştu. Görevlilerimizin camiye girişleri kapatması üzerine vatandaşlar namazı Sultanahmet Meydanı'nda kılmak durumunda kaldı. Birçok kişi meydan ile yeşil alanlarda yanlarında getirdikleri seccadeler üzerinde saf tuttular. Seksen sekiz yıllık fasılın ardından kılınacak ilk teravih namazı Diyanet İşleri Başkanımız Sn. Prof. Dr. Ali Erbaş'ın mihraba geçişiyle ayrı bir anlam kazanıyordu. Geleneksel Osmanlı Enderun usulü ile kılınan teravih namazı, bütün coşkusu ile Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif'i ve bu kutlu zaman diliminde onun içerisine sığamayıp Sultanahmet Meydanı'nı dolduran gönülleri cûş u hurûşa getiriyordu. Dualar gözyaşlarına eşlik ediyor, bu kutlu güne

şahit kıldığı için mü'min gönüller Allah'a hamd ve şükür makamının zirvelerinde dolaşıyordu. Kendisine yeryüzü mescid kılınan ümmet Ayasofya'ya sığmıyor Sultanahmet Meydanı tarihî akşamlarından birine daha şahitlik ediyordu. Ayasofya müezzinleri tarafından okunan ilahiler ve kasideler tervihalarda coşkuyu zirveye taşıyordu. Mihrabta imam ile müezzin mahfilinin kıraat ve musikideki uyumu, gür sadaları ve muhrik edalarıyla "geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer" denilecek bir tarih sahnesini, Enderun günlerini asırlar öncesinden günümüze taşıyordu.

Özlemle beklenen ve coşkuyla yaşanan bu güzel gece milletimizin birlik ve beraberliği, vatanımızın ve ülkemizin dirlik ve düzenliği için yapılan dualarla tamamlandı. Bu ulu mabedi İslâm alemine hediye eden Fatih Sultan Mehmed Han ve tekrar ibadete açarak müminlerle buluşturan Cumhurbaşkanımız Sn. Recep Tayyip Erdoğan ve emeği geçen tüm devlet ricaline yapılan samimi dualar bu mahşeri kalabalığın gönüllerinden dillerine dökülüyordu. Dua ve niyazımız; milletimizin ilelebet var olması, devletimizin ebediyyen payidar olmasıdır. Bu ulu mabedin dünya durdukça ümmet-i Muhammed'e secdegâh olması, İstanbul semalarından ve Ayasofya-i Kebir Camii minarelerinden ezan-ı Muhammedî'nin ebediyyen arşa yükselmesi, mümin gönüllerin Allah katına yükselen makbul ve müstecâb dualarına mekan olmasıdır.

NOT

* İstanbul Müftüsü.

Halife Abdülmecid'in emriyle tamirini yaptığı Ayasofya'nın iç ve dış görünüşleriyle çevresini gösteren bir albüm hazırlayıp bunu Sultan Abdülmecid'den sağladığı ihсанla 1852'de Londra'da bastırın Fossati'nin meşhur albümünden panoroma.

Hac Sûresinin 37-41. Ayetleri Bağlamında Mabed İktidar İlişkisi

Prof. Dr. Murat Sülün*

“Mabed iktidar ilişkisi” bağlamında Kur’ân’ı incelediğimizde Hac suresinin 38-41. ayetleri öne çıkmaktadır. 38-40. ayetlerde cihadın mabedle ilişkisine dikkat çekilirken, 41. ayette Allah’ın iktidar nasip edeceği muhacirlerin nitelikleri anlatılmaktadır ki bu vasıflar dinin özü niteliğindedir.

İmdi; bu yazıda Hac 22/37-41 çerçevesinde “mabed” ve “iktidar” kavramları açıklandıktan sonra “yıkılması” ve “imar edilmesi” bağlamında mabedin değeri ve nasıl değerlendirildiği irdelenecektir.

I. Mabedler ve Temel İşlevleri

Mabed; bir dinin müntesiplerinin, kendi usulleri doğrultusunda kulluklarını *sadece Tanrı’ya* sundukları mekândır. Birebir “tapınak” diye karşılanabilecek olan bu kelime, Hac 22/40’ta; din mabedlerinin nüzul çağındaki adlarıyla müslümanlarda *mescid*, namazgâh ve *cami*, hıristiyanlarda *kilise* ve *manastır*, yahudilerde ise *havra/sinagog* [مَسَاجِد - بَيْع - صَوَامِع - صَلَوَات] şeklinde detaylandırılmıştır.

Kur’ân’ın inzalından önceki mabedlere isim olan kelimelere bakıldığında *sinagog* karşılığında kullanılan *havra* kelimesinin kökeni İbrânicede “birlik, grup, cemaat” gibi anlamlara gelen *hevrâ*’dır. Hıristiyanlar kelimeye “kargaşalı ve gürültülü yer” anlamını yükleyip “belli bir düzenin olmadığı, insanların ibadet sırasında serbestçe dolaşıp konuştuğu” yahudi ibadet yerlerini bu kelimeyle adlandırmışlardır¹. Hıristiyanlıktaki; daha ziyade rahipleri/mistikleri ilgilendiren *manastır* (صَوَامِع - صَوَامِع) bizdeki tekkelere tekabül etmekle birlikte, *kilise* (بَيْعَة) bir miktar farklıdır; kilise cami karşılığı gibi ise de dinî olduğu kadar siyasî de bir anlama sahiptir. Zira Hıristiyanlığın salt mabedini değil, aynı zamanda Hıristiyan ümmetini ve Papalık/Patriklik kurumunu da ifade eder. Hıristiyanlık bu yönüyle, “mabed iktidar ilişkileri” bakımından son derece zengin örnekler içeriyorsa da konumuzun dışındadır.

Dinin Kur’ânî dönemine gelince “Sadece Allah’a secde edilen yer” anlamında *mescid*/مَسْجِد kelimesi öne çıkmış olmakla birlikte, “O’na dua edilen mekân” anlamında *namazgâh* / مُصَلَّى (Bakara 2/125); bu mekânların en kapsamlı ve geniş olanı olarak “herkesi bir araya getiren” anlamıyla *cami*/جامع de kullanılmaktadır. Nûr 24/35’te cami; Allah’ın anıldığı, yüceltildiği ve bütün kötü algı ve düşüncelerden tenzih edildiği evler/بُيُوت olarak nitelenmektedir.

Cin 72/18’de; Allah’ın evi niteliğindeki mabedlerin tamamen Allah için ve Allah namına inşa edildiği belirtilmekte, bu kutsal yerlerde O’ndan başkasına kulluk edilmesi yasaklanmaktadır. Bu yönüyle aslında her mabed tevhidin simgesidir.

Mabedler *temelde* “rükû” ve “secde” ile Allah’a ubudiyet ve zilletimizi ızhâr ettiğimiz yerlerdir. Mabed bağlamında insana yakışan, “Yüce” Allah karşısında hiçliğinin farkında olmasıdır; alçakgönüllülüktür. İslâmiyet’te yeryüzünün tamamı *mescid* sayıldığı için, Allah’ın kulları; yeryüzünün tamamında Allah’a secde etmeli, başkalarının önünde eğilmemeli, başkalarından

Allah'tan korkar gibi korkmamalı, umar gibi ummamalıdır.

Mabedin bir işlevi de kitlelerin gönül ve ülkü birliğini sağlamaktır. Peygamber (s.a.v.) devrinde müminler mabed ve namaz çerçevesinde bir araya gelmekte, vaaz ve nasihatten, toplumun nasıl idare edileceği ve vatanın nasıl savunulacağına kadar bütün önemli işlerini mabette, Mekke devrinde Dâru'l-Erkam'da; Medine devrinde ise Mescid-i Nebevî'de görüşmekte idiler.

Mabedin siyasî ve toplumsal boyutunu en bariz vurgulayan ayet şöyledir:

"(Mısır'da, İsrailoğulları'nın Hz. Musa'yı lider benimseyen gençleri:) 'Biz, yalnız Allah'a güvenip O'na dayanıyoruz. Ey Rabbimiz! Bizi, şu gürûhun ayartılmasına vesile etme ve bize acı da şu kâfir gürûhtan kurtar.' dediler. Biz de Musa ve kardeşine: 'Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayıp buraları karargâh edinin ve sağlam bir şekilde örgütlenin [وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ]; müminleri de müjdeley(ip morallerini güçlendirmeye çalış)ın!' diye vahyettik." (Yûnus, 10/85-87)

Buna göre toplumsallaşma ve devletleşme ile birlikte mabed; taabbüdî, ilmî, siyasî, askerî her tür sosyal faaliyetin yürütüldüğü bir genel merkez hâline gelmiş ve böylece, insanlar hem cehrî kiraatle hem vaaz vs. eğitim öğretim faaliyetleriyle mabette eğitilmiş, hukukî anlaşmazlıklar mabette hükme bağlanmış, savaş kararları mabette alınmıştır. Camiye devam etmenin, "müslüman toplumun üyesi" olmak anlamına gelmeye başlamasının bir sebebi de budur. Namazın "dinin direği" sayılmasında da bunların rolü büyüktür. Mabedi mazeretsiz terk edenlerin niçin kovuşturulduğu da böylece netleşmektedir; zira cami toplumsal hayatın kalbidir. Sözelimi minber; nutuk îrad edilmesine yaradığı gibi, siyasî bir mahiyet de taşıyordu; bir tür tahtı. Alınan önemli kararlar Hz. Peygamber tarafından minberden iletiliyordu. Camilerin dinî ve siyasî faaliyetin merkezi olma özelliği bilhassa minberde tecelli

ediyordu. Minbere çıkmak aynı zamanda Hz. Peygamber'in makamına çıkmak anlamına geliyordu. İnsanlar halifeye minberde biat ediyorlardı. Minberde hutbe/nutuk îrad etmek namaz kıldırımdan daha mühimdi. Hükümdarın tahttan indirilmesi de minberde veya minber yanında gerçekleşirdi çünkü cami salt tapınak değil, bir nevî parlamento hüviyeti taşımaktaydı; toplumun/cemaatin bilgilendirilip öyle ya da böyle rızasının alınması gerekiyordu. Halifenin başkentte camilere karşı durumu neyse, valilerin de eyaletlerde camilere karşı durumu oydu. Halife gibi vali de minbere çıkıp nutuk îrad ederek vazifesine başlardı. Halifenin siyasî gücü zayıfladığında bile, civar bölgelerdeki siyasî otoriteler, halifenin müslüman hükümdarı

Fossati'nin Ayasofya Albümü'nde, 1849'da tamamlanan tamirinden sonra Ayasofya'nın içini gösteren bir gravür. Caminin takım levhaları, halıları yerinde olduğu gibi serafim meleklerinin de yüzleri örtülü görünüyor.

sıfatıyla sahip olduğu ve kendilerine tevdi ettiği gücü kullanmaktaydı. Tabii, bu nutukları îrad etmek için cuma namazı hutbelerini beklemeye gerek yoktu; siyasî otorite, gerektiği her an cemaati camide toplanmaya çağırıp hutbe îrad edebilirdi.

Hasılı; inananlar mabed etrafında varlık ve birlik kazanıyor, camiden ve caminin temsil ettiği değerlerden besleniyor, yönlendiriliyorlardı. Ama burada en kilit kavram “önder ve lider” anlamındaki imamdır. İnsanları bir ve beraber kılan, onları birbirlerinin sorunlarıyla ilgilenmeye çağırın odur. Bu sebeple, cami hizmeti görenlere peygamber varisleri olarak büyük görevler düşmektedir.

II. İktidar ve Mabedin Simge Değeri

Kur’ân-ı Kerim’de *iktidar* kavramı daha ziyade تمكين kökünden kelimelerle ifade edilmektedir² ki تَمَكِين “imkân vermek, güç kuvvet ve iktidar bahşetmek” anlamına gelir. استخلاف ikinci sırada gelmektedir.³ اقتدار kelimesine gelince... Kur’ân’da Allah’ın *kudretinin* ifade edildiği çok sayıda ayet olduğu ve bu bağlamda 39 yerde 13 قَادِر ism-i şerifine yer verildiği, ayrıca fiiller kullanıldığı malumdur.

قدر kökünün ifti’âl kalıbı olan *iktidar* Kur’ân’da -Kehf 18/45’te ve Zuhruf 43/42’te doğrudan, Kamer 54/42 ve 55’te ise dolaylı olarak⁴- Allah’ın mutlak iktidarını ifade etmek için kullanılmaktadır. قدر kökü اقتدار kalıbına girdiğinde, “yapabilme potansiyelinin harekete geçirilmesi” yani قُدْرَة’in bir قَدْر dâhilinde -yani gücün sağlam bir plân ve program çerçevesinde- kullanılması anlamı kazanır. Nitekim Esmâ-i Hüsnâ hadisinde de القَادِرُ (gücünü kullanan güçlü) şeklinde sıfat mevsuf olarak geçmektedir. Dilci müfessir Zeccac’ın (v.311) belirttiğine göre, قَادِر ism-i şerifi Allah’ın; asla acze düşmeyecek şekilde her şeye kadir olduğunu ifade eder. İnsanlar da قَادِر diye nitelenebilirse de, bu kudret müste’ardır, Allah’ın kulu nezdindeki bir emaneti olup başka bir hâlde kişiye pekâlâ âcizlik ârız olabilir. مقتدر ism-i şerifi ise bu kudretin mübalağalı hâlidir

çünkü kelimenin harfleri arttıkça mânâsı daha da güçlenir.⁵

Yüce Allah’ın mutlak iktidarına karşı bir de çeşitli kayıt ve sınırları bulunan geçici beşerî iktidar ve imkânlar vardır. Bu mânâda herkesin bir iktidar alanı vardır; kendi varlığı, çocukluğu, iş yerindeki çalışanları, adamları vs. *İktidar* denince her ne kadar hükümet kastedilmekte gibiyse de aslında, hükümet devletten ve millettten aldığı “kudret”le hareket eden bir aygıttır. Asıl iktidar, bu mekanizmanın işleyişini belirleyen esaslar ve işleyişi yönlendiren, kontrol eden, koruyan kişi ve kurumlarda temsil edilir.

İmdi; Hac suresinin 40. ayetinde; “*Allah’ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı* yani Allah mazlum müminlerin müşriklerle savaşmasına izin vermeseydi, *içinde sürekli Allah’ın adı anılan mescitler, manastırlar, kiliseler ve havralar kesinlikle yıkılır giderdi.*” buyrulurken, mabedli-kitaplı din mensupları İslâm düşmanı putperestler karşısında adeta yekvücut imişler gibi değerlendirilmekte,⁶ putperestler bir yana, dindarlar bir yana konumlandırılmaktadır. Ancak burada daha derin bir anlam vardır çünkü burada aslında şöyle denmektedir: Sadece nüzul döneminde değil kadim peygamberler zamanında da *kitapsız kâfirler cihad yoluyla savuşturulmuş olmasaydı*, hak hukuk tanımayan, ilkesiz, değer yoksunu vandallar Allah’ın zikredildiği, Allah adının yüceltildiği kadim mabedleri; havra, manastır ve kiliseleri yıkarlardı!.. Ayette; kadim dinlerin mabedleri camilerden önce zikredilmektedir çünkü kadim zamanlarda bunlar da Allah adının çokça anıldığı İslâm mabedleri idi.

Bu bakımdan, “Allah adının yüceltilmesi” kavramının “*Allah! Allah!*” diye O’nun adının zikredilmesinden ibaret olmadığı, asıl, elçileri aracılığıyla gönderdiği ilke ve değerlerin anlatılması, verdiği emir ve yasaklardan söz edilmesi anlamına geldiği aşikârdır.

Görüldüğü üzere Kur'an'da savaş; "mabedlerin yıkılma riski" üzerinden meşrulaştırılmaktadır. Mabedler neden bu kadar önemlidir? Çünkü inananların örgütlendiği, birbiriyle kaynaştığı, birbirlerinin sorularına cevap, sorunlarına çözüm ürettikleri mabed; dinî yaşantının kalbi olarak, dinin ilke ve esaslarının kendini gösterdiği en belirgin kurumdur. Mabed ayrıca, ilgili dinin sanat ürünlerinin teşhir edildiği bir müze vazifesi de görür.

Buna karşılık, dindarların; وَلَيُنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَيُنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ buyruğunda dikkat çekilen "Allah'a yardım"ı bırakarak siyasî, hukukî, ahlâkî alanlarda *fiilen* dinden çıktıklarında yaşayacakları sıkıntı, Kur'an'da yine "düşmanın, mabede girerek burayı tahrip etmesi" bağlamında anlatılmaktadır⁷ ki son derece dikkat çekicidir.

Konuyu Kur'an çerçevesinde örneklendirecek olursak, nüzul devrinde Kâbe'nin yani "Allah Evi"nin kimlerin elinde olduğu neden büyük önem taşımaktaydı, sorusunu gündeme getirmeliyiz. Çünkü Kâbe meşruiyetin kaynağı olarak görülüyordu. Mekke'nin *Kâbe'yi ellerinde tutan* muktedirleri, bu sayede Araplar nezdinde ayrıcalıklara mazhar oldukları gibi Allah katında da özel insanlar olduklarına inanıyorlar, kendilerini "Allah'ın adamı" (ehlullah) olarak görüyorlardı. Kur'an ise, Enfal 8/34'te; onların Kâbe mütevellisi olamayacağını belirterek, Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'ye yaklaştırılmamaları gerektiğini Tevbe 9/28'de katî bir dille ifade etti.

İnsanlar kibleye yönelirken, belli ülkü ve ilkeler etrafında "bir ve bütün" hâline gelmektedirler. Kibleyi temsil eden Kâbe'ye bağlı diğer bütün mabedler de yeryüzünün her yerinde aynı işlevi sürdürmektedir. Dolayısıyla, Bakara 2/144 ve devamında "kıblenin Kudüs'ten Kâbe'ye çevrilmesi" yüzlerin çevrildiği yerin başkalaşmasından ibaret değildir. Günün yahudileri tarafından temsil edilen inanç ve değerlerle bağların koparıldığı bu muazzam olay, aslında yahudilerin temsil ettiği sanılan kadim nübüvvet değerlerinin bozulması sebebiyle

kibleden başlayarak bütüncül bir ayrışmayı ifade etmektedir. Hac 22/40'ta sözü edilen "kâfirlerin mabedi yıkması" salt bir sanat eserinin harabeye çevrilmesi değil, işbu ilke ve ülkülerin yok edilmesidir.

Bu bakımdan, mabedler salt taştan, mermerden mamul yapılar değildir; Hac 22/40'taki "mabedin yıkılması" bir binanın yıkılmasından ibaret değildir; Bakara 2/114'teki "mabedin harap olması" bir binanın insanların ziyaretine kapatılarak ıssızlaştırılması demek değildir. "Mabedin yıkılması" yeryüzünde düzenin bozulmasından, Tevbe 9/17-18'deki "mabedin imarı" da Allah'a saygı ve yarattıklarına şefkat dahilinde hukuk ve asayişin hâkim kılınmasından kinayedir. Peygamberimizin; وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا (Yeryüzü bana mescid kılındı.) hadisinde söz konusu iyilik ve güzelliklerin mabetten dalga dalga tüm yeryüzüne yayılması gerektiğine dair bir işaret bulunmaktadır.

İşbu imkân ve gücü sebebiyledir ki, zaman zaman "mabed" bir kısım ellerde kamuflaj aracı hâline gelmiş, meşru yönetime karşı bayraklaştırılmış, alternatif karargâhlar olarak değerlendirilmeye kalkışılmıştır. Milletin ilgi ve alâkasını Mekke'deki Kâbe'den Yemen'deki kiliseye çevirmek için girişilen fil vak'ası yani Ebrehe olayı ya da Hz. Peygamber'in camiine alternatif bir merkez olarak, gerek müslümanlara zarar vermek gerekse İslâm düşmanı fâsik Ebu Âmir'e karargâh kılmak amacıyla kurulan Mescid-i Dırâr veya Abdullah b. Zübeyr'in (v. 73) Arap yarımadasını ele geçirdiği dönemde Kâbe üzerindeki otoritesini kaybeden Emevî idaresinin kendi insanlarını alternatif olarak Kudüs'teki mabede yönlendirme gayretleri "mabed" in, meşrulaştırma aracı olarak istismar edilmesine çok iyi örneklerdir.

Buna karşılık, Hac 22/39-41'de mabedin meşru sahiplerinin, Allah'a yardım ettikleri takdirde O'nun desteğine mutlaka mazhar olacakları ve kendilerine iktidar verileceği vaad edilmektedir: "Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar

Ayasofya Camii'nin bütün zerafetiyle minberini ve üzerinde bulunan Kazasker Mustafa İzzet'in lafzatullah levhasının bir kısmını gösteren fotoğraf.
(M. Burak Çetintaş Arşivi)

bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındırırlar), mârufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir.” Bu ayete göre, iktidardaki müminler ayette sözü edilen muhacirler gibi hakka hukuka riayetkâr, sözde değil öзде dindarlar olarak “hayra motor, şerre fren” olurlar; kendileri salih olduğu gibi başkalarının da ıslahına çalışırlar; toplumda aç açık bırakmazlar.

Kur’ân’da iktidar konulu bir başka ayette mümin muhataplara; “iman” ve “salâh” şartları çerçevesinde yaşadıkları takdirde, güvensizlik ve korku ortamı bertaraf edilerek kendilerine iktidar bahşedileceği müjdelenmekte, onların da iktidarlarında “tevhid” ve “kulluk” üzere hüküm sürecekleri belirtilmektedir:

“İçinizden iman edip salih amel işleyenlere, Allah; kendilerinden öncekileri nasıl ülkelerine egemen kıldıysa, onları da mutlaka egemen kılacağını, kendileri için razı olduğu dini uygulama gücünü mutlaka onlara da vereceğini ve geçirdikleri korku döneminin ardından ‘Bana hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece Bana kulluk edebilsinler!’ diye onları mutlaka güvenli bir ortama kavuşturacağını vaat etmiştir. Bundan sonra kim nankörlük ederse, fâsıklar da bunlardır işte! Ayrıca, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılin, zekâtı veri(p benliğinizi arındırın). Evet, Peygambere itaat edin ki size merhamet edilsin.” (Nûr 24/55-56)

Görüldüğü gibi ayette, Allah’ın [varlığına] birliğine, eşi menendi olmadığına inanarak, [hevâî akla, şeytanî dürtülere ve tâğuta değil] Allah’a kulluk etmeleri, dini Allah’ın muradına uygun şekilde yaşamaları, Peygamber’e itaat etmeleri [Kur’ân ve sünnete dayalı nebevî tatbikatı esas almaları], “sözde değil öзде dindar” olmaları, kendilerini hırstan-hevesten, cimrilikten arındırmak için muhtaç kesimlere vermeleri gerektiği ihsas edilmekte ve bu nimete nankörlük ederek, aksi tutum ve davranışlar içinde olanlara inkarcı ve fâsık yaftası vurulmaktadır.

Sonuç

Hac 22/38-41’in bağlamı “cihad-mabed-iktidar” ilişkileridir. Kitaplı mazlumlara verilen cihad sayesinde “kitap”sız zalimler bertaraf edilmektedir ki *mabed* bağılları yani *insan haklarına saygılı, imanlı, vicdanlı, ilkeli* insanlar hakça bir düzen tesis edebilsin ve sulh u salâh tüm cihana yayılsın.

Mabedler meşrûiyete salt tapınak olarak değil, dinî, hukukî ilkelerin ve ahlâkî değerlerin simgesi olarak, “Tanrı’nın Evi” olarak kaynaklık ettikleri için, iktidar sahipleri; meşrûyetlerini esasen dinî hukukî kurallara uygun ilke ve icraatlarından alacaklarını unutmamalıdır. Bunlara aykırı icraat meşrûiyetten yoksun sayılır ve bu icraata imza atan bir idare sağlıklı, uzun ömürlü olamaz. Yönetici legalitenin kaynağı

olarak kendi zümresini görüyorsa başka ki Kur'an'da tâğut ve zorba olarak nitelenenler işbu tiplerdir.

Kitleleri “bir”leştiren, örgütleyen, bilinçlendiren mabed, iktidarın meşrûiyet kaynağı olmakla kalmaz, hâkimiyetin simgesi olarak da işlev görür. Mesela: Hagia Sofia Hıristiyanî bir merkez iken fetihle birlikte Ayasofya adıyla İslâmîyet'in simgesi hâline gelmiştir. Dört köşesindeki “şehadetleri dinin temeli” olan minarelerine ve kible yönündeki ayet ve surelerle bezeli ecdad türbeleriyle, mihrabındaki ayetlerle (Cin 72/18, Âl-i İmrân 3/37, 3; Hac 22/29) ve *Kelime-i Tevhîd* ile; mihrap sofasındaki *Âyete'l-kürsî*, mihrap pencerelerindeki Necm 53/62; kubbesindeki Nûr ayeti (24/35) ile; *Besmele*, *Allah, Muhammed, Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali, Hasen, Huseyn* levhalarıyla; I. Mahmud Kütüphanesi'ndeki Fâtır 35/29-35'in yanı sıra, kütüphane duvarlarını süsleyen *Esmâ-i Hüsnâ*, *Kelime-i Tevhîd* ve *Kelime-i Şehâdet*'le, Allah'a yakarış niteliğindeki dualarla tam bir İslâm mabedi hâline gelmiştir. İsa Mesih'in “tanrıoğlu tanrı” olduğuna inanan zihinlerce inşa edilen bu kadim mabede; camiye çevrildikten sonra eklenen sadece mihrap ve minberde değil kütüphanede hatta Bizans döneminden kalma hazine binası girişinde bile *Kelime-i Tevhîd*'in perçinlenmesi son derece anlamlıdır.

NOTLAR

- * Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı.
- 1 Baki Adam, “Sinagog”, *DiA*'dan özetle... ‘Sinagog’u tanımlayan İbrânîce standart kelime *bet ha-kenesettir*. “Cem yani toplanma evi” anlamındaki bet ha-keneset bizdeki camiin karşılığıdır. Bu kelime de muhtemelen Ârâmîce *be-kenıştadan* türemiştir. Kaynaklarımızdaki *kenise* (çğl. *kenâis*), işbu kelimenin Arapçalaşmış hâlidir. (Aynı madde.)
- 2 Yûsuf 12/21 ve 56'da Hz. Yûsuf'a Mısır'da; Kehf 18/84 ve 95'te Zülkarneyn'e Arz'da; Kasas 28/6'da İsrailoğullarına; Kasas 28/57'de Mekkelilere Harem'de; Hac 22/41'de sahabe-i kirama... Nûr 24/55'te Allah'ın kendileri için razı olduğu dini olduğu gibi ve hakkıyla yaşama imkânının sahabe-i kirama verileceğine dair ilâhî vaad; A'râf 7/10'da genel; En'âm 6/6'da ve Ahkâf 46/26'da Mekkelilerin basit iktidarlara önceki

büyük muktedirlerinki ile karşılaştırılıyor. مُكْتَدِرٌ fiili ise müslümanların hâinleri “ele geçirmesi” yani onlar üzerinde otorite kurması ile bağlantılı.

- 3 Nûr 24/55'te sahabe-i kiramin Arz'ın eskilerin yerine geçen sahipleri kılınması; A'râf 7/129'da Hz. Musa'nın; düşmanlarının helâk edilip yerlerine İsrailoğullarının getirilebileceğine dair tenbih ve teşviki. Ayrıca, Hadîd 57/7'de kişinin, kendi malında hâkim ve nâfiz hâle getirilmesi.
- 4 مَلِيكٌ مُقْتَدِرٌ ve عزيزٌ مُقْتَدِرٌ tabirlerinde; “muktedir bir azizin yakalayışı” ve “muktedir bir hakanın huzuru” dense de sonuçta Allah'tan bahsedildiği açıktır. Sadece; olayın -ilkinde- vahamet ve korkunçluğu ikincisinde ise azamet ve güzelliği insanın zihnine yaklaştırılmaktadır. İnsanlar bu gibi durumlarda bir kralın veya imparatorun neler yaptığını çok iyi bildikleri için, Allah'ınkileri de iyi kavrayacaklardır.
- 5 Şerhu *Esmâillâhi'l-Husnâ*, thk. Ahmed Yusuf Dekkâk, gözden geçirilmiş II. Baskı, 1399/1979, s. 59.
- 6 Bu başlı başına ele alınması gereken bir konu olup, “sırat-ı müstakim”i işlediğim bir çalışmada bu derin mevzuya da değinmiştim. Bî'setin ilk 15 yılı müslümanlar kitapsız putperestler karşısında kitaplı insanlara yakınlık hissedyyorlar, Romalıların

Persleri mağlup etmesine seviniyorlar, ibadet ederken yahudilerin kiblesine dönüyorlardı.

- 7 Pasajın tamamı şu şekildedir: “Ve kitapta İsrail oğullarına; “Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıkça azacaksınız!” diye kesin olarak bildirdik. Bunlardan birincisinin vadesi gelince, üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı göndereceğiz de evlerin/yurtların arasına kadar girip köşe-bucak (yahudi) arayacaklar!.. -Bu, gerçekleşmiş bir vaattir!- Bundan sonra sizi tekrar onlara galip getireceğiz; sizi mallarla ve oğullarla donatacak, adamlarınızı daha da artıracaktır. İhsan üzere hareket ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yok kötülük ederseniz o da kendinizdir. Çünkü (o iki bozuculuktan) sonuncusunun vadesi gelince, yüzünüzü karartsınlar, ilk defa girdikleri gibi yine Mescid'e girsinler ve sizi alt ederek ele geçirdikleri her şeyi kırıp döksünler diye (yine üzerinize güçlü ve acımasız kullar göndeririz!) Rabbiniz belki size merhamet eder; ama siz dönerseniz, Biz de döneriz. İnkârcı nankörlere zindan kılışızdır Biz Cehennem'i! Şüphesiz bu Kur'an, en doğru olana götürür ve salih amellerde bulunan müminlere büyük bir mükâfat olduğunu kendilerine müjdelere. (İsrâ 17/4-9)

Ayasofya'da Hadis Dersleri

Dr. Öğr. Üyesi

Nilüfer Kalkan Yorulmaz*

Fatih Sultan Mehmed, 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra Ayasofya'yı bir külliye dönüştürmüş ve Ayasofya'nın kuzey tarafında bulunan yapılar medreseye çevrilmiştir. Osmanlı'nın ilk eğitim kurumu olarak nitelenebilecek medrese, Fatih Külliyesi'nin inşa edilmesiyle bir süre boş kalmış ardından II. Bayezid döneminde tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra yıktırıldığı anlaşılan medrese, 1596 yılında tamir edilmiş¹ ve Sultan Abdülmecid döneminde ise bir restorasyon geçirmiştir. Osmanlı eğitim sisteminde Ayasofya Medresesi pek çok müderrisin varabileceği en yüksek noktayı temsil etmekteydi. Nitekim Anadolu'dan başlayan müderrislik görevi Semân medreselerine kadar gelmekte ve nihaî olarak Ayasofya medresesi müderrisliğinde son bulmaktaydı. Öyle ki pek çok müderrisin Ayasofya'daki görevinden sonra şayet kadılığa atanmayacaksa emekliliğe ayrıldığı görülmektedir.²

Aynı külliyenin içerisinde I. Mahmud döneminde kurulan kütüphane ise 1740 yılında açılmıştır. 1924 yılına kadar ise Ayasofya'da ilmî faaliyetler sürmüştür. 1934 yılında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesiyle dersler sekteye uğramış ve 2020 yılında tekrar cami statüsüne kavuşmasıyla geçmişte olduğu gibi dersler ve bu çalışmanın konusu itibarıyla hadis takrîrleri yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bugün Ayasofya'da *Sahîh-i Buhârî* derslerini

Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Halil İbrahim Kutlay devam ettirmektedir. Peki tarihi serencamı içerisinde bir külliye olarak nitelediğimiz Ayasofya'da hadis alanında hangi dersler/kitaplar kimler tarafından okutuluyordu? Çalışmamızın bundan sonraki safhası Ayasofya'nın Osmanlı dönemindeki ilmî hareketliliğini, hadis dersleri özelinde müderris, muhaddis, dersiâm, vaiz gibi ünvanlar ile derslerde kullanılan eserler ve külliyenin kütüphane kayıtları çerçevesinde incelemeye çalışacaktır. Bu yapılırken arşiv belgeleri, Osmanlı dönemini esas alan biyografi eserleri ve günümüzde konuyla ilgili yapılan çalışmalar esas alınacaktır.

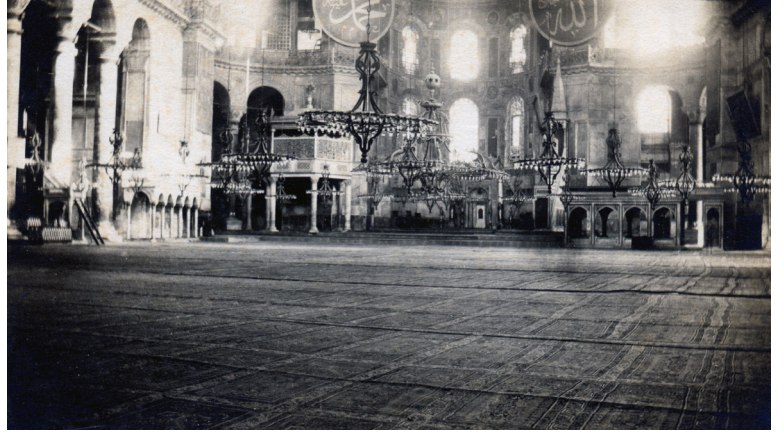
Osmanlı döneminde bir külliye niteliğinde olan Ayasofya'da dersler yukarıda da ifade edildiği üzere camii, medrese ve kütüphane olmak üzere üç alanda takrîr ediliyordu.³ Diğer ilimler gibi hadis ilmi de zikrettiğimiz noktaların her birinde verilmekteydi. Bu dersleri takrîr edenler ise muhaddis, dersiâm müderris veya vaiz gibi ünvanlarla anılmaktaydı. Erken dönemlerden itibaren başladığı anlaşılan hadis derslerini, Ayasofya Camii'ne muhaddis ve müderris olarak tayin edilen Şeyhzâde Abdurrahman diye meşhur olan Abdurrahman b. Cemaleddin el-Merzifonî⁴ (ö. 971/1563); Padişahın isteği üzerine Ayasofya Camii'nde vaaz verip tefsir ve hadis okutan, tasavvuf ve ahlâka dair hadisleri şerh ettiği *Bidâatü'l-Vâizîn* isimli eserin sahibi Şeyh Abdülmecid es-Sivâsî⁵ (ö. 1049/1639); 1700'lerin ilk çeyreğinde Ayasofya Camii'nde *Sahîh-i Buhârî* takrîr eden Ahmed et-Timurtaşî⁶; 1700'lerin yaklaşık olarak ortalarında Ayasofya Camii Şerifi dersiâmı olan ve burada hadis-i şerif takrîr eden Boyabâdî Mehmed Efendi⁷; 1675 yılında İstanbul'a gelen, pek çok eser sahibi olan ve bir süre Ayasofya'da hadis dersleri veren Ahmed el-Gazzî⁸ (ö. 1150/1738); 1700'lerin ortalarında Ayasofya'da *Sahîh-i Buhârî* ve *Şifa-yı Şerif* dersleri veren Şeyh Mehmet Efendi⁹; Ahmed el-Gazzî'nin de öğrencisi olan ve kendini Ayasofya muhaddisi

olarak niteleyen İbrahim b. Mustafa el-Halebî¹⁰ (ö. 1190/1776); Ayasofya Camii'nde iki yıl hadis okutan Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî¹¹ (ö. 1275/1858); 1800'lerin başlarında her gün *Şifa-yı Şerîf* okumakla görevli Ayasofya Dersiâmlarından Mardinli Seyyid Mahmud Efendi; 1800'lerin ortasında Ayasofya'da *Buhâri-i Şerîf* kıraati dersleri veren Ali Efendi ile Mehmet Arif Efendi¹²; 1800'lerin ortalarında Ayasofya şeyhi olarak tanımlanan ve hadis dersleri verdiği bilinen Feyzullah Efendi¹³; sabah namazından sonra hadis okuttuğu bilinen ve 1914 yılında vefat eden Nevşehirli Hacı Hayri Efendi gibi isimler farklı dönemlerde takrîr etmekteydi.¹⁴ Ayrıca her ne kadar Ayasofya'da hadis dersleri verdiği yönünde net bir bilgiye ulaşmasak da Edirne dârulhadisinde görev yapmış, akli ilimlerle de uğraşan ve hadis ilmiyle meşgul olup bu konuda mahir olan Ayasofya müderrisi Bedreddin el-Asgar¹⁵ (ö. 946/1540) da burada zikredilmelidir.

Müdderris, dersiâm veya muhaddis gibi ünvanlara sahip olanların yanında Ayasofya Külliyesi'nin vaizlerinin de hadis dersleri verdiği yönünde bilgiler aktarılmaktadır. Örneğin Ayasofya vaizi olarak nitelenen Süleyman Fâzıl b. Ahmed Efendi'nin (ö. 1134/1722) *Buğyetu'l-Müslim* isimli Müslim'in *Sahih* isimli eseri üzerine yaptığı şerhi ile *Şerhu Erba'în en-Nevevî* isimli Nevevî'nin kırk hadisine dair yaptığı şerh çalışması da bulunmaktadır.¹⁶ Öyle ki Müslim'in eserine yaptığı şerh Ayasofya'da Müslim'in *Sahih*'ini okuttuğu sırada tuttuğu notlar olarak değerlendirilmiştir.¹⁷

Yukarıda zikredilen isimlerin Ayasofya'da hangi eserleri okuttuğu yönünde bir soru sorulduğunda ise Ayasofya Medresesi'nin müfredatına ulaşamadığı söylenmelidir. Ancak bu konuda zikredilen alimlerin biyografileri, Osmanlı medreseleri müfredat programları ve Ayasofya Kütüphanesi'ne kayıtlı kitaplar bazı bilgiler sunmaktadır. Mesela yukarıda zikredilen isimlerin hâl tercemelerinden

edinilen bilgiler ışığında Ayasofya'da Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahih'i* ile Kadı İyâz'ın *Şifâ-i Şerîf*'inin okutulduğu anlaşılmaktadır. Genel itibariyle Osmanlı medrese programlarına bakıldığında ise buralarda hadis derslerinin, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihü's-Sünne*, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *Şifâ-i Şerîf*i, İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-Usul'ü* ve Sagâni'nin *Meşâriku'l-Envâr'ı* (ö. 650/1252) eserleri çerçevesinde işlendiği görülecektir. Bununla birlikte daha sonra I. Mahmut tarafından yaptırılan kütüphanede yer alan eserlerin türleri de alim biyografilerinden ve Osmanlı medrese programlarının içeriğinden elde edilen bilgileri teyit etmektedir. Nitekim Ayasofya'nın kütüphane envanterine bakıldığında en fazla yukarıda zikri geçen ve medreselerde okutulan dört eserin yer aldığı görülecektir. Bunun yanında Buhârî şerhlerinden Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-Derârî'si*, İbn Hacer'in (ö. 850/1449) *Fethu'l-Bârî'si*, Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umtedu'l-Kârî'si*, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşadu's-Sârî'si* kütüphane envanterinde en fazla yer alan kaynaklardır. Ayrıca *Meşâriku'l-Envâr* şerhleri arasında Ömer el-Erzincânî'nin (ö. 743/1342) *Hadâiku'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriku'l-Envâr'ı*, İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebâriku'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriku'l-Envâr'ı*; *Mesâbih* şerhleri arasında Fazlullah et-Turbiştî'nin (ö. 661/1262) *el-Müyesser fi Şerhu'l-Mesâbih'i*,

Ayasofya'nın müzeye çevrilmeden hemen önce, halılarını yakından gösteren bir kare (M. Burak Çetintaş arşivi).

Hüseyn ez-Zeydânî'nin (ö. 727/1327) *el-Mefâtiḥ fi Şerhi'l-Mesâbih*'i, Ali es-Sehumî'nin (ö. 762/1360) *Menhelü'l-Yenabi' fi Şerhi'l-Mesâbih*'i, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1065) *Mirkâtu'l-Mefâtiḥ*'i¹⁸, İbn Melekzâde'nin (ö. 854/1450) *Şerhu'l-Mesâbih*'inin kütüphane kayıtlarında yer alması da Ayasofya külliyesinde bu derslere ağırlık verildiğine dair önemli bir delildir. Nitekim bunun dışında kalan hadis kitaplarının ve şerhlerinin yukarıda zikredilen dört kitaba nazaran oldukça cüz'î oranda envanterde kendine yer bulduğu görülecektir. Kütüphanede hadis metinlerinin okunması için yardımcı olacak ve bu ilmin diğer alt dalları olan usul, rical ve garîbu'l-hadis ilmine dair temel eserlere de rastlanmaktadır. Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ'sı*, Hüseyin et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *el-Hulâsa fi Ma'rifeti'l-Hadîs*'i, Zeynüddîn el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) *el-Elifiye*'si, İbn Hacer'in *Nuḥbetü'l-Fiker* ve *Nüzhetu'n-Nazar* isimli eserleri usul eserleri arasında sayılabilirken; Nesâî'nin (ö. 303/915) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *ed-Duefâ ve'l-Metrükîn*'i ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mizanu'l-İ'tidâl*'i ricâl eserleri arasında yerini almıştır. Bunun yanında bir hadis metnin açıklanmasında önemli bir yeri bulunan garîbu'l-hadis ilmine dair de İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *İslâhu'l-Galat*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fi Garîbi'l-hadîs*'i, İbn Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser'i* de kütüphanenin kayıtlarında bulunmaktadır. Ayrıca Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Câmiu's-Sagîr* isimli eseri de kütüphane kayıtlarında şerhleriyle birlikte en fazla yer alan eserlerdendir. Bu husus da alim biyografilerinden elde edilen Müslim'in *Sahîh*'inin Ayasofya'da okutulduğu tezini güçlendirdiği gibi Suyûtî'nin *Câmiu's-Sagîr*'inin de takrîr edilmiş olabileceği kanısını oluşturmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla kütüphane kayıtlarında yer alan kitaplardan anlaşıldığı

üzere Ayasofya'da hadis okutulurken sadece tek bir eser üzerinden metin okuma usulünün değil de şerhlerin, rical ve usul ilminin de için de bulunduğu daha derinlikli bir okuma yapıldığı ve öğrencilere böyle bir hadis formasyonu verildiği söylenebilir.

Gerek kütüphane gerek Camii gerekse de medrese üçgeninde gerçekleşen hadis derslerini irdelerken Ayasofya kütüphanesinin üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Nitekim Ayasofya külliyesinde hadis anlamındaki ilmî hareketliliğin aynı zamanda bir eğitim merkezi olarak kullanılan kütüphanenin açılmasıyla birlikte canlandığı söylenebilir. Zira bu açılıştaki Buhârî'nin hatmedildiği ve kütüphane muhaddislerinin birer açılış dersi verdiği ifade edilmektedir.²⁰ Öyle ki bu kütüphaneye dersiâm, muhaddis ve şeyhü'l-kurrâ tayin edilmiştir. Kütüphaneye tayin edilen dersiâm, muhaddis ve şeyhü'l-kurrânın hangi günlerde, ne zaman, hangi kitapları okutacağı ve günlük ne kadar akçe alacağı da önceden tespit edilmiştir. Örneğin hadis ilmi için bir kişi haftada bir gün muhaddis olarak günlük kırk akçe ile görevlendirilmiştir. Ayrıca ders veren hocalar nasıl maaş alıyorsa aynı zamanda burada ders gören öğrencilerin de bir ücret aldığı tespit edilebilmektedir.²¹

Arşiv belgesinden anlaşıldığına göre yukarıda zikredilen isimlere ek olarak Ayasofya Kütüphanesi'nde öğretim vermek üzere dersiâm olarak Darendeli Mehmed Efendi'nin, muhaddis olarak Şamlı Şeyh Mehmed Efendi'nin ve şeyhü'l-kurrâ olarak Yusuf Efendizâde Abdullah Efendi'nin tayin edildiğini görülmektedir.²² Hatta *Sahîh-i Buhârî* okuyanların geldikleri sayfaları takip etmesi için kütüphanede iki noktacı dahi görevlendirilmiştir.²³ Kütüphanenin vakfiyesinde ise on kişinin her gün *Sahîh-i Buhârî* okuyarak ayda bir hatim yapması gerektiği belirtilmiş ve Üsküdarî Muhaddis Efendi'nin ise Perşembe günleri *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmasına karar verilmiştir.²⁴

Ayrıca burada Ayasofya Kütüphanesi'nin ilk muhaddislerinden olan İbn Himmât ed-Dımeşkî'nin²⁵ (ö. 1175/1761) ve yine 1800'lerin ortalarında Ayasofya Kütüphanesi'nde *Buhârî-i Şerîf* okutan Abdurrahman Efendi'nin de ismi kütüphane ile ilişkileri sebebiyle burada zikredilmelidir.

O halde erken dönemlerden itibaren bir ilmi hareketliliğin yaşandığı Ayasofya her ne kadar zaman zaman tamirat ve yıkımlar görmüş olsa da fetihten müzeye dönüştürüldüğü zamana kadar geçen süre içinde ilmi hareketlilik anlamında bir süreklilik sağlamıştır. Özellikle medrese, kütüphane ve cami ekseninde hem talebelere hem de halka yönelik eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılan Ayasofya ise yazının başında da belirtildiği üzere uzun bir inkıtanın ardından günümüzde tekrar hadis derslerinin işlendiği bir mekân halini almıştır.

NOTLAR

- * İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. 5 Cengiz Gündoğdu, "Sivasî, Abdülmecid", *DİA*, İstanbul, 2009, 37/286-287.
- 1 Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *DİA*, İstanbul, 1991, 4/214-215. 6 Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiye, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1988, 3/209.
- 2 Örnekler için bkz. Taşköprüzâde, *Şekâik*, s. 239-240; 313-314; 318-319. 7 BOA, C. MF. 10/468. Arşiv belgesi 1767 yılında düzenlendiğine göre vefat tarihi de bu yüzyıla tekabül etmektedir.
- 3 P.G. İnciciyan külliyyede bir dâruhâdis olduğundan bahsediyor olsa da kaynaklar incelendiğinde kendisinden başka birinden böyle bir bilginin geldiği tespit edilememiştir. (P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, terc. Hrand D. Adreasyan, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956, s. 45.) 8 Hamdi Tekeli, "Gazzî, Ahmed Efendi", *DİA*, 1996, 13/539-540.
- 4 Nevizâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmiletî-Şekâik*, neşr. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, 2/82-83. 9 BOA, AE.SMST.III, 25-1727.
- 10 Mustafa Celil Altuntaş, Osmanlı Döneminde Hadis İlmi, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2018, 116.
- 11 Arafat Aydın, "Ervâdî", *DİA*, Ek 1, s. 421-422.
- 12 BOA, MB.İ..., 8/21.

- 13 BOA, TS.MA.e, 1176/7. için bkz. BOA. TS.MA.d, nr. 3312.
- 14 Hamdi Tekeli, Ahmed Gazzî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1991. 20 İsmail H. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, 4/212/213.
- 15 Taşköprüzâde, *eş-Şekâik-i Numâniye fi Ulemâ-yı Devlet-i Osmâniye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, s. 239-240. 21 BOA.EV.d..., 10015; Kübra Mankal, Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Külliyesi'nin Dinî, İlmi ve Sosyokültürel Yeri, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022, s. 109.
- 16 Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemu'l-Muellifin*, Mektebetu'l-Musenâ, Beyrut, 4/272. 22 BOA.TS.MA.e, 1197/17
- 17 Altuntaş, a.g.t., s. 347. 23 İsmail H. Erünsal, a.g.m., *DİA*, 4/212/213.
- 18 Bu çalışma Tebrizî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* isimli eseri üzerine yazılmıştır. Ancak Tebrizî'nin bu çalışmasının da *Mesâbih* üzerine yazılan bir eser olması hasebiyle Ali el-Kârî'nin eseri burada zikredilmiştir. 24 Altuntaş, a.g.t., s. 217.
- 19 I. Mahmud'un kütüphaneye koydurmuş olduğu kitapların listesi 25 Kadir Ayaz, "XVIII. Yüzyılda Hanefî Bir Muhaddis; İbn Himmât ed-Dımeşkî'nin Mısır ve Hicâz'a Yolculukları, Hocaları ve Hadis İcâzetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi], 2019, S. 48, s. 15-46.

Mabedlerin Dönüştürül- mesinin İslâm Hukukundaki Yeri

Prof. Dr. Vecdi Akyüz*

İslâm devletlerinde gayrimüslimlerin hukukî statüsü, İslâm hukuku (şeriat) tarafından belirlenir. İslâm hukukuna göre, halkı müslüman olmayan bir şehir fethedilince veya barış yoluyla alınınca, şehrin sakinleriyle “zimmet akdi” denilen bir anlaşma yapılır. Bu çerçevede, İslâm toplumlarında yaşayan gayrimüslimlerin devletle olan vatandaşlık ilişkilerinin hukukî temeli, onlarla yapılan “zimmet akdi” antlaşmalarına göre belirlenmiştir.¹ Bu antlaşmaya taraf olan ve İslâm devleti tebaası haline gelen gayrimüslimlere bu antlaşmadan dolayı, “ehl-i zimmet” veya “zimmi” (antlaşmalı) denir. Bu antlaşmayla hakları garanti altına alınmış olan gayrimüslimler, birçok konuda müslümanlarla eşit hale gelir ve müslümanlar gibi bütün hususî haklardan faydalanırlar.² İslâm hukukunun önemli bir bölümünü teşkil eden ve ilk uygulamaları Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yapılan zimmet akdine göre müslüman idareciler, cizye ödemeyi kabul eden zimmilerin can ve mal güvenliklerini sağlamak zorundadırlar.³ İslâm devletinde gayrimüslim tebaanın sahip olduğu en önemli haklar; inanç,

ibadet, dinî merasim, ayin ve eğitim hürriyetiyle ilgilidir. Böylece gayrimüslimlere inanç ve ibadet hürriyeti tanınmış ve bu hürriyetlerin gereklerini serbestçe yerine getirmelerine izin verilmiştir. Ancak bu hürriyetler sadece din değiştirmeye zorlanmama veya dinlerinin gereği olan ibadetleri yapmalarına izin verme anlamlarını taşımıyordu; bunun yanında gayrimüslimlerin havra, kilise, manastır gibi mabedlerini koruma anlamını da içinde barındırıyordu. Zimmiler, kendi inançlarına göre yaşamak ve eğitim yapmak hakkına sahip kılınmışlardır. Gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti kaçınılmaz olarak ibadet ve ayin hürriyetini ve bunların yapıldığı mekânlar olan mabedlerin dokunulmazlığını da içermektedir. Zimmilerin aynı şekilde ibadet etme hakkı bazı ayrıntılar haricinde kısıtlanmamıştır. Zimmet antlaşmalarının ilk örnekleri, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar uzanmaktadır. Mesela bunlardan birisi, Hz. Peygamber’le Necran hristiyanları arasında yapılmıştır. Bu zimmet antlaşmasında, zimmilere tanınan haklar arasında, mabedlerine dokunulmayacağı, dinlerinin ve kiliselerinin (mabedlerinin) Allah’ın ve Peygamber’inin zimmeti ve korunması altında olduğu açıkça belirtilmiştir: “Necranlılar ve tabileri için, malları, din ve cemaatleri, kiliseleri ve malik oldukları diğer şeyler hususunda Allah’ın himayesi ve Muhammed’in teminatı vardır.”⁴ Hz. Peygamber’i takip eden Hulefâ-i Râşidîn döneminde fethedilen şehirlerdeki muhtelif din mensuplarıyla benzer şekilde zimmet antlaşmaları yapılmış ve bunların önemli bir kısmının metni günümüze gelmiştir.⁵ Bu antlaşmalarda, gayrimüslimlere tanınan haklar arasında, din ve vicdan hürriyeti hemen daima yer almıştır.⁶ Daha sonraki İslâm devletlerinde de Kur’ân-ı Kerim’in açık hükümleri ve Hz. Peygamber’in hukukî tatbikatı ışığında bu esaslara hep uyulduğu görülmektedir. Bunun sonucunda, bütün İslâm dünyasında, camilerin yanında yahudilerin havraları ile hristiyanların kiliseleri de var olagelmıştır. Osmanlı tatbikatında da

aynı uygulama gözlemlenmektedir. Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı vardı. Kilise ve havralar sürekli olarak devletin güvencesi altında bulunmuştur.⁷

Bu genel ilkeler çerçevesinde klasik dönem fukahâsı, önce şehirleri kuruluş ve elde edilmiş şekli ölçütlerine göre, “gayrimüslimler tarafından kurulmuş olup da barış yoluyla alınan şehirler; savaş yoluyla alınan şehirler; müslümanlar tarafından kurulan şehirler” şeklinde üçe ayırmış, mabedlerin statüsünü belirlemede bu taksimi esas almış ve yıkma/koruma/dönüştürme/yapım/tamir açılarından kilise ve havraların hukukî durumunu tespit etmiştir.⁸

A. Gayrimüslimler Tarafından Kurulmuş Barış Yoluyla Alınan Şehirler

Gayrimüslimler tarafından kurulmuş olup da barış yoluyla alınan şehirlerdeki mabedlerin muhafazası ve yenilerinin yapılması barış antlaşmasının ihtiva ettiği şartlara bağlıdır. Mevcut mabedlerin muhafazası genel kuraldır. Barış yoluyla alınan ülkelerde barış antlaşmasında yeni mabed yapılacağına dair bir hüküm varsa, gayrimüslimlerin yeni mabedler açabilecekleri genelde kabul edilmektedir. Bundan sonra, yerleşim birimindeki arazinin vergi ödeme statüsü ölçütü dikkate alınır.

Barış antlaşmasında haraç ödenmesi karşılığında arazinin ahalisine bırakılacağı kararlaştırılmışsa, mabed inşa edilmesine engel olunmaz. Arazinin devlete bırakılması ve cizye ödenmesi hususunda anlaşılmışsa, antlaşmada mabed inşa etme imkânının tanınıp tanınmadığına bakılır.⁹ Belazuri'nin verdiği bilgilere göre, Kuteybe b. Müslim Merv yöresini fethettikten sonra yöre halkıyla; yıllık yedi yüz bin dirhem cizye ödemeleri, müslümanları üç gün misafir etmeleri ve Budistlere ait dinî mekanlar (kaynaklarda put evi “Beytu'l-Asnâm” olarak geçmektedir) ile âteşgedelerin kendilerine verilmesi şartı ile antlaşma yapılmıştır.

Sultan Ahmet Meydanı'ndan Ayasofya Camii'ne bakış. 19. yüzyılın sonunda hareketli bir günün fotoğrafı (Sinan Genim arşivi).

Görüldüğü gibi âteşgede ve diğer dinî mekanlar anlaşma metnine dahil edildiği için camiye dönüştürülebilmektedir.¹⁰

Ebussuûd'un bir fetvasında sözkonusu edildiğine göre, İstanbul ve çevresi silah zoruyla fethedildiği halde, kadim kiliselerin sulh yoluyla fethedilmiş gibi kabul edildiği ifade edilerek kiliselerin mevcut halleri üzere bırakıldıkları belirtilmektedir.¹¹ Kiliselerini yalnızca olduğu gibi bırakmamış, kiliselerin tamirine, hatta yeniden veya yenilerin yapımına da müsaade etmiştir. İşte şu fetva ile yeni kiliselerin yapılabileceğine cevaz verildiğini görüyoruz: “Ahâlisi zimmîler olan bir karyede kefereden bir tâife izn-i sultânî ile sâkin oldukları karye-i mezbûrede kenise ihdâs etmek murâd etseler men' olunmak lâzım olur mu? -Allahu a'lem, el-cevab: Olmaz. Ketebehü'l-fakîr Mekkîzâde Mustafa Âsım 'afâ 'anhümâ.”¹²

B. Gayrimüslimlerden Savaş Yoluyla Alınan Şehirler

Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mevcut kilise ve havralar, yıkılmaz ve tahrip edilmez.¹³ Ancak bunların mabed olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusunda, olumlu ve olumsuz iki görüş vardır:

1. Mabed Olarak Bırakılabilir veya Dönüştürülebilir Görüşü

Bir kısım fukahâya göre, devlet başkanı bu mabedleri kilise ya da havra olarak bırakabileceği gibi, camiye de çevirebilir ya da mesken olarak kullanılmasına karar verebilir.¹⁴ Dört mezhebe göre de fetva verebilecek kudrette olan ve bu sebeple mezâhibi diye de anılan Ahmed Demenhurî (ö. 1778), bu mabedlerin müslümanların iskânı için kullanılacağını belirtmektedir.¹⁵ Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde, savaş yoluyla fethedilen yerlerdeki gayrimüslim mabedlerinin olduğu gibi bırakılacağı görüşünü benimsemiş müçtehitler vardır. Bu müçtehitler, sahabenin fethettiği ülkelerde buldukları mabedleri olduğu gibi bıraktıklarını, tahrip etmediklerini, Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in valilerine "fethedilen yerlerdeki kilise, havra ve ateşperest tapınaklarının yıkılmaması"¹⁶ hususunda bir emirname gönderdiğini delil olarak kullanmışlardır.

Mabedlerin cami veya meskene dönüştürülmesi konusunu, değişik türleriyle ele almaya çalışalım.

a. Gayrimüslim Mabedlerinin Birbirlerine Dönüştürülmesi

Savaş yoluyla alınan yerdeki gayrimüslim mabedlerinin mülkiyeti, İslâm devletine aittir. Kullanma hakkı ise gayrimüslimlere bırakılmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye, buna delil olarak, kilise ve havralar gayrimüslimlerin mülkiyetinde olsaydı buralarda izinsiz olarak namaz kılmanın caiz olmayacağını, izin ve rızası olmadan başkasının mülkünde namaz kılmanın gaspedilmiş bir mekânda namaz kılmak demek olduğunu ve bunun da haram bulunduğunu, oysa sahabenin kilise ve havralarda namaz kıldıklarının sabit olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

İbn Âbidin, metrûk bir havranın kiliseye tahvili talebiyle kendisinden fetva isteyen bir grubun bu talebini reddettiğini, ancak başka müftülerin bu fetvayı verdiğini anlatmaktadır. Şam'da geçen hadisede, 1248/1832-33 senesinde

kendilerine "Yahudu'l-Kurrâyîn" adı verilen bir yahudi cemaatinin terketmesi sonucu metrûk kalan bir havra, hıristiyanlar tarafından satın alınıp kiliseye çevrilmek istenir. Bu işlemin sıhhatini tasdik ettirmek isteyen hıristiyan cemaati, İbn Âbidin'den fetva ister. İbn Âbidin, "Bu fetvayı vermektan kaçındım ve bu işlemin caiz olmadığını söyledim." demekte ve şöyle eklemektedir: "Dünya malına tamah eden bazı mütehevvir kimseler, bu işlemi sahih ve caiz görerek fetva vermiştir. Hıristiyanlar, taleplerinin şeriata muvâfik olduğu iddiasını bu fetvayla güçlendirerek, veliyyülemre başvurdular. Durumun nasıl geliştiğini bilmiyorum, şikayetimin ancak Allah'adır!"¹⁸ II. Mahmud'un padişahlığına rastlayan bu tarihte Şam, 1831-1840 yılları arasında şehri elinde tutan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın işgali altındaydı. Hadisenin bundan sonrasını, talikten öğreniyoruz: "Bir sene sonra hıristiyanlar, havranın çevresindeki müslümanlara ait evleri de gaspedip kiliseye katarak istediklerinden de fazlasını elde ettiler."¹⁹

Aynı din mensubu gayrimüslim mezhep kiliselerinin birbirine dönüştürülmesi de fıkha konu olmuştur. Bu hususta, ilginç bir örnek de vardır. 1910 tarihli Rumili'nde Kâin Münâze'un Fih Kilise ve Mektepler Hakkındaki Kanun ile de Osmanlı tarihinde ilk defa devlet, kilise yapımı için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir.²⁰ Rum Patrikliği ile Bulgarlar arasındaki öteden beri yaşanan çekişme sonucu Bulgarların Patriklikten ayrılıp "Bulgar Eksarklığı" adı altında ayrı bir kilise kurmalarına 1870 tarihli bir beratla izin verilmesi²¹ üzerine bu defa bu iki kilise arasında ortaya çıkan bazı huzursuzlukları gidermek amacıyla adı geçen kanun kabul edilmiştir. Kanuna göre, içinde kilise bulunan bir köy veya çiftlik veya kasabada ahalinin bir kısmı Patrikhane'ye, diğer kısmı Eksarkhane'ye mensup ise o kilise esasen hangi taraf namına kayıtlı ise o tarafa ait olacaktır. Ancak bu tarafa mensup olan nüfus, ahalinin 1/3'ünden az ise bu defa kilise diğer tarafa devredilecek ve azınlıkta kalan taraf için yeniden kilise

yapımında kullanılmak üzere hükümet para yardımında bulunacaktır (md. 3). Bu yardım, kanunun yayımı tarihine kadar ortaya çıkmış bulunan ihtilafları halletmek için bir defaya mahsus olup (md. 6), para yardımıyla yeniden inşa olunacak kiliseler hakkında fermân-ı âlî ısdârı beklenmeyip vilayet makamından alınan ruhsatla inşaata başlanılabilecektir (md. 10).²²

b. Caminin Kiliseye Dönüştürülmesi

İstanbul'da fetihten sonra mescide çevrilen kiliselerin, daha sonradan kiliseye çevrilmesi, Osmanlı kamu hukukunda mümkün görülmemiştir. Ebussuûd Efendi, "Bir kilise hîn-i fetihde müslümanlar mâlik olduktan sonra, nasâra iştirâ edib kilise eylemeğe kâdir olurlar mı? El-cevab, olamazlar, mümkün değil."²³ diyerek, bir kere mescit olan bir yerin tekrar kilise olamayacağını belirtmektedir. 4 Ramazan 991/21 Eylül 1583 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen hükümde²⁴, İstanbul Patrik mahallesinde daha önce kilise iken İstanbul'un fethinden sonra mescide çevrilmiş, şimdi namaz kılınmayıp hâlî olduğundan tekrar kiliseye çevrilme isteğinin kabul edilemeyeceği açık bir şekilde belirtilmiştir.²⁵

1273/1856-1857'de yaşanan örnek, Tanzimat döneminin özelliğini yansıttığı ve olumsuz niteliktedir. Fransa'ya Kudüs'te bir kilise yapımı için ruhsat verilmiş, ancak yer seçimi yapılmamıştı. Fransızların Kudüs'ün Bâb-ı Hutta mahallesinde yer alan ve vaktiyle kilise iken fetihten sonra camiye tahvil edilen Salâhuddin Camisi yerine kilise inşa etmek üzere Bâb-ı Âlî'ye başvurması üzerine keyfiyet Kudüs mutasarrıfı Kâmil Paşa'dan sorulmuş, Fransızlı bir devlet adamı olan Kâmil Paşa da orasının mezbelelik olduğundan bahisle kilise yapılmasında bir mahzur olmadığı cevabını vermiştir. Bu yazışma sonucu, talebe uygun fermân-ı âlî sâdır olmuştur. Bunun üzerine, aralarında Kudüs'ün Şâfiî müftüsü ve Harem-i Şerif şeyhi de olmak üzere çok sayıda ulemâ ve meşâyih İstanbul'a müracaat edip meselenin aslının aktarıldığı gibi olmadığını, mezbelelik

olarak nitelenen yerde Salâhuddin Camisi ve medresesinin binasının mevcut bulunduğunu, mihrabın, kapıların ve hatta kapı kilitlerinin dahi yerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu teşebbüsler sonuçsuz kalmış, verilen fermanın istirdâdı mümkün olmamış ve emsâli görülmemiş şekilde, bir cami kiliseye tahvil olunmuştur.²⁶

c. Gayrimüslim Mabedinin Camiye Dönüştürülmesi

İlk fetihlerle birlikte gerek ihtidâ gerekse diğer nedenlerden dolayı cemaati kalmamış dinî mekânların savâfî (melekiye) arazi konumunda olduğu kabul edilmiş ve kamu malı sayılmıştır. Hz. Peygamber'in Bahreyn Mecûsileri ile yaptığı anlaşmada da ifade edildiği üzere bu kabil âteşgedeler Allah'a ait mallar olarak kabul edilmiştir. Benzer durum hem kilise ve havralar hem de Budist tapınakları için geçerli olmuştur. Bunların şahsî mülk haline getirilmesine müsaade edilmemiş, kamu malı statüsünde değerlendirilmişlerdir. Müslümanlar yeni camiye ihtiyaç duydukları şehirlerde, cemaati bulunmayan, metrûk, yıkılmaya yüz tutmuş bu tür dinî mekanlardan yararlanmışlardır. Nitekim Merv'deki Mescid-i Kohne böylesi bir âteşgedenin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Kuşkusuz bunun aksine uygulamalar da mevcuttur. Şehir merkezlerindeki tapınakların bazıları camiye dönüştürülmüştür. Buhara'nın merkezindeki âteşgedenin camiye dönüştürülmesi, simgesel bir değer taşımıştır. Fatihler bu değişimle, yörenin yeni hakimleri oldukları mesajı vermişlerdir. Bu değişimin de fatihlerle yerli halk arasında varılan antlaşma metinleri ile sağlandığını unutmamak gerekir.²⁷ Bu uygulamaların hakimiyet, mülkiyet, nüfus ve terkedilmişlik/işlevsizlik ölçütlerine göre gerçekleştirildiği belirtilebilir.

Osmanlı Devleti'nde kilise ve havraların hukukî statüsü İslâm hukukuna, özellikle Hanefi Mezhebi'nin içtihatlarına uygun olarak düzenlenmiştir. Fıkıh kitapları, Osmanlı

hukukunun hem bilgi hem de yürürlük kaynağı durumundadır.

Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere başlangıçtan itibaren İslâm hukuku çerçevesinde haklar verilmiştir.²⁸ Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti bakımından muasırları arasında en önde gelen devletler arasında yer almaktadır. Zaman zaman fethedilen şehirlerin en büyük mabedi fetih sembolü olarak camiye çevrilirken, diğer mabedlere büyük ölçüde dokunulmamış ve gayrimüslimlerin ihtiyaçları için tahsis edilmiştir. Osmanlılar, yeni fethettikleri şehirlerde fetih sembolü olarak bir kiliseyi camiye dönüştürerek, diğerlerini olduğu gibi muhafaza ile o kiliselerde ibadete devam olunmasını temin ediyordu. Türkiye Selçukluları veya diğer müslüman devletlerin yönetiminden devraldığı şehirlerdeki kilise ve diğer mabedlerin de ayakta kalmaları Osmanlıların bu şehirlerde de aynı siyaseti devam ettirdiğini göstermektedir.²⁹

İstanbul'un alınmasının akabinde Fatih Sultan Mehmed, sayıları artan gayrimüslim azınlıklara hemen hemen aynı çerçevede din ve vicdan hürriyeti tanımıştır. Fatih, Georgios Skolarios 2. Gennadius'u bütün Ortodoksların rûhânî lideri yapmıştır. Fatih Sultan Mehmed, yeni patriğe te'mîn-i hukûk (modus vivendi) sağlayan bir ferman yazmıştır; bu ferman, kiliselerin korunacağını da içeriyordu.³⁰ Patrikle bütün Ortodoksları içeren bir antlaşma yapmış olduğu bilinmekle birlikte, Rum-Ortodokslarla yapılan zimmet sözleşmesinin metni günümüze kadar gelmemiştir. Yangında yanan bu ferman, Yavuz Sultan Selim'in fermanında teyit edilmiştir.³¹ Ancak Galatalılara verilen beratın metni elimizdedir. Benzer hükümler ihtiva ettiği anlaşılan ve yine fetihten hemen sonra Galata zimmîleriyle yapılan ahidnâmede, mevcut kiliselere dokunulmayacağı, kiliselerin camiye çevrilmeyeceği, dinî ayin ve erkânları ne surette ise aynen devam edeceği, buna karşılık yeni kilise inşa edilemeyeceği ve çan çalınmayacağı,

hiçbir zimminin müslüman yapılmayacağı hususları tasrih edilmektedir.³²

Osmanlılardaki milletler Osmanlı siyasi-idari yapısının bir parçasıdır ve sistemin dahili bir unsurudur. Çünkü millet liderleri, aynı zamanda devletin birer memurudur. Bu sistemde, müslümanlar "egemen millet"i (millet-i hâkime), diğerleri ise, "egemenlik altındaki toplulukları" (millet-i mahkûme) meydana getirir. Sistem, müslümanların hakimiyeti üzerine kurulmuştur.³³ Osmanlılar, fethettikleri şehirlerde, hakimiyet işareti olarak, o yerin en büyük kilisesini camiye çevirir, diğer kiliseleri ise hıristiyan nüfusun ihtiyacı oranında eski kullanım tarzı üzerine terkederlerdi. Bir yerin anveten/savaşla fethi halinde, mevcut mabedlerin âkıbeti, hükümdar tarafından tespit olunur, yeni mabed inşasına hükümdar karar verirdi, uygulamada anveten fethedilen yerdeki en büyük mabed camiye dönüştürülürdü, diğer mabedlere ise tamamen metrûk olmadıkça dokunulmazdı.³⁴ Ebussuûd Efendi'ye 945/1538-39 tarihinde "Merhûm Sultân Mehmed Hân -aleyhi'rrahme ve'l-ğufrân- Hazretleri mahrûse-1 İstanbul'u ve etrafındaki karyeleri anveten mi feth eylemişlerdir?" sorusu yöneltildiğinde, şöyle cevap vermiştir: "Maruf olan anveten fetihdir. Amma kenâyis-i kadîme hâli üzerince ibkâ olunmak sulhen feth delâlet eder. Sene hams ve erbe'in ve tis'amie tarihinde bu husus teftiş olunmuştur. Yüz on yedi yaşında bir kimesne ile yüz otuz yaşında bir kimesne bulunup 'Yahudi ve Nasârâ el altından Sultan Mehmed Han ile ittifak idüb tekfûra nusret etmeyecek olub, Sultân Mehmed dahi onları sebî etmeyüb hâlleri üzerece mukarrer edecek olub bu vechile feth olundu' deyû müfettiş mahzarında şehâdet edüb bu şehâdet ile kenâyis-i kadîme hâli üzerine kalmıştır."³⁵ Ebussuud Efendi, İstanbul her ne kadar savaş yoluyla alınmışsa da, kiliselerin mevcudiyetini hukukî bir zemine oturtabilmek amacıyla, fıkıh kitaplarında da zikredilen bir usûlü kullanmış ve genişletici bir yorumla meseleye açıklık getirmek istemiştir.³⁶

Fetihten sonra İstanbul'un en büyük kilisesi olan Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed'in vakfı olarak camiye çevrilmiştir. Diğer büyük kiliselerin başlıcalarının cami haline getirilmesi, II. Bayezid devrine rastlamaktadır. Bu devirde, devlet adamları boş ve metrük kiliseleri cami haline getirme yarışına girmişlerdir. Sonraki devirlerde kiliselerin camiye dönüştürülmesi, eski hızını kaybetmiştir. Kânûnî zamanında, iki küçük kilise mescid haline getirilmiştir. İstanbul'un fethinden itibaren yaklaşık kırk iki kilise cami haline getirilmiştir. Daha sonraki devirlerde de camiye çevrilen kiliselerin, fetihten itibaren geçen zaman içinde hıristiyan nüfusun ihtida veya göç sebebiyle azaldığı ve ahalisinin çoğunluğunun müslümanlardan ibaret hâle geldiği mahallelerin ortasında kaldığı için cami haline getirildiği belirtilmelidir.³⁷

2. Mabed Oluşuna Dokunulamaz ve Kullanım Tarzı Değiştirilemez Görüşü

Diğer bir kısım fukahaya göre ise, gayrimüslim mabedlerine dokunulmaz ve kullanım tarzı değiştirilmez.³⁸ Eskiden yapılmış bir gayrimüslim mabedi yıkıldığında, yerinde bir benzeri inşa edilebilir; ancak başka bir yerde yapılmasına izin verilmez.³⁹ Osmanlı'da kiliseler tamamen yıkıldığında veya yandığında ya da tamire ihtiyaç duyulduğunda "kıdeme itibar ilkesi" gereği "aslına uygun olarak" yeniden yapılması veya onarımları önceden padişahın izin alınması şartıyla mümkündür.⁴⁰

3. Yeni Mabed Yapımı

İslâm ülkelerinde gayrimüslimlere ait mevcut mabedlerin ihtiyaç varsa olduğu gibi kalacağı genelde kabul edilmekle birlikte, yeni mabed inşasına ne ölçüde izin verileceği tartışılmıştır. Savaş yoluyla alınan şehirlerde/ülkelerde, yeni kilise ve havra yapımına izin verilmeyeceği kanaati hakimdir.⁴¹

İlk dönem uygulamalarında, kadîm mabedlere dokunmama ilkesi gereği mevcut kilise ve havralara dokunulmadığı, ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmediği görülmektedir.⁴²

Nitekim Ebu 'Ubeyde b. Cerrah'ın Şamlılarla yaptığı zimmet antlaşmasında (sulhnâme), mevcut kilise ve havraların kendilerine bırakılacağı, ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmeyeceği belirtilmiştir.⁴³ Ebu 'Ubeyde b. Cerrah'ın Hıms (Humus) şehrinin ahalisiyle yaptığı zimmet antlaşmasında, mevcut kiliselere dokunulmayacağı, ancak bunların tamir edilemeyeceği hükmü yer almıştır.⁴⁴

Mabed yapma yasağı, zimmî nüfusun galip olduğu yerlerde geçerli değildir.⁴⁵ Nitekim son dönem Hanefî fukahasından İbn Âbidin, savaş yoluyla alınan şehirlerde yeni kilise ve havra yapımı yasağının mutlak olmadığını, bu yasağın, içinde Cuma namazlarının kılındığı ve hadlerin tatbik edildiği müslüman şehirlerine mahsus olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Gayrimüslimlerin İslâm beldelelerinde yeniden mabed yapamayacaklarını savunan görüşlere rağmen, tarihte, İslâm ülkelerindeki uygulama bu görüşe göre olmamıştır. Gayrimüslimlere, ihtiyaç ölçütü dikkate alınarak, yeni mabed yapmalarına izin verilmiştir. Nitekim, hicrî birinci asırda, müslümanların egemenliğindeki Mısır'da, birçok kilise yapılmıştır.⁴⁷

İslâm hukukçuları gayrimüslim mabedlerinin başka bir yere nakledilip edilemeyeceği meselesi üzerinde de durmuşlardır. Buna göre bu nakil İslâm ülkesinde yeni bir mabed inşa etmek anlamına geldiği için buna cevaz verilmemiş, ancak müslümanların bu nakilde bir maslahatları olacaksa naklin mümkün olabileceği belirtilmiştir.⁴⁸

İslâm tarihi boyunca, mabedlerin statüsü ve dönüştürülmesi konusunda, metin içinde dikkat çektiğimiz gibi hakimiyet ölçütü, yerleşim birimi ölçütü (önceden kurulmuş/müslümanlarca kurulmuş, şehir/köy), elde edilmiş ölçütü, antlaşmanın belirleyiciliği ölçütü, mülkiyet ölçütü, kıdeme itibar ilkesi (kadîm mabedler), vergi statüsü ölçütü, nüfus ölçütü, ihtiyaç ölçütü, terkedilmişlik/işlevsizlik ölçütü gibi birtakım hukukî standartları oluşturan ölçüt ve ilkelere göre hareket edildiği belirtilebilir.

NOTLAR

- * İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- 1 Özge Demir, "İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü", *İÜHF*, LXXII/1, İstanbul 2014, s. 739-758.
- 2 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1968, 3/79, 80; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm Dâruharb*, İklim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 315.
- 3 Yusuf el-Kardâvî, *Ğayru'l-Müslimîn fi Müctema'î'l-İslâm*, Beyrut, 1985, 7; Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menin fi Dari'l-İslâm*, Beyrut, 1982; Abdülkerim Zeydân, "İslâm Hukukuna Göre Zimmiler", çev. Hasan Güleç, *DEÜİFD*, İzmir, 1994, VIII/431-440, s. 435.
- 4 Ebu Yusuf, *Kitab'ül-Haraç*, (çev. Ali Özek), İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1973, s. 127; Ebu 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitabu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Herrâs, Beyrut, 1406/1983, s. 201; Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafetu'r-Râşide*, Beyrut, 1407/1987, s. 176; Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara, 1982, s. 30.
- 5 Hz. Ömer'in uygulamaları için bk. Mustafa Yiğitoğlu, "Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 2017, s. 135-142; Abdurrahman Demirci, "Şurût-i Ömer: İslâm Tarihine Dair Bir Meşruiyet Çabası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 2018, s. 860-883; Yasemin Avcı-Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamâme Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *CTAD (Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, 15/29, Bahar 2019, s. 35-58.
- 6 Meselâ bk. Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafetu'r-Râşide*, s. 196, 440, 441, 446.
- 7 Mehmet Akif Aydın, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", *Osmanlı'da Din-Devlet İlişkileri*, haz. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s. 223-229, 224.
- 8 Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *Osmanlı'da Din-Devlet İlişkileri*, (haz. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s. 231-244, 232. (Metnimizde, bu çalışmadan genişçe yararlanılmıştır.); Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 147.
- 9 İbn Teymiye, Şeyhülislam Ebu'l-'Abbas Takıyyuddin Ahmed bin Abdülhalim el-Harrânî (661-728/1263-1328), *Mes'ele fi'l-Kena'is*, (thk. Ali bin Abdülaziz bin Ali eş-Şibl), Mektebetü'l-'Ubeykan, Riyad, 1416/1995, 172s., s. 8; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, Thk. Subhî es-Sâlih, Beyrut, 1994, 2/691-692; Hüsâm Çelebî, *Risâle-i Ma'mûle li-Beyânî Ahvâlî'l-Kenâyis Şer'an*, Süleymaniye Ktp., İzmir, nr: 805/7, vr. 125b-129a, vr. 128a'dan Mehmet Akman, a.g.m., s. 231; Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menin fi Dari'l-İslâm*, s. 96-97.
- 10 Geniş bilgi için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 613'ten M. Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimler", s. 107-8, n31.
- 11 Ebussuûd, *Ma'rûzat*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Nu: 1798, vr.130a-b'den Ahmed Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir, 1991, 2/11-12.
- 12 Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri*, DİB Yay., Ankara, 2005, s. 166-167.
- 13 Kâsânî, Alâüddîn, *Bedâ'î'u's-Sanâ'i' fi Tertibi'ş-Şerâ'i'*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, 7/180. İstanbul'da bulunan gayrimüslimlere ait ibadethaneler, eğer fetihten önce yapılmışsa, sözkonusu ibadethane kadîm olarak nitelendirilir ve yıkılamaz. Eğer fetihten sonra yapılmışsa, ibadethane *hâdis* olarak nitelendirilir ve devlet başkanı isterse yıktırabilirdi. Mevcut kiliselerin korunmasında öncelikli şart, kadîm olmasıdır. İstanbul'un fethinden sonra yapılan kiliselerin tamamı hâdistir.
- 14 İbn Teymiye, *Mes'ele fi'l-Kena'is*, s. 7-8; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 2/689-691; Serahsî, *Şerhu's-Siyer'il-Kebîr*, 4/1540.
- 15 Ahmed Demenhurî, *Kitâbü'l-İkâmeti'l-Hücceti'l-Bâhira 'alâ Hedmi Kenâ'si Mısır ve'l-Kâhira*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr: 934/1, vr. 9b'den Mehmet Akman, a.g.m., s. 231.
- 16 Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 1989, 2/223.
- 17 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 2/712.
- 18 İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 6/330.
- 19 Mehmet Akman, a.g.m., s. 234, n20.
- 20 *Düstûr*, İkinci Tertip, İstanbul, 1330, 2/431-433. (Akman, a.g.m., s. 241.)
- 21 Bu konuda bk. Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 190-194.
- 22 Mehmet Akman, a.g.m., s. 241.
- 23 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları Işığında*

16. *Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983, s. 104.
- 24 BOA. A.DVN.MHM.d. 52, s.19, hüküm no, 44.
- 25 Rahmi Tekin, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamları (1520-1670 İstanbul Örneği)*, (Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2008, s. 105.
- 26 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, Ankara, 1986, 2/13-20, s. 9-15; Akman, a.g.m., s. 240.
- 27 M. Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimler", s. 106 (Belâzurî, *Fütûh*, 613'ten).
- 28 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 281.
- 29 Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, s. 135.
- 30 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 28.
- 31 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, I-II, TTK, Ankara, 1979, s. 89. Tarihçi Hammer de bu fermanın içeriğini belirlemiştir: Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1966, 1/124. Islahat Fermanı'nda ve Tanzimat'tan sonra yayınlanan Rum Patrikhânesi Nizamnâmesi'nde (bk. *Düstûr*, Birinci Tertip, İstanbul, 1289, 2/905, m. 3.) sözkonusu zimmet antlaşmasına atıfta bulunmaktadır.
- (Mehmet Akman, a.g.m., s. 237.)
- 32 Mehmet Akif Aydın, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", s. 227; Mehmet Akman, a.g.m., s. 237. Bu antlaşmanın metni için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, 2/7-8; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul, 1990, 1/407, 3/385; Zeki Mesud Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, Ankara 1950, 1/577; İhsan Lütem, *Devletler Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1958, 2/301.
- 33 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 13. Osmanlı millet sistemi için bk. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, xvi+422 s.; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, 253 s., Gözden Geçirilmiş 2.B., 1996; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Kitabevi, İstanbul, 1992, 115s.
- 34 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 318.
- 35 Ebussuud Efendi, *Marûzât*, 75'ten Mehmet Akman, a.g.m., s. 238; Ebussuûd, *Ma'rûzât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Nu: 1798, vr.130a-b'den Ahmed Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir, 1991, 2/11-12.
- 36 Mehmet Akman, a.g.m., s. 238.
- 37 Mehmet Akman, a.g.m., s. 238-239.
- 38 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 2/689-691; Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, 4/1540.
- 39 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, 4/1535; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i*, 7/169; Molla Husrev, *Gurer Dürer Tercümesi (İslam Fıkhı ve Hukuku)*, çev. Arif Erkan, 4c, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, 3/36.
- 40 Osmanlı uygulaması için bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları İşığında 16. Asır Türk Hayatı*, 106; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Tab'hâne-i Amire İstanbul, 1278, 1/157-158; Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Türkar, Ankara, 2003, s. 48-52. Bu durum genel bir kural olmakla beraber devletin değişik coğrafyalarında fetihten sonra kilise ve manastır yapımına müsaade edilmiştir. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 287-289; Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdarında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2015, s. 160-161.
- 41 Ebu Yusuf, *Kitab'ül-Haraç*, 207-212. Mâlikî mezhebi âlimi İbnu'l-
- Kasim'e göre, devlet başkanı izin verirse, yeni mabed yapılabilir. (Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'menîn fi Dari'l-İslâm*, s. 96.)
- 42 Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 103; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, 3/427.
- 43 Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafetu'r-Râşide*, s. 458.
- 44 Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, s. 467-468.
- 45 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, 4/1533.
- 46 İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 6/328.
- 47 Yusuf el-Kardâvi, *Müslümanlar Gayrimüslimlere Nasıl Davrandı?*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), İhya Yayınları, İstanbul, 1985, s. 36-37; Mehmet Mahfuz Söylemez, "İslam Tarih Yazıcılığında ed-Deyârât Geleneği ve eş-Şabustî'nin Kitâbu'd-Deyârât Adlı Eseri Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi*, 13, Erzurum, 2001; Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 22, 99-124, s.105-106.
- 48 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 2/704; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i*, 7/169.

Kadıızâdeliler ve Sivasîler Tartışmasında Ayasofya Vaizlerinin Rolü

Doç. Dr. İbrahim Baz*

Geleneksel İslâm şehirleri, mabed merkezli kurgulanmış, camilerin yanında inşa edilen hanlar, hamamlar, çeşmeler, çarşılar ve bedestenlerle ilmihal tertibine göre kurulmuştur. Bu şehirlerde insanın zaman ve mekânla uyum örgüsü birbirinden ayrılmaz şekilde planlanmış ve din, farklı boyutlarıyla merkezî bir role sahip olmuştur. İşte bu nedenle geleneksel şehirler yalnızca yaşanılan meskenlerin bulunduğu bir yer olmanın ötesinde, bizzat yaşayan mekânlardır. Kendine özgü bir canlılığı ve insanını şekillendiren bir yönü vardır. Yine bu nedenle “kentini tanıyan kendini tanır” denilmiş ve şehir tarihçiliği önemli bir medeniyet işçiliği olarak görülmüştür. Çünkü şehirler, medeniyetlerin taşıyıcı sütunlarıdır ve her medeniyet kendi kodlarını taşıyan şehirlerin üzerinde yükselmekte ve yücelmektedir.

Mekân hiyerarşinde insanın kutsalla teması noktası olan camilere bakarak, medeniyet sütunlarımızın şaheseri olan İstanbul’u mabed merkezli okumak istediğimizde karşımıza

çıkan en önemli olaylardan biri kuşkusuz ki XVII. yüzyılda yaşanan Kadıızâdeliler-Sivâsîler tartışmasıdır. Farklı aralıklarla üç çeyrek asır süren bu tartışma; sözlü sataşmalardan karşılıklı eserler kaleme alarak kendi iddialarını ispat etmek ve karşı tarafın iddialarını çürütmek gayretine kadar çok farklı düzeyde ve platformda gerçekleşmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekenleri ise konunun önemine ve işgal ettiği gündemin ciddiyetine bağlı olarak, bizzat padişah huzurunda ve şeyhülislâmın hakemliğinde tartışılması ile selâtin camilerinde yapılan vaazlarda dile getirilmesi olmuştur. Biz de bu yazımızda Ayasofya Camii vaizleri üzerinden konuya değinmeye çalışacağız.

Bilindiği üzere Osmanlı devlet geleneği güçlü teamüllere dayanmaktadır ve bu teamüller camilerin hiyerarşisine kadar belirlenmiştir. Payitaht İstanbul’daki selâtin camilerinde vaaz edeceklerin belirlenmesinde özel bir hassasiyet gösterildiği gibi vaaz edecekleri camiler de önem hiyerarşisine göre sıralanmıştır. Özellikle cuma günleri, selâtin camilerinde kalabalık cemaate namazdan sonra vaaz edilmesi İstanbul’da bir gelenek haline gelmiş, bu konuda bir silsile oluşmuştur. “Katar şeyhliği” adı verilen bu silsilenin son kademesi, Ayasofya Kürsü Şeyhliği’dir.¹

Kürsü şeyhliği İstanbul camilerinde yalnız cuma günü görev yapanlar için kullanılan bir tabirdir ve ilk yıllarda sadece tarikat şeyhleri görev yaparken, sonradan diğer alimlere de sohbet etme hakkı tanınmıştır. Bu göreve atama yapılırken, İstanbul’da en çok saygı duyulan, erdemi, bilgisi ve hitabetiyle tanınmış bir tarikat şeyhinin atanmasına özen gösterilmiştir. Zira camilerde günlük vaazlar yapılırken, kürsü şeyhleri sadece cuma günleri büyük ve çoğunlukla devlet ricâlinin de bulunduğu kalabalıklara hitap etmiştir. Kürsü şeyhlerinin saraydaki dinî törenlere katılmaları bir kural haline gelmiştir. Camilerin sıralaması aşağıdan yukarıya doğru şöyledir: Eyüp Sultan Camii, Sultan Selim Camii, Sultan Mehmed (Fatih) Camii, Sultan Beyazıt Camii, Süleymaniye

Camii, Sultan Ahmed Camii ve en son Ayasofya Camii'dir.² Burada dikkat çeken husus, bir fetih mirası olan Ayasofya Camii'ne verilen paye ve görev yapacak vaizlerin tarikat şeyhlerinden seçilmiş olmasıdır. Bu durum Osmanlı devletinin tasavvuf ve tarikatlara bakışını yansıttığı gibi, insanların gönül göletlerini dolduracak tasavvufun irfan dilini ve cemaatin gönlüne söz tohumu ekebilecek şeyhlerin hikmetli sohbetlerini önemseydiğini de göstermektedir. Çünkü tasavvuf ehli bir gelenek olarak söz satışını değil, sohbet şeklinde gönülden konuşmayı ve gönle konuşmayı tercih etmişlerdir.

***

Bir kısmı Ayasofya kürsüsüne de yansıyan Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışması, Kadızâdeliler olarak bilinen normatif yönü daha güçlü üç alim vaiz ile Sivâsiler olarak bilinen üç alim sûfinin öncülüğünde yaşanmıştır. Elbette bu tartışmanın Haricilere, İbn Teymiye ve takipçilerine kadar uzanan bir geçmişi olduğu gibi, farklı boyutları ve selefî uzantılarıyla Vehhâbilik örneğinde olduğu gibi günümüze kadar uzanan bir yönü de bulunmaktadır. Bir başka ifade ile Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışması, farklı iki zihniyet arasındaki anlaşmazlığın XVII. yüzyıldaki tezahürüdür. Tartışmanın gündemi fazla meşgul etmesinin arkasındaki temel sâik ise dinî olmaktan ziyade tarih boyunca olduğu gibi bu yüzyılda yaşanan ekonomik sorunların, siyasî istikrarsızlıkların ve askerî başarısızlıkların dinî kavramlarla ve sûfîlerin suçlanarak yapılmış olmasıdır. Hatta her ne kadar tartışma olarak tanımlanmış olsa da esasında sünî gelenek içerisindeki iki farklı din yorumunun çoğu zaman çatışması şeklindeki bir tezahürüdür. Çünkü tartışmanın yaşandığı 1621-1685 yılları arasında İstanbul'un selâtin camilerine toplam 48 vaiz ataması yapılırken bunların 19'u Halvetiyye, 4'ü ise Celvetiyye tarikatına mensup olmak üzere çoğunluğu tarikat şeyhidir.³ Ancak Cuma vaizlerinin yani kürsü şeyhlerinin tamamı tarikat mensubu şeyhlerdir. Bu da bizi, dönemin yöneticilerinin tercihlerini daha

ziyade sûfîlerden yana kullandıkları sonucuna götürmektedir. Bu noktada hedefleri daha büyük makam ve yüksek maaş elde etmek olan bir kısım Kadızâdeli vaizlerin tartıştıkları kişilerin bu şeyhler olması dikkat çekicidir ve tartışmaya çatışma boyutu da eklemektedir.

Tartışmada Kadızâdelilerden ve Sivâsilerden de üç kişi ön plana çıkmıştır. Sûfîlere Sivâsiler denilmesinin nedeni, ilk iki kişinin Sivâsî olmasıdır. Tartışmanın dönemlerine göre Kadızâde Mehmed Efendi (ö.1045/1635) ve karşısında Abdülmecid-i Sivasî Efendi (ö. 1049/1639), Üstüvânî Mehmed Efendi (ö.1072/1661) ve karşısında Abdülehad Nuri Efendi (1061/1651), Vâni Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) ve karşısında Niyazî-i Mısırî (ö.1105/1694) yer almıştır.⁴

Tartışmanın konuları içtimaî, tasavvufî ve bir kısmı da itikat ve ibadetlere dairedir. Ancak konuların tamamı İslâm düşüncesi içerisinde ve tarihî süreçte üzerinde bir ittifak sağlanamamış ve ikincil konulardır. Bununla birlikte Kadızâdeliler tarafından en temel ve acil sorunlar şeklinde kabul ve takdim edilmiştir. Konulardan bazıları şu şekildedir: Eşyanın hakikatlerinden bahseden akli ve riyazî (matematik) ilimlerin tahsilinin meşrû olup olmadığı, Hızır'ın hayatta olup olmadığı, Ezan, nât, mevlid gibi şeylerin güzel sesle ve makamla okunmasının caiz olup olmadığı, tarikat erbabının yaptıkları semâ ve devranın meşru olup olmadığı, cuma namazında hutbe okunurken peygamber ve sahabe isimleri geçtiğinde peygambere "tasliye" (sallallahü aleyhi ve sellem) ve ashaba "tarziye" (radiyallahü anh) demenin caiz olup olmadığı; tütün, kahve, sigara ve sonradan bulunan keyif verici şeylerin haram olup olmadığı, Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanla ölüp ölmedikleri, Firavun'un mü'min olarak ölüp ölmediği, İbn Arabî'nin velî mi kâfir mi olduğu, Hz. Hüseyin'in şehadetine sebep olan Yezid'e lanet edilip edilemeyeceği, bidatlerin tanımı ve hükmü, kabir ve türbelerin ziyaret edilmesinin caiz olup olmadığı, Regâib, Beraat ve Kadir gibi kandil gecelerinde cemaatle

nafile namaz kılınıp kılınamayacağı, büyüklere ayağa kalkmanın, selam alırken eğilmenin ve onların el, ayak ve eteklerinin öpülmesinin doğru olup olmadığı, rüşvetin hükmü ve ücretle farkı konusu, eşyanın Allah'ı tesbih etmesinin hâl ile mi kâl ile mi olduğu, namazlardan sonra musafaha yapmanın bidat olup olmadığı.⁵

Tartışma ilk olarak, bir ara Tefsirî Ömer Efendi'ye intisap ederek tasavvuf yoluna girmiş ancak meşrebine muvafık olmadığı için ayrılmış olan Küçük Kadızade Mehmed Efendi öncülüğünde başlamıştır. Mehmed Efendi'nin görev yaptığı Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii kürsülerinden devletteki bozulmaları dile getirmesi ve bunun nedenini sûfîler olarak göstermesi sonucu, yine Ayasofya Camii'nde sohbetler yapan Abdülmecid Sivâsî Efendi de ona kürsüden cevap vermiştir. İki şahıs arasındaki ilk fiili tartışma 16 Eylül 1633 tarihinde Sultan Ahmed Camii kürsüsünde "mevlid" hakkında yaptıkları tartışmadır.⁶ Yeni Cami kürsüsünde de tartışan bu iki alimden Kadızâde Mehmed Efendi'nin 1635 yılındaki vefatına kadar düşük düzeyli devam eden tartışmanın en dikkat çekeni, eşyanın zikrinin kâl ile mi hâl ile mi olduğuna dair Sultan IV. Murad'ın huzurunda yapılan tartışma olmuştur.⁷ 1639 yılından Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin vefatı sonrası tartışmanın ilk devresi sona ermiştir.

Bu iki şahsın vefatından sonra Şam'dan gelen ve önceleri Hanbelî mezhebine mensup olan Üstüvânî Mehmed Efendi, sert üslubu ile Kadızâde Mehmet Efendi'nin görüşlerini dile getirmeye devam etmiş ve kısa sürede Ayasofya vaizliğine ve has odada sohbet etme makamına ulaşmış, böylece *padişah şeyhi* olarak anılmaya başlanmıştır.⁸ İyi bir hatip olan Üstüvânî, sûfîlerin semâ, devran, kandil gecelerinde toplu namaz kılması ve zikir yapmalarını ağır şekilde eleştirmiş ve bu dönemde fiili tacizler de de bulunanlar olmuştur. Üstüvânî karşında Sivâsîleri Abdülehad Nuri Efendi temsil etmiş, ancak fiilî ve sözlü tartışmaya girmek yerine her iddiaya karşı eser yazarak cevap vermeye çalışmıştır.⁹ Ayasofya kürsü şeyhlerinin yedincisi olan ve 1647 yılında bu

göreve atanan Abdülehad Nurî Efendi'nin, bir yandan kendisine verildiği kabul edilen kutupluk makamını ilan, diğer yandan Kadızâdeli zihniyetindeki vaizler yerine kendisine uyulması ve tabi olunmasını beyan eden meşhur şiirini Ayasofya kürsüsünde vaaz yaparken irticalen okuduğu kabul edilmektedir:

*Semâdan sırr-ı tevhîdi, duyan gelsün bu meydâna,
Derûn içre bugün Allah diyen gelsün bu meydâna.
...*

*Gönül maksûdunu buldu, cihân envâr ile doldu,
Bugün Nûrî imâm oldu, uyan gelsün bu meydâna*

Abdülehad Nûri Efendi'nin 1651 yılında vefatı ve 1656 yılında Kadızâdelilerin haddi aşan tacizleri sonucu Üstüvânî ve arkadaşlarının Kıbrıs'a sürgüne gönderilmesiyle¹⁰ tartışma bir süre duraklamıştır. Ancak Kadızâdelilerden Vânî Mehmed Efendi'nin kendinden önceki Kadızâdeli vaizler gibi devlet erkânı ile kurduğu yakın diyalog neticesinde padişah IV. Mehmed'i etkilemesi sonucunda 1665 yılında tekkelerde zikir ve deverân yasaklanmıştır.¹¹ Bu tarihten sonra tasavvuf ehli birçok zorluklar çekmiştir. Ancak 1675 yılında Niyazî-i Mısırî İstanbul'a gelerek Şeyhülislam Minkarizâde Yahya Efendi (ö.1677) ile zikir ve devranın yasak olması konusunu görüşmüş¹² ve ardından, birçok devlet erkânı yanında Sultan IV. Mehmed'in de dinlediği, Ayasofya Camii'nde bir cuma vaazı yapmıştır. Bu vaazında çok etkili bir şekilde, tekkelerde yetişen büyük şahsiyetlerden bahsetmiş, tekkelerin bir ilim ve irfan yuvası olduğunu anlatmış ve sözün sonunda zikir ve devranın yasak olmasının mahzurlarına değinmiştir. Konuşmadan çok etkilenen padişahın emriyle, o sırada zikir ve devranın serbest olduğu haberi Mısırî'ye iletilir. Niyazî-i Mısırî de bu haberi kürsüden bir müjde olarak cemaate duyurur. Namazdan sonra bütün tekkelerde zikir icra edilir.¹³

Böylece cami kürsüsünde başlayan bir büyük tartışma yine Ayasofya Camii kürsüsünde yapılan etkili bir vaaz ile fiilî olarak sona ermiştir. Sözün gücü, güçlükleri ortadan kaldırmıştır.

NOTLAR

- * Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.
- 1 Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği" *DİA*, IV, 224; Ömer Faruk Köse, "Cuma Vaizliği", *DİA*, Ek-II, 271.
- 2 Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin, *Terâcim-i Ahvâl-i Şüyûh-ı Ayasofya*, Sül. Ktp., Es'ad Ef., 1716/2, vr. 10b-16a; İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 186; İpşirli, a.g.m., *DİA*, IV, 224; Necdet Sakaoğlu, "Ayasofya Kürsü Şeyhi", *DBİA*, İstanbul, 1993, I, 459; Zeki Pakalın, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1993, I, 123.
- 3 Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post Classical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, 1988, 78.
- 4 İbrahim Baz, *Kadızedeliler Sivasiler Tartışması*, Otto Yayınları, Ankara, 2019, s. 67.
- 5 Naimâ, Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hülâsât Ahbâri'l-Hafikâyn)*, (çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul, 1967, VI, 2718; İbrahim Baz, a.g.e., s. 88.
- 6 Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (trc. Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyerek Yeniden Yazan: Abdülkadir Karahan), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, V, 210.
- 7 Tartışma hakkında bkz. Nazmi, Muhammed, *Hediyetü'l-İhvân*, (Osman Türer tarafından hazırlanan doktora tezi olarak hazırlanan tahkikli metin), Ankara, 1982, s. 179-181; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, I-II, 231-232; İbrahim Baz, a.g.e., s. 151.
- 8 Halil İnalçık, Devlet-i Aliyye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 238.
- 9 Bu eserler için bkz. İbrahim Baz, *Abdülehad Nûrî- Sivâsî*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 269-303.
- 10 Naimâ, *Naimâ Tarihi*, VI, 2723-2725.
- 11 Mustafa Lütfi, *Tuhfetü'l-Asrî fi Menâkibi'l-Misrî*, Emîrî Matbaası, Bursa, 1309, s. 33-35.
- 12 Mustafa Aşkar, "Tarikat-Devlet İlişkisi, Kadızedeler ve Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyâzî-i Mısırî ve Döneme Etkileri", *Tasavvuf*, yıl: 1, S. 1 (Ağustos 1999), s. 66.
- 13 Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî*, KB Yayınları, Ankara, 1998, s. 106.

Ayasofya Kürsüsünde Bir Felsefeci: Ömer Ferid Kam

Ayasofya Camii vaazları özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra dini-siyasi muhtevalı olmuş. İttihad ve Terakki lehinde, Meşrutiyet, Hüriyet, Adalet temalı konuşmalar ayet ve hadisler ışığında cemaat huzurunda okunmuştur. Bu kürsüde devrin pek çok şeyh efendisi, gibi Darülfünun hocaları da halka hitap etmiş, devrin öne çıkan felsefi meseleleri konu edilmiştir. Bu mühim isimlerden birisi de Ömer Ferid Kam'dır.

1864'te İstanbul'da doğan Ömer Ferid Kam, II. Abdülhamid'in harem doktoru olan Ahmed Muhtar Paşa'nın oğludur. Beylerbeyi Rüşdiyesi'ni bitirince babasının arzusuna uyarak bir yıl Mülkiye'de, iki yıl Mekteb-i Hukuk'ta okudu. Yarım kalan öğrenimini özel hocalardan ders alarak tamamlamaya çalıştı, bu arada Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Dârülfünun'da Türk edebiyatı, Süleymaniye Medresesi'nde felsefe-i umûmiyye tarihi müderrisliğine, Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine tayin edildi; 1924'te Dârülfünun İran edebiyatı müderrisliğiyle İstanbul'a döndü. 1933'te Dârülfünun'un İstanbul Üniversitesi adıyla yeniden yapılandırılması sırasında görevden uzaklaştırıldı. 1936-1941 yıllarında Maarif Vekâleti Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak çalıştı. 23 Mart 1943'te Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İran edebiyatı öğretim üyeliğine tayin edildi. 22 Mayıs 1944'te vefat etti. Felsefeye ve edebiyata dair eserleri olan Ferit Kam'ın Ayasofya'da ilk vaazını 13 Kasım 1919'da Darü'l-hikmeti'l-İslamiye azası iken verdi. Sekiz hafta süren bu vaazlar Sebülürreşad'da da yayımlandı. Dergide onun ilk vaazını takdim ederken Eşref Edip şunları söyler:

"Şeyhulislam hazretlerine teşekkürler olunur ki darulhikme azalarını camilerde mevazı iradiyle tefviz buyurdular da üstaz-ı hakim gibi bir nadire-i zekayi umumi hitabelerle amme-i müliminin ifada-i kulubuna sevk etmiş oldular." (s. 76.)

Ömer Ferid Kam bu vaazında şöyle diyor:

"Din-i mübin hakkında daima mütecevazane sözler söylendiği işitiliyor. Doğrusu buna çok teesüf olunur. Bir şey hakkında söz söylemek için o şeyi bilmek lazım gelir. Acaba din-i müb, n, bu suretle hırpalamak isteyenler bu din dairesinin içine girmişler mi; bu dinin ne olduğunu biliyorlar mı? Yoksa her şey gibi bunu da hariçten görüp hükümlerini bu nazar-ı sathiyeye mi mübteni kılıyorlar? Çünkü her şeyin bir içi bir de dışı var. Mesela bu Ayasofya camii dışından büsbütün başka bir şeydir, bir kitle-i türab ve hacerdir. Fakat içine girince iş değişir. Manzara-i dahiliye ile manzara-i hariciye arasında azim bir fark olduğu görülür. Dinin manzara-i dahiliye ile manzara-i hariciye arasında azim bir fark olduğu görülür. Dinin manzara-i dahiliyesi demek o din dairesinin içine girmek, onun ahkamına riayet eylemek demektir. Yoksa hariçten bakıp aklına geleni söylemek, yazmak değildir."¹

1 "Darü'l-Hikmetü'l-İslamiyye Azasından Üstad Hekim Ferit Bey Efendî'nin Ayasofya'daki Mev'izeleri", 20 Teşrin-i sani 1335, *Sebülürreşad*, c: XVIII, S. 449, s. 76-78

Ayasofya kürsüsünde bir vaaz esnasında çekilmiş özel bir fotoğraf. Fesli, sarıklı, başı açık erkek cemaatle birlikte örtülerine bürünmüş hanımlar da pür dikkat dinliyor (M. Burak Çetintaş arşivi).

Ayasofya Cami'nde Sûfîler: Şerefü'l- Mekan Bi'l- Mekin

Doç. Dr. Derya Baş*

Mutasavvıfların mekânla ilişkisi, sohbet, zikrullâh, semâ gibi ibadetlerle süslenmiş hayatlarının akisleriyle çeşitlenmiş, “zaman, mekân, ihvan” üçünün biraradlığında bir mânâ vücut bulmuştur. Uygun “zaman ve mekânda ihvan”la birlikte hem-meclis olmak sûfîler için hayatî bir meseledir. Tasavvuf erbabı bir mekânda cem oldukları gibi inzivalarında da bir mekânda tahayyül olunurlar. Ashâb-ı suffenin sofası, mücahid-zahid sûfîlerin garnizon tekkeleri (Basra-Abadan), tarikatlar öncesinde sûfî zümrelerin şiir dinleyerek mest oldukları semâ meclisleri (Ebû Saîd el-Hudrî'nin tekkesi), tarikatların teessüsünden sonra tarikat mensuplarının kendilerine has evrâd ü ezkârı okuyup ibadet ettikleri dergâhlar, Mısır Memlûkler döneminde medrese-tekke uzlaşmasının örnekleri olan medrese-tekkelere, Osmanlı İstanbul'unda ev-tekkelere ve İslâm coğrafyasının bir çok yerinde görülen cami-tekke örnekleri sûfîlerin mekâna ait tutumlarının çeşitli yansımalarıdır.

Ayasofya Camii de bu mukaddes mekânlardan biridir. Cem, cem'iyet, câmi aynı kökten gelen kelimeler olarak farklılıkların cem' edildiği, hoş görüldüğü bir “Bir”leşmeyi imler. Cami-tekke oluşumu, yüksek bir tefekkürün mahsulü olan cem'iyetin ideal bir resmidir. Cem'iyet konusu, ilâhî hikmet (el-hikmetü'l-ilâhiyye) ile bağ ölçüsünce idrâk edilebilir. Ayasofya, en başında, ismiyle bu idraki talep etmektedir, zira Aya (Hagia) ve Sofya (Sofia) kelimelerinden oluşan Ayasofya “İlahî hikmet” demektir.

Muhayyilelerde menkıbelerle örülü bir Ayasofya imajı vardır. Çünkü hikmet hayalin değişken doğasıyla, aklın sabit ilkelerinin mezcidir. İster mekân, isterse mukaddes mekân diyelim, mekânın muhayyile ile ilişkisi Hak Teâlâ dışında vehmedilen bütün varlığın muhayyile ile ilişkisinin aynıdır. Yaratılmışlar alemine ait rüyanın ya da hayalin, arif tarafından ilâhî mertebelere/tavırlara/tarzlara geri götürülerek hakikat ile temas ettirilmesi Ayasofya gibi “harcı efsâne ve rüya ile karılmış” eserlerin vücuda gelmesini sağlar. Nitekim rivayete göre ta en başında Ayasofya ismi, İmparator İustinianos'a rüyasında bildirilmiştir. Başka bir menkıbe de; Ayasofya'nın inşası sırasında, yemek vakti inşaata nöbetçi olarak bırakılan bir gence, bir meleğin görünmesi ve “İlahî Hikmet” adına yemin ettirilerek, delikanlının yemeğe gönderilmesi, inşaatın melek tarafından korunmasına dâirdir.¹ Çünkü hayal, yani berzah, cem' ve câmi ile öyle ilişkilidir ki o iki âlemi cem' eden bir hazrettir (huzurda bulunma hâlidir). İki âlemi cem' eden câmilik özelliğine sahip olduğu için o mukaddes mekâna “fahla' na'leyk” [Ayakkabılarını çıkar.] düstûru ile girilir.

İlahî hikmet evi Ayasofya, müslümanların ibâdetine hasredilmesinden sonra da sûfîler/hakimler için mukaddes bir mekân, bir toplanma mahalli olmaya devam etmiştir. Nitekim “sûfî” ismiyle “el-hikmetü'l-ilâhiyye” kelimesi müteradif sayılmıştır; Fransız Metafizikçi Rene Guenon'nun (Abdülvâhid Yahyâ) tespit ettiği gibi her iki kelimenin ebcedde değeri (rakamsal

değeri) birdir, yani iki kelime mânâ bakımından özdeştir. Hikmet-i ilâhiyye sûfî terminolojinin sıklıkla başvurduğu terimlerden biridir ve bilhassa *Fusûsu'l-Hikem*'in müellifi olarak İbnü'l-Arabî ilahî hikmet sözkonusu olduğunda akla gelen ilk isimdir. Ayasofya'yı İbnü'l-Arabî ile buluşturan, Ahmet Avni Konuk'un *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'nde nakledilen bir menkibe, bir mahallin hangi özelliği sebebiyle "ilahî hikmet" mekânına dönüşebileceği husûsunda ibretler sunar. Şöyle ki: Vaizin biri Ayasofya camiindeki vaazlarında Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine itiraz eder, itirazında ısrar edip derslerinin çoğunda bu konuyu tekrar eder. Bir gece rüyasında Hz. Şeyh zuhur edip "Benden ne istiyorsun? Bir daha itiraz edecek olursan seni bu elimdeki kılıç ile kırk parça ederim." diyerek vâizi ikaz eder. Vaiz bu rüyadan korkup bir müddet sükût etse de yine bir gün her nasılsa rüyayı unutup vaazında coşarak Hazret-i Şeyh aleyhinde atıp tutar. Dersten çıktığında herkes dağılır, o da avlu tarafına doğru giderken fenalık geçirir ve yığılıp kalır. Görenler alıp Gülhane'ye götürürler, orada teslim-i ruh eder. Gülhane'deki doktorlar kimsesiz bir adam zannıyla o zamanki adıyla teşrihhâneye, yani otopsi odasına götürürler ve talebeye ders için kadavra olarak kullanırlar. Ailesi vaizin Gülhane'de olduğunu öğrenir ve derhal oraya gider. Doktorlar telaş içinde derhal parçaladıkları azaları birleştirip mevtayı tekfin ederler ve ailesine kefenin açılmamasını çünkü cesedinin kırk parça edilmiş olduğunu söylerler."²

Bu hadiseyi, sadece tasavvuf ehlinin zahir ulemasına gözdağı vermesi olarak anlamak menkibelerin anlatım gücünü hafife almak olur. Çünkü menkibelerdeki hikâye örgüsü -dilerseniz buna sembolik anlatım deyin- mânâyı zamanın eskitemeyeceği, eritemeyeceği şekilde hâfızada tutan bir mahfazadır. Bu menkibe üzerinde özelleşirsek, kadim kültürlerde kılıç başlıbaşına savaşı temsil eden bir sembol değildir. Barışçıl kabul edilen doğu dinlerinde de kılıcın güçlü bir sembolizması vardır. Kılıç tıpkı insan-ı kâmil gibi hakkı bâtıldan ayıran berzahı temsil eder.

Çünkü berzah sadece cem' eden değil, ayırandır aynı zamanda. Fakat kılıç hikmetten bağımsız hüküm veren olmamalıdır. Kılıcın gerçek sahibi ilâhî hikmete, yani cem'î hikmete mâlik olan hakîmdir.³ Aynı kökten gelen kelimeler olmak itibarıyla "hüküm" "hikmet"ten, yani şeriat (hüküm) hikmetten (tasavvuftan) hikmet de hükümden bağımsız değildir. Bu ilişkiye dair marifeti bir topluluğu, kuru kalabalık olmaktan çıkarıp cemaat kılar. Dolayısıyla bu hikâye, vaizin, hikmetten bağımsız hüküm (şeriat) vechetmesinin cemaati kırk parçaya böleceği ve onu cemaat olmaktan çıkaracağı fikrini ilham eder.

Ayasofya'nın müslümanların ibadetine hasredilmesi ile başlayan süreçte sûfîlerin, mekânı (hikmeti) "câmi" kılmasında rolleri

Osmanlı devrinde Ayasofya Camii'ndeki Hz. Ali levhasının altı Sa'dî Tekkesi olarak kabul edilir, Kadir geceleri bu levhanın altında Sadi tarihinin evradı okunmuş (Sinan Genim arşivi).

nelerdi? Bu konuda ulaştığımız sınırlı bilgiyi dercedelim. Sınırlı dedim, çünkü Ayasofya hakkındaki ortak bilincin dayanaklılığı ve direnci bu bilgilerden çok daha fazlası olduğunu düşündürmektedir.

Sûfilerin Ayasofya'ya ilgilerinin fetihten önce başladığına dair Taşköprizâde'nin aktardığı bir rivayet var. Buna göre Sühreverdiyye'nin kolu olan Zeyniyye tarikatınının pîri Zeynüddin el-Hâfî'nin (v.1435) kendisi için, "Bir aşk kütüğünü yaktık, diyâr-ı Rûm'a attık." dediği Abdürrahim-i Rûmî (v.1446 [?], Ali isimli bir halifesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya'daki rahiplerle dinî münazaralar yapmıştır. Taşköprizâde'ye göre bu görüşmelerde gizlice müslüman olan kırk rahipten altısı fetih sırasında hayatta idi.⁴

Fethin üçüncü günü olan cuma günü askerleriyle birlikte Ayasofya'ya gelen Fatih Sultan Mehmed'in, Bayramî tarikati şeyhi Akşemseddin'in imametinde cuma namazını kıldığı; Sultan namına hutbeyi okuyanın da Şeyh Akşemseddin olduğu okuyucunun malûmudur.⁵

Fatih Sultan Mehmed dönemine ait bir rivayet, başından itibaren sûfilerin Ayasofya'da temekkün ettiğini göstermektedir. Sultan'ın İstanbul'a getirttiği ve Ayasofya'da dinlediği, bazı tasavvufî konuları kendisiyle soru-cevap şeklinde konuştuğu Ahmed-i İlahî adında bir sûfîden sözedilmektedir; bu zatın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Nakşî ve melâmî-meşrep olduğu düşünölmektedir.⁶

XVII. yüzyıla kadar caminin özel bir sûfî topluluğun toplanma mekânı olup olmadığı hususunda şimdilik bir bilgiye sahip değiliz. Ayasofya Camii'ni, resmî olarak mutasavvıfların mekân edinmesi, Emevî Camii'nde tarikat ayinleri icra eden Sa'dî tarikatının İstanbul'a gelmesiyle başlıyor gibi. Sa'dî tarikatı mensupları tarikatın esas merkezi olan Şam'da, Emevî Camii'nde cuma namazından sonra ayin yapmaktaydılar. İstanbul'a gelen Sa'dî şeyhleri, belli ki bu usûlün yansıması olarak, yani

şehrin merkezi kabul ettikleri camide ayin yapmak hususiyetleriyle olsa gerek Ayasofya Camii'ne özel ilgi gösterdiler. İstanbul'a Sa'diyye tarikatını getiren iki Sa'dî şeyhin -Şeyh Ebü'l-Vefâ eş-Şâmî ve Şeyh Abdüsselam Şeybânî- Ayasofya Camii'nde fakir bir derviş gibi ikamet ettiklerine dair iki menkıbe rivayet edilmiştir. İki menkıbenin de bazı ortak tarafları bulunmaktadır. Bunlardan birini anlatmakla iktifâ edelim: Sa'deddin Cebâvî'nin soyundan gelen ve Sa'diyyenin pîr-i sânisini sayılan Şeyh Abdüsselam Şeybânî Şam'dan İstanbul'a geldiğinde misafir olmak için gittiği Koska'daki Koğacı Tekkesi'nin nâ-ehil şeyhi tarafından hoş karşılanmamış ve Şeyh Abdüsselam Şeybânî o geceyi Ayasofya Camii'nin son cemaat yerinde geçirmiştir. Ertesi günü cuma olduğundan cuma selamlığı için halk Topkapı Sarayı ile Ayasofya arasında birikirler, Abdüsselam Efendi de onların arasındadır. Bu esnada Padişah III. Mustafa'nın (1673-1736) geçeceği yol üzerinde bir yılan ortaya çıkar. III. Mustafa tebdil-i kıyafet ile sabah namazlarını Ayasofya'da kılan bir padişahdır. Padişah yılanın halk tarafından ezilmesini istemez, bir çözüm bulunmasını beklerken Abdüsselam Efendi durumu farkeder ve öne çıkarak hayvanı tutar ve deniz tarafına gitmesi için yılanı yol verir.⁷ Hadiseden etkilenen Padişah Abdüsselam Efendi'nin saraya getirilmesini ister. Sarayda tercüman aracılığıyla konuşan Abdüsselam Efendi'nin bir Sa'dî şeyhi olduğu anlaşılır. Şeyh Efendi küçük görülüp misafir edilmediği Koska'daki Koğacı Tekkesi'ne şeyh tayin edilir. Abdüsselam Efendi başta Padişah olmak üzere devrin alimleri, şeyhleri, devlet ricali nezdinde saygı görür. Ayasofya Camii'nde vaizlik yapmaya başlar. İstanbul'a geldiği o gece misafir kaldığı sütunun üzerine Pîr Sa'deddîn Cebâvî'nin adının yazılı olduğu bir levha asılır.⁸ Cemaleddin Server Revnakoğlu'ndan edindiğimiz bilgiye göre vaaz kürsüsünün tam karşısında olan Sa'deddin Cebâvî'nin adını yazılı olduğu bu levha Ayasofya müze oluncaya kadar burada asılı kalmıştır.

Şeyh Abdüsselam Efendi'nin saray nezdinde kazandığı saygınlığın neticesi olsa gerek Kadir geceleri ve cuma namazından sonra Sa'diler ayını yapmaya başlarlar. Sadece Sa'diyye tarikatı değil, diğer tarikatların da zikir yapmasına imkân sağlayacak izin de böylece alınmış olur. Böyle bir iznin alınmış olması Ayasofya'da tarikatlar has ayinlerin bundan önce yapılmadığını düşündürse de bundan emin olunamaz.

Camideki çehâr-ı yâr-ı güzün levhalarından Hz. Ali levhasının altı Sa'dî Tekkesi olarak kabul edilir. Özellikle Kadir geceleri bu levhanın altında kendilerine tahsis edilen bu bölümde Sa'diler Sa'dî ayini yapmaktaydılar.⁹ Sa'dî şeyhi Abdüsselam Efendi'nin ihdas ettiği "Akşam Usûlü" meşrutiyete kadar sürmüştür. Kadir geceleri icra edilen Sa'diyye erkânının da inkılâbın başına kadar sürdüğü bilinmektedir. Sadece Sa'diler değil diğer tarikatlar da halka açık zikir meclisleri tertip ediyorlar. Sa'diler Şam'da Emevî Camii'nde yaptıkları gibi Ayasofya Camii'nde cuma namazlarından sonra Sa'diyye ayini yapıyorlar.

İstanbul'un bütün tekke mensupları son günlere kadar, civar şehirlerden gelen tarikat mensupları ile beraber Ayasofya'da Kadir gecelerine mahsus olmak üzere sabahlara kadar süren devrânî, kıyâmî, kuûdî, beyyûmî gibi türlü tarikat ayinlerini bütün ihtişam ve heybetiyle icra ediyorlar. Kâdirîler Kadir geceleri Ayasofya Camii'nde sabaha kadar devam eden ayinler yapıyorlar. Halvetî meşayihundan Sinan Erdebili tarafından Halvetî usûlü icrâ ediliyor; cuma vaazına mahsus kürsünün dibinde akşam usûlü yapılıyor. Sinan Erdebili'nin aynı zamanda cuma günleri vaaza çıktığı biliniyor. Kâdirîler, Halvetîler, Sa'dilerin yanısıra ve henüz bilgisine ulaşamadığımız başka tarikatlerin de Ayasofya'da ayin icra ettikleri düşünülebilir.

Tarikat erbabının Ayasofya'daki faaliyetleri sadece zikir ayinleri ile sınırlı değildir.

Ayasofya'da vaizlik ve kürsü şeyhliği yapmış tarikat şeyhleri bulunmaktadır. Müstakimzâde

*Ayasofya-i Kebîr'e Şeyh Olanlar*¹⁰ adlı risalesinde, XVII. yüzyıl başlarında ilk defa bu göreve tayin edilen Şeyh Mehmed Hamîdî'den başlayarak XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Ayasofya şeyhliğine tayin edilen on bir alim şeyhin hayat hikâyesinden bahseder ve bu arada bu görevin özellikleri hakkında da yer yer bilgiler verir.¹¹

Ayasofya'da vaizlik ve kürsü şeyhliği yapmış şeyh efendilerden bazılarının isimleri şöyle:

Halvetiyye'nin Sünbülüyye kolunun kurucusu Sünbül Sinan (ö. 1529) vaazlar vermiş,¹² Merkez Efendi de (ö. 1552) vaazlar verdiği gibi hadis ve tefsir dersleri okutmuştur.¹³ Abdülahad Nurî (ö. 1651) Ayasofya Camii'nde vaaz etmek

Tamir-i Ayasofya Madalyası. 13 Temmuz 1265/1849 bakır. Hakkakı James Robertson. 1840'ların başından itibaren Darphane-i Amire baş hakkakı Tuğrakeş ve Hattat Nail Efendi tarafından yazılmış. Çapı 44 mm (Darphane arşivi).

üzere kürsü şeyhliğine tayin edilmiştir.¹⁴ Beşiktaşlı Yahya Efendi'nin (ö. 1571) vaazları çok meşhurdur. Öyle ki Evliya Çelebi, vaazlarını dinlemek için halkın üç gün öncesinden hazırlandığını, caminin bir adım dahi atılamayacak kadar dolduğunu ve cemaatin can kulağıyla şeyhi dinlediğini kaydeder.¹⁵ Halvetî-Şemsî Abdülmecid Sivasî (ö. 1639) vaazlarının yanısıra hadis ve tefsir dersleri okutmuştur.¹⁶ Halvetî şeyhlerinden bir başka Ayasofya vaizi Karamanlı Abdülkerim Fethi Efendi'dir (ö. 1715).¹⁷ İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhâtü'l-Mekkiyye'sine* özel önem atfeden Halvetî Mısri şeyhi Gazzî Ahmed Efendi (ö. 1738) Ayasofya'da hadis dersi vermiştir.¹⁸ Cerrâhiye'den Çalâk Tekkesi şeyhi Bekir Efendi Ayasofya vaizi ve kürsü şeyhidir. Halvetiyye'den Beşikçizâde Tekkesi şeyhi Hâfız Ahmet Nâzif Efendi (ö.1253/1837) ve oğlu Ahmet Kâmil Efendi (ö.1277/1860) Ayasofya hatipliği görevlerinde bulunmuştur. Kâdiri-Nakşî Kerküklü Şeyh Muhammed Emin Efendi (1811) tefsir dersleri okutmuş, Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ervâdî (1858) hadis dersi okutmuştur.¹⁹ Safvetî Paşa Tekkesi şeyhi Şeyh Yûsuf Efendi (1260/1844) ile oğlu Mehmed Ârif Efendi de Ayasofya vaizlerindedir. Halvetî-Şa'bânî meşâyihundan Maraşlı Tâhir Efendi Ayasofya'da vaiz olarak görevlendirilmiştir.²⁰ Nakşibendî meşâyihundan Ferşad Efendi de (ö. 1929) Ramazan ayında Ayasofya Camii'nde vaazlar vermiştir.²¹ Bu örnekleri yine Sa'diyye tarikatı ile sonlandırılmı; Abdüsselam Tekkesi'nin son şeyhi Yûsuf Zâhir Efendi Ayasofya kütüphanesinde müdürlük yapmıştır.²²

Bu isimler Ayasofya ile sûfiler arasındaki hayatî bağı ortaya koyan zevâtın bir kısmıdır. Bu sınırlı yazı içinde ismini zikredemediğimiz meşâyihın ruhları takdis olsun. Sûfîlerin Ayasofya Camii ile hayatî bağının canlanması niyazıyla.

NOTLAR

- * İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.
- 1 Bkz. Cem Yavuz, *Semâ'yla Arz Arasında (Ayasofya, Fatih, Süleymaniye, Selimiye, Sultanahmet Cami ve Külliyesi)*, 2014.
- 2 A. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007, VIII, 587-88.
- 3 Burada İbnü'l-Arabî ile İbn Rüşd'ün karşılaşmasını hatırlayalım; Hazret-i Şeyh İbn Rüşd'e "Bu evet ile hayır arasında ruhlar yerlerinden, başlar cesetlerinden ayrılır." demişti.
- 4 Reşat Öngören, "Zeyniyye", *DİA*, c. 44, s. 367-371.
- 5 Said Öztürk, "İstanbul'un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Câmîye Çevrilişi", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2003, s. 142.
- 6 Bu zât Nakşibendiyye tarikatının Anadolu ve Rumeli'de yayılmasına öncülük eden Abdullah ilâhî (v. 1491) ile karıştırılmıştır. Ahmed-i İlahî'nin Sadreddin Konevî'nin *Miftâhü'l-Gayb*'ına şerh yazdığı bilinmektedir. Abdullah ilâhî'ye nispet edilen *Divân-ı İlahî* adlı eserin de ona ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Abdullâh-ı İlahî, *DİA*, I, 110-112.
- 7 Yılan motifî çeşitli geleneklerde ilâhî gücün ve siyâsî hâkimiyetin sembolüdür.
- 8 Hür Mahmut Yücer, *Şeyh Sa'deddin Cebâvi ve Sa'dilik*, İnsan Yay., İstanbul, 2010, s. 157-160.
- 9 Ömer Tuğrul İnançer, "Osmanlı Tarihinde Sûfîlik Âyin ve Erkânları", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 144-145.
- 10 Bu görevi yapanlar aynı zamanda birer tekke şeyhi olduklarından bu isimle anılmışlardır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *DİA*, II, 285.
- 11 İpşirli, *a.g.m.*, s. 285.
- 12 Hür Mahmut Yücer, "Sünbül Sinan", *DİA*, c. 38, s. 125.
- 13 Reşat Öngören, "Merkez Efendi", *DİA*, c. 29, s. 201.
- 14 Abdullah Uçman, "Abdülâhad Nûrî", *DİA*, I, 178.
- 15 Haşim Şahin, "Beşiktaşlı Yahyâ Efendi", *DİA*, c. 43, s. 244.
- 16 Cengiz Gündoğdu, "Abdülmecid Sivasî", *DİA*, c. 37, s. 286.
- 17 Abdullah Kızılcık, "Bolevî İshâ Efendi", *DİA*, Ek. 1, s. 202.
- 18 Hamdi Tekeli, "Gazzî Ahmed Efendi", *DİA*, c. 13, s. 539.
- 19 Arafat Aydın, "Ervâdî", *DİA*, Ek 1, s. 421.
- 20 Nihat Azamat, "Maraşlı Ahmed Tâhir Efendi", *DİA*, c. 28, c. 38.
- 21 Yusuf Şevki Yavuz, "Ferşad Efendi", *DİA*, c. 12, s. 413.
- 22 Muhammed Masum Şenburç, "Yûsuf Zâhir Efendi", *DİA*, Ek 2, s. 682.

Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı ile Ayasofya Üzerine

Fulya İbanoğlu, Mehmet Yüksel,
Şule Dünder

Ayasofya'nın camiye tahvilinden önce Diyanet İşleri Başkanlığının ve İstanbul Müftülüğünün uhdesinde bulundurduğu görevler nelerdi? Oradaki yetki alanımız ne idi?

Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinin ardından kentin ana camisi ilan edilen Ayasofya'ya o günden itibaren cami hüviyetini tamamlayıcı nitelikte ve Osmanlı mimarisinin mührünü vuran yeni müştemilatlar eklenmiştir. İşte bu ek müştemilat içinde yer alan ve Sultan Abdülmecid zamanında yapılan -ki Osmanlı dönemi itibarıyla bakıldığında Ayasofya'ya en fazla emeği geçen padişahın Sultan Abdülmecit olduğu söylenebilir- hünkâr dairesi, 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal zamanında ibadete açılmış ve Ayasofya'nın minarelerinde ezan okunmaya başlanmıştır. O tarihten itibaren Ayasofya Camii'ne resmî imam-hatip ve müezzin kayyım ataması yapılmıştır. İstanbul Müftülüğü görevime başladığımda Ayasofya'nın biri imam-hatip, ki bu hocamın an itibarıyla Başakşehir Merkez Camii İmam Hatibi Önder Soy Hoca idi, biri müezzin-kayyım olmak üzere

Fotoğraf:
Fulya
İbanoğlu

iki resmî görevlisi vardı. Bu iki görevlinin yanı sıra Fatih Müftülüğüne bağlı diğer camilerden bazı müezzin hocalarımız da gönüllü olarak Ayasofya Camii'nden münavebe ile ezan okuyorlardı. Sultan Ahmed Camii ile karşılıklı okunan ve İstanbul tavrıyla Sultanahmet Meydanı'nda yankılanan bu ezanlar, bir taraftan ziyaretçilerin hissiyatlarını beslerken diğer taraftan da o gün itibarıyla Ayasofya'nın hüznünü bir nebze olsun hafifletiyordu. Bu çerçevede benim için ayrı ve özel anlam içeren bir hususu paylaşmak isterim. İstanbul Müftülüğü göreviyle eş zamanlı olarak Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul Şubesi Başkanlığı vazifesini de üstlendim. Vakıf başkanı olarak "atacağım ilk imza çok anlamlı olsun" diye düşünürken, Ayasofya Camii'nde münavebe ile ezan okuyan ve halen de Beyazıt Camii müezzini olan Abdullah Hoca'mız bana gelerek Ayasofya Camii'nin dış ezan ses sisteminde bir iyileştirme ihtiyacı olduğu bilgisini ilettiler. Bunun üzerine hem bu meseleyi müzakere etmek hem de Ayasofya'yı ziyaret etmek amacıyla dönemin Ayasofya Müzesi Müdürü Hayrullah Cengiz Bey'e gittim. İstanbul Müftülüğü ve

TDV İstanbul Şubesi olarak ne yapabiliriz onu konuştuk ve bu çerçevede ses sisteminin iyileştirilmesi meselesini de müzakere ettik. Hamdolsun TDV İstanbul Şube Başkanı olarak attığım ilk imza Ayasofya Camii'nin ezan-ı Muhammedî ses sisteminin değiştirilmesiyle ilgili oldu ve böylece de "ilk imzam çok anlamlı olmalı" şeklindeki temenni ve beklentim de karşılık buldu.

Hakikaten manidar... Yakın tarihteki Ayasofya imamlarından bahsettiniz hocam. Mahmut Toptaş Hoca da Ayasofya imamı olarak anılır...

Evet merhum Özal zamanında ibadete açıldıktan sonra bildiğim kadarıyla resmî olarak görev yapan ilk kişi Mahmut Toptaş Hoca'dır. Dolayısıyla kısmi ibadete açılışı sonrası Ayasofya'nın ilk imam hatibi unvanı Mahmut Toptaş Hocamıza nasip olmuş.

Ayasofya'nın açılışına dair henüz hiçbir işaret yokken bazı böyle işaret fişeği mesabesinde gelişmeler oldu ve işin açıkçası bu gelişmeler bende Ayasofya'nın ibadete açılma ihtimali yönünde bir hissiyat da oluşturdu. O yılki fetih kutlamaları kapsamında Kültür Bakanlığı, görebildiğim kadarıyla, önceki yıllara nazaran daha kapsamlı programlar icra etti ve bu programların merkezinde de Ayasofya vardı. Nitekim Sayın Cumhurbaşkanımızın online katılımıyla Ayasofya'da Fetih suresi okundu ve dualar edildi. Hatta bu çerçevede İstanbul İl Kültür Turizm Müdürü Coşkun Yılmaz Bey beni aradı ve "29 Mayıs vesilesiyle Ayasofya'da icra edilecek olan bu programda Kur'an-ı Kerim tilaveti görevini bana teklif etti." Açık konuşayım, öyle bir onura nail olmayı çok arzu etmeme rağmen camiada "Her işe müftü hocamız koşuyor; görevlilerin öne çıkması gereken yerlerde müftüler öne çıkıyor." şeklinde bir mülahaza ve söylentiye geçit vermeme adına tilaveti üstlenmekten içtinap ettim. Pek tabii ki burada esas söylemek istediğim o yılki fetih kutlamalarının öncekilerden çok daha farklı olduğu. Nitekim Bakanlığın programından ayrı olarak İstanbul Valisi Sayın Ali Yerlikaya'nın

himayelerinde gerçekleşen lokal fetih kutlamaları da yine bambaşka bir ihtişamda ve içerikte gerçekleşti. Kültür Bakanlığının Ayasofya Camii'nde yapacağı bu programda Kur'an-ı Kerim tilavet edecek ve duada bulunacak hocamız kim olsun diye düşünürken o dönem Eminönü Yeni Camii imam hatibi olan Ferruh Muştuer Hoca aklıma geldi. Ferruh Hoca'nın Kur'an tilavetindeki yetkinliği ehline malum. Temiz bir nasiyeye sahip olan bu hocamız aynı zamanda Balkan kökenli yani Evlad-ı Fatihan'dan ve soy ismi de muştuer ve müjde taşıyor. Bütün bu mülahazalardan hareketle anılan programdaki tilavet görevini Ferruh Hocamıza tevdi ettik. Ferruh Hocamızın okuduğu Fetih Suresi'nin ilk ayetleri adeta Ayasofya Camii'nin ibadete açılışının müjdesi mesabesinde oldu. Zira yaklaşık iki ay sonra da Ayasofya müze olmaktan çıkarılarak camii vasfına tekrar kavuştu. İbadete açıldıktan sonra Ayasofya Camii'ne imam hatip olarak atanan ilk kişinin Ferruh Hoca oluşunun sırrı da burada yatıyor. O yüzden Ferruh Hocamıza ara sıra "Yaptığın dua kabul oldu." diye söylemişimdir. Diğer görevlilerin her birinin Sayın Başkanımız tarafından atanmasının ardında da özel mülahazalar vardır. Zira Bünyamin Topçuoğlu hocamız tilavet ve imamet noktasındaki yetkinliğinin yanı sıra o zaman itibariyle Fatih Camii İmam Hatibi idi. Fatih Sultan Mehmed'in adını taşıyan cami imamı varken başkası oraya yakışmazdı. Baş müezzin cami musikisi geleneğini çok iyi bilen ve yüksek dinî tahsil yapmış bir hocamız olmalıydı. O zaman itibariyle Sultan Ahmed Camii baş müezzini olan Hadi Duran bütün bu beklentileri karşılayacak birikimde bir hocamızdı ve baş müezzinliğe getirildi. Hadi Hocamızla uzun yıllar birlikte Sultan Ahmed Camii'nde görev yapmış olan dinî musikî alanında doktora yapan neyzen İbrahim Hoca ikinci müezzin olarak göreve başladı. Bir müezzin de Anadolu yakası görevlilerini temsilen orada olmalıydı. Bu isim, TRT ile Diyanet İşleri Başkanlığının yapmış olduğu Kur'an-ı Kerim'i güzel okuma yarışmasında ikinci olan ve o an itibariyle

Kadıköy'de görev yapmakta olan Şükrü Asıleren oldu. Genç kuşaktan iki kardeşimiz de dördüncü ve beşinci müezzin olarak görevlendirildiler. Bunlardan biri Rıdvan Akbaş -ki dönemin müftüsü Sinoplu olunca bir Sinoplu müezzin olmadan olmazdı-, beşinci arkadaş ise Emirgan Camii imam hatibi olan ve bilahare İtru'l-Kelâm Uluslararası Ezan Yarışması'nda ikincilik elde eden Alpcan Çelik kardeşimiz oldu. Alpcan Hoca görevlendirme yoluyla gelmişti, açılış döneminin ardından aslî görevine Emirgan Camii'ne döndü. Yakın zamanda Sultan Ahmed Camii imamlığına geçmiş olmasında Alpcan Hoca'mızın Ayasofya'ya olan özleminin etkisi olsa gerek.

Tabii ki gelenekte bir de Ayasofya kürsü şeyhliği ve baş imamlığı görev ve makamı var ki bu ilmi bir paye de taşımakta. Sadece ülkemiz insanının değil tüm dünyanın gözü Ayasofya'da olduğu için bu ulvî görevi hem İslâmî ilimlerde yetkin olan hem de iyi düzeyde yabancı dil bilen biri üstlenebilirdi ki bu isim Prof. Dr. Mehmet Boynukalın oldu. Ortaokul ve liseyi Suudi Arabistan'da, üniversiteyi Kahire'de okumuş, doktora sonrasında da yaklaşık 5 yıl İngiltere'de kalmış İslâm Hukuku uzmanı olan Mehmet Boynukalın Hoca Marmara Üniversitesi'ndeki görevine paralel olarak Ayasofya-i Kebir Câmî-i Şerîfi Baş İmam Hatipliği görevini de üstlendi ve bu çerçevede nöbetçi olduğu haftalarda Cuma hutbelerinde üç dilde hutbe îrâd etti.

Bir imam-hatipli, ilahiyat gençliğinin bir temsilcisi olarak, biyografinizi de esas alarak sormak isteriz, sizin döneminizde Ayasofya ile alakalı neler konuşulur, ne türden tavırlar sergilenirdi?

Ayasofya, İmam Hatip camiasının gönlünde ayrı bir yere sahip olduğundan bir şekilde konuşmalara ve değerlendirmelere yansırı. Ben Sinop Boyabat İmam-Hatip Lisesi mezunuyum. Okurken hocalarımızdan Ayasofya'nın bizim geçmişimiz açısından taşıdığı ve bu toprakların İslâm yurdu olması açısından ifade ettiği önem üzerine çok şey duyduk. Bu yüzden olsa gerek ki 1986 yılında üniversite sınavına girmek için

Mehmet Emin Maşalı

1967 yılında Boyabat'ta doğdu. 1986'da Boyabat İmam Hatip Lisesi'nden, 1993'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans (1996), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora (2003) eğitimini tamamladı. 2011'de doçent, 2016'da profesör oldu. Evli ve iki çocuk babası olan Maşalı, 15 Temmuz 2019 - 14 Temmuz 2021 tarihleri arasında İstanbul Müftüsü olarak görev yaptı. Halen, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'anı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı öğretim üyesi ve Medeniyet Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı'dır. Maşalı'nın kıraat ve tefsir alanlarında araştırmaları bulunmakta olup eserlerinden bazıları şunlardır: *Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı, Kaffâl eş-Şâşi ve Kur'an-Yorum Anlayışı, Kur'an'ın Anlaşılmasında Gâî (Teleolojik) Yorum: Geçmişten Günümüze Bir Tahlil Denemesi.*

İstanbul'a geldiğimizde birkaç arkadaşımın birlikte Ayasofya'yı ziyaret etmiştik. Nitekim bu ziyarete katılan bir arkadaşım, Ayasofya ibadete açıldıktan sonra ve televizyon ekranlarında beni İstanbul İl Müftüsü olarak görünce 1986 yılında Ayasofya'nın üst katında üç arkadaş çektiğimiz fotoğrafı paylaştı benimle. İşte mütevazı bir ilçede Boyabat'ta İmam Hatip'li bir gence, üniversite sınavına girmek için geldiği ve birkaç gün kaldığı İstanbul'da, Ayasofya'yı mutlak surette ziyaret etmesi gerektiği hissiyatını veren, hocalarının Ayasofya'nın bu toprakların İslâm yurdu oluşu açısından taşıdığı öneme dair anlattıklarından başka bir şey değil. Üç arkadaş Ayasofya'da çektiğimiz o resme bakınca Anadolu'nun küçük bir kasabasında bir İmam Hatip Lisesi'nde -gerçi Boyabat İmam-Hatip Lisesi 1968'de açılmış, dolayısıyla da köklü İmam Hatiplerdendir- bu duyguyu aşılabilir hocalarımıza bu vesileyle hürmetlerimi sunuyorum. Bu arada şunu da ifade edeyim. 1986 yılında üniversite sınavı vesilesiyle geldiğim İstanbul'da Ayasofya gibi uğramadan edemediğim bir başka mekân vardır o da Beyazıt Camii'dir. Zira Merhum İsmail Biçer Hocamızın orada imam olduğunu biliyordum. İmam Hatip'te okuyan ve Kur'an

tilavetine gönül veren her hafız öğrenci gibi ben de İsmail Biçer Hocamızın kandil gecelerindeki tilavetlerini kaydeder, onu taklit etmeye çalışırdım. Hamdolsun o tarihte Beyazıt Camii'nde hocamızı da bizzat dinleme imkânı elde etmiştim. Bu vesileyle onu da anmış olalım. Mekânı cennet olsun.

İbadete açılmazdan evvel Ayasofya'nın iç mekânında bulunma imkanını son olarak Diyanet TV ya da TRT sahur programları vesilesiyle yakalamıştım. Zira hangi yıldız tam hatırlamıyorum ama bir sene sahur programı Ayasofya'da yapılmıştı ve bir programa konuk olarak katılmıştım. Sabah namazını Ayasofya'da kılmak nasip olmuştu. Bu vesileyle şunu da ifade edeyim ki 1986 yılında girdiğim sınavda İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü'nü kazandım. Fatih Camii müstemilatında yer alan Fetih Yurdu'nda kalmaya başladım. Fetih Yurdu, İmam Hatip davasına gönül verenlerin kaldığı bir yurttu. Bir üyesi olmaktan onur duyduğum o yurttan da kimi programlarda Ayasofya bahse konu olurdu ve elbet bir gün ibadete açılır temennileri dile getirilirdi. Fetih yurdundaki bu Ayasofya temalı konuşmaların da bende Ayasofya'nın ifade ettiği değere karşı bir hassasiyet ve bilinç oluşturduğunu söyleyebilirim.

Fetih Yurdu'nda kimler vardı arkadaşlarınızdan tanıdığımız bildiğimiz?

Yakın dönemde akademi, bürokrasi ve siyasette öne çıkan çok sayıda kişi ile Fetih Yurdu'nda arkadaşlık ettim. Nitekim yurdun öğrenci başkanı, şu an Esenler Belediye Başkanı olan Sayın Tevfik Göksu idi. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu Başkanı Mustafa Yılmaz Bey oda arkadaşım idi. Yine İstanbul Medeniyet Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Yaşar Bülbül oda arkadaşım idi. Fetih Yurdu ve İlim Yayma iki önemli yurttu o yıllarda. Dediğim yurttaki arkadaş sohbetlerinde bir Ayasofya bir de Filistin meselesi öne çıkan iki başlıktı. Öğrencilik yılları bir de daha aktif ve aksiyoncu günlerimiz idi. Sonraki yıllarda hayatın hengâmesi evlâd u iyâl derken git gide aktiflik

gidiyor daha pasif bir döneme giriyorsunuz. Diyeceğim o ki, o mütevazı Anadolu ortamında dahi İslâmî hassasiyete, duyarlılığa sahip kesimin gündeminde Ayasofya hep vardı.

Açılışa dair önceden yakıştırmadığım ama bilahare bir öncü işaret olarak değerlendirdiğim bir olaydan daha bahsedeyim. Rahmetli Haluk Dursun Hoca'nın cenaze namazı Sultan Ahmed Camii'nde kılındı. Sayın Cumhurbaşkanımız da cenaze namazına katıldılar. Oradan çıkarken -ben de hayli yakınlarında idim- birisi parmağıyla Ayasofya'ya işaret ederek Sayın Cumhurbaşkanımıza "Artık ibadete açılınsın." diye seslendi. Orada Cumhurbaşkanımızın önce Ayasofya'ya bakışı sonra o zata bakışı öyle normal bir bakış değildi. Nitekim olaya tanıklık eden birkaç kişiden de hemen o günlerde bu olaya "Acaba Ayasofya ile ilgili bir gelişme mi var?" gibi anlam yüklemeler duydum. Malum "tevil" kelimesi, böyle durumlarda kullanılır. Yani bir olay yaşarsınız, yaşananlara tam bir anlam veremezsiniz. Sonra o olayın sonuçlarını görünce, önceden yaşadıklarınıza döner ve "Demek o yaşananlar sonuç itibarıyla bu anlama geliyormuş." dersiniz. Hz. Yusuf'un onca yaşananlar sonunda anne-baba ve kardeşlerinin huzuruna gelerek saygıyla eğilmeleri karşısında, yıldız, ay ve on bir yıldızın huzurunda saygıyla eğildiğini gördüğü rüyası ile ilgili olarak "hâzâ te'vilu ru'yâye min kabl" demesi gibi biz de anladık ki ibadete açılma süreci öncesinde yaşadığımız bazı hadiseler aslında Ayasofya'nın ibadete açılacağına işaretlerini içeriyormuş.

Karar ilan edildi... Ayasofya açılacak. Açılmadan önce davet edildiğiniz özel bir toplantı oldu mu?

Pek tabii ki öncesinde toplantılar oldu. Sayın Diyanet İşleri Başkanımızın ve Kültür Bakanımızın da bulunduğu toplantılar...

Kamuoyuna ilan edilmeden önce miydi bu toplantı?

Hayır kamuoyuna ilanından önce yapılan herhangi bir toplantıya iştirak etmedim. Ben de açılışını Resmî Gazete'den öğrendim. Fakat

büyük ihtimalle Sayın Başkanımızın haberi olmuştur. Ama müftülüğe intikal eden bir bilgi olmadı. Kamuoyuna ilanından sonra gerçekleşen toplantıya katıldım; ne var ki bu toplantının kaç gün sonra gerçekleştiğini şu an tam hatırlamıyorum. Muhtemelen birkaç gün içinde gerçekleşen bir toplantı idi bu.

Diyanet İşleri Başkanımız ve Kültür Bakanımız başta olmak üzere Kültür Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bürokratların yanı sıra Murat Bardakçı, Hilmi Şenalp, İskender Pala, Mehmet Özçay gibi zevatın da olduğu toplantılar gerçekleştirildi. Bu toplantılardan ilkinde açılış öncesi yapılması gerekenler görüşüldü, ama üzerinde en çok durulan husus zeminin nasıl ve ne ile döşeneceği ve bunun Ayasofya'nın tarihî dokusuna halel getirmeyecek evsafıta olması için neler yapılması gerektiği idi. Bir de devam eden restorasyon çalışmaları vardı. Bu çalışmalar nasıl sürdürülecek, iskeleler nasıl örtülecek gibi meseleler ele alındı. O süreçte İstanbul Valimiz Sayın Ali Yerlikaya, kamuoyuna yansıyanın çok ötesinde bir çaba sarf etti. Bürokrat kimliği ile değil, bu toprakların evladı bir müslüman hassasiyetiyle ortaya koyduğu bir çaba idi bu. Daha sonraki süreçte Sayın Valimizin mihmandarlığında ilgili il müdürleri ile yapılan bir dizi toplantılar oldu. Önce Başkanlık, Bakanlık ve az önce bahsettiğim zevatın katıldığı makro toplantılar gerçekleştirildi. Daha sonra Sayın Valimizin başkanlığında, Fatih Belediye Başkanı, İl Kültür ve Turizm Müdürü, İl Sağlık Müdürü, İl Emniyet Müdürü ve İstanbul Müftüsü'nün katılımıyla mikro düzeyde toplantılar yapıldı.

Anıtlar Kurulu ve Vakıflar Genel

Müdürlüğünden kimseler de katıldı mı?

Pek tabii ki. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü olunca Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Anıtlar Kurulu da doğrudan toplantılara katılmış oluyorlar. Zaten açılış öncesi süreçte Kültür Bakanlığında bir heyet; genel müdür, daire başkanı seviyesinde yetkililer sürekli çalışmaların başında bulundular. Genel Müdür Gökhan Bey işin bizatihi başında idi ve

çalışmalara muzâheret etti. Yine Diyanet İşleri Başkanlığından Din Hizmetleri Genel Müdürü ile Cami Hizmetleri Daire Başkanı da bir kısım toplantıya iştirak ettiler.

Bu ilk yaptığınız makro toplantılarda işin dinî boyutu, fetva kısmı konuşuldu mu? İkonlar meselesi gibi...

Evet konuşuldu. Bu ikonlar nasıl kapatılacak? Nasıl örtülecek? Bunun dinî hükmü nedir? Geçmişteki uygulama hangi yöndedir? Kültürel açıdan baktığımızda nasıl olur? Ayasofya'ya gelecek yabancı ziyaretçilerin beklentileri açısından neler yapılmalı? konuları çerçevesinde müzakereler oldu. Ayasofya'nın tarihî dokusuna ve misyonuna halel getirmeyecek, dinî açıdan da bir sorun oluşturmayacak şekilde bir çözüm üretildi ve ikonların kapatılmasını sağlayan çözüm de bu çerçevede karara bağlandı. Ayasofya Camii'nin açılışındaki ilk fotoğraflara baktığımız zaman iskelelerin etrafının adeta hat sergisini andırır bir şekilde örtüldüğünü, örüldüğünü görürsünüz. Bunda Hüseyin Kutlu Hocamızın çok büyük katkısı oldu. Öncesinde acele düşünülmüş bir karar olarak sürecin çok dar olmasından mütevellit, bez üzerine bilgisayar hatlı bir giydirme yapılacaktı. Bu konuda Hüseyin Kutlu Hocamızın düşüncesini almak üzere Coşkun Yılmaz Bey'le birlikte hocaya gittik, durumu anlattık. Kültür Bakanlığı'ndan bunun üzerine üç görevli geldi. Yaklaşık altı yedi günlük zaman diliminde hem uzaktan bakıldığında hiçbir ekleme yokmuş hissi verecek, hem de hat sanatı açısından Ayasofya'nın tarihî dokusuna, sanatsal kimliğine zıt düşmeyecek, Kazasker'in levhalarının yanında uyumsuz durmayacak bir çözüm üretildi ve Hüseyin Kutlu Hocamız iskeleyi hüsnü hatlarla bezedi. Açılış fotoğraflarına da yansıyan o giydirme, Coşkun Bey'in özel çabası ile Hüseyin Kutlu Hoca'nın -ki üç yıl kendisiyle aynı camide görev yaptığım için hocanın hassasiyet ve yetkinliğini yakinen bilirim- sanat ve tarih aşkının semeresidir.

O gün, orada bilgisayar baskılı perdelerin olduğunu hayal bile edemiyoruz!

Cami'nin açılışına kadarki süreçte çok sayıda kişinin özel dokunuşları oldu. Bir taraftan salgın şartları var. Bu şartlarda açılış gününün organizasyonunu bir düşünün. Sayın Valimiz Ali Yerlikaya'nın himayelerinde Fatih Belediye Başkanı M. Ergün Turan Bey, İl Emniyet Müdürü, İl Kültür Müdürü, İl Sağlık Müdürü ve İl Müftüsü olarak bendenizin katıldığı bir dizi toplantı gerçekleştirildi. Açılış öncesi ve sonrasında neler yapılacağı bu heyet tarafından kararlaştırıldı. Açılış günü Cuma namazını caminin iç mekânında kılacak cemaatin sayısının tespit edilmesi, cami avlusunda kaç kişinin namaz kılabilceği, dış mekânlardaki kadın erkek cemaatin yerlerinin tespiti, şehir dışından geleceklerin araçları için park yerlerinin belirlenmesi, Sultanahmet Meydanı'na giriş güzergahlarının tayini, kalabalığın sevk ve idaresi ve daha bir dizi husus tek tek ele alındı, tüm detaylarıyla çalışıldı. Açılış günü Sultanahmet Meydanı'nı dolduran binlerce cemaatin sevk ve idaresinde özellikle İstanbul genelindeki başta ilçe müftüsü hocalarımız olmak üzere diyanet personelinin ve din görevlisi hoca efendi ve hoca hanımların üst düzey bir katkısının olduğunu ifade etmeliyim. Her ilçe müftülüğü bir bölgenin sorumluluğunu üstlendi. Başlarında ilçe müftüsü hocalarımız, ekip halinde cemaatin yönetimi onların uhdesine tevdi edildi. Çünkü diyanet mensupları cemaatle, halkla nasıl irtibat kurulacağına dair tecrübeye sahiptiler ve Sayın Valimizin halkla, cemaatle iletişim noktasında camiamıza güveni tamdı ve bu yüzden cemaatle iletişimin diyanet personeli eliyle yürütülmesini özel olarak talimatlandırdılar. O süreçte bize destek olan başta müftülerimiz olmak üzere diyanet camiasının tüm müntesiplerine canı gönülden teşekkür ediyorum. Tabii salgın koşulları, yasaklar kısıtlamalar var; bunları çiğnemeyen bir açılış olması lazımdı ve topluma salgın kurallarına uymada ödün verilmediğinin gösterilmesi gerekli idi. Bilim Kurulu'nun aldığı sosyal mesafeyi dikkate alacak şekilde asgari ve azami ölçümler yapılarak cami içinde kaç kişi, cami avlusunda kaç kişi namaz kılacak,

meydanın hangi bölümlerinde kaç sayıda kişi namaz kılacak, muhâzât oluşmaması için erkek cemaat nerede kadın cemaat nerede namaz kılacak bunların hepsi tek tek hesaplandı. Nitekim Cami'nin iç mekânında 1200-1500 kişinin, avlusunda ise yaklaşık 700 kişinin namaz kılabilceği öngörülmüştü. Meydan ise ara sokaklara varana kadar bölümlendi, özel işaretlerle sosyal mesafeler tespit edildi, böylece kible yönü de gösterilmiş oldu.

Protokol listesi nasıl hazırlanmıştı?

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve İstanbul Valiliğinin destekleriyle bütün Türkiye'yi kuşatacak nitelikte bir liste oluşturulmaya çalışıldı. Kurum, kuruluş, hiçbir kesim dışarıda kalmaması fikriyle hazırlandı bu listeler.

Avlunun bakımı Fatih Belediyesi Başkanlığı tarafından yapıldı. Ayasofya'da ziyaretçilerin görmeyeceği yerlerdeki bakımsızlıkları onlar giderdiler. Bahçeyi düzenlediler. Avluda namaz kılınacak, ama malum zemin düz değil. Sayın Cumhurbaşkanımız cemaatin bu taş satıhta nasıl namaz kılacağı ve bununla ilgili bir çözümün alınıp alınmadığını sorduğunu bizzat hatırlıyorum. Bununla ilgili olarak özel bir firmayla görüştüm, avlu için uygun seccadelerin üretimi hususunda yardım almak üzere. Sağ olsunlar plastik zemine sahip peluştan yeşil, lacivert ve bordo olmak üzere üç ayrı renkte üretilen bu seccadelerin arkasına da o günün açılış tarihi ve İstanbul Müftülüğü ibaresi yazıldı. İşin açıkçası bu seccadeler caminin kalıcı bir demirbaşı olur diye düşünmüştük. Gel gör ki seccadenin altındaki tarih ve İl Müftülüğü ibaresini görenler, günün anısına İstanbul Müftülüğünün hediyesi olarak düşündüler ve hatıra olarak seccadeleri kabul buyurdular! Fotoğraflara yansıyan görüntülere göre eşini dostunu düşünüp onların elinde de bu tarihî güne dair bir hatıra kalsın diyenler olduğu anlaşılıyor. Açılıştan sonraki günlerde beni arayıp seccade hediyesini çok anlamlı bulduklarını söyleyen ve teşekkür eden çok kişi oldu. Ben de "kabul buyurdıkları için teşekkür

ettiğimi” ifade etmekle yetindim. Bunları eleştirmek için değil, detay niteliğinde daha pek çok güzelliğe tanıklık ettiğimizi belirtmek için anlatıyorum.

Tabii insan istiyor Ayasofya açılışında ilk hutbeyi ben îrâd edeyim. [Gülüşmeler...] Gerçi o heyecana benim yüreğim dayanmazdı. Heyecanlı bir insanım. O gün namaz kıldırma, hutbe okuma vazifesi bende olsaydı bu yüke ne ruhum dayanırdı ne de bedenim, yapamazdım herhalde. Elbette Sayın Başkanımız namazı kıldıracaktı. Açılış hazırlıklarının yapıldığı günlerden birinde yani henüz resmî olarak ilk namaz kılınmazdan evvel çıktım minbere, kısa bir hutbe îrâd ettim, dolayısıyla da gayri resmî de olsa ilk hutbeyi îrâd etme onuruna böylece nail olmuş oldum. [Gülüşmeler...]

Kime?

Olmayan cemaate tabii ki ve de prova niteliğinde! Bu arada çok önemli bir detayı atlادم: İstanbul Müftüsü olduktan sonra Sabancı Olgunlaşma Enstitüsü ile birlikte selâtin camilerdeki minber örtülerini yenileme yönünde bir çalışma başlattık. Çünkü bazı camilerdeki örtüler tarihî dokuya uymuyordu ve o caminin geleneğinde bir karşılığı yoktu. İşte eski fotoğraflara bakarak önce geçmişte o camiye has bir minber örtüsü var mı onu tespit edelim ve aynısını yapıp değiştirelim, dedik. Sultan Ahmed Camii’nden başlayacak ve sırasıyla devam edecektik. Ayasofya için öyle bir imkân söz konusu olmasa da Ayasofya’nın minber örtüsünü de bu kapsama dahil ettik. İlginçtir, bu kapsamda ilk asılan örtü Ayasofya’nın minber örtüsü oldu! Bu vesileyle Sabancı Olgunlaşma Enstitüsü yetkili ve görevlilerine de teşekkürlerimi bir kez daha sunmak isterim.

Cami kendi kendine hazırlığını yaptırmış sanki...

O an itibarıyla hiçbir anlamı yoktu o örtünün hazırlanmasının. Ayasofya’nın “garipliğini bir nebze olsun giderecek bir şey yapalım, onun da örtüsünü hazırlayalım” hissiyatı ve fikriyatıyla Sabancı Enstitüsü’ndeki arkadaşlar hazırladılar

örtüyü. Bu durum o örtüyü hazırlayan arkadaşların gönlünün yüce ve hissiyatlarının kuvvetli olduğunun da bir göstergesi bence. Yeri gelmişken ifade edeyim, minber örtüsü deyim geçmemek lazım, hele de tarihî camilerimizde minber örtüsünün mekânın tarihiyle ve mimarisiyle mütenasip olması önemli.

Tabii siz bir de Bursa’yı gören gözlere sahipsiniz...

Estağfurullah. Bende aslında o kadar yüksek hassasiyet yoktur, ama hamdolsun biraz Hüseyin Kutlu Hoca gibi, bu hassasiyeti yüksek olan, hayata daha estetik bir pencereden bakan zevatla tanışma imkânı buldum, bu zevattan duyduklarım nisap miktarı olsun bir zevk-i selim oluşturmuş olabilir bende.

Bu arada şunu da ifade edeyim ki Ayasofya söz konusu olduğunda her şey ayrı bir değer kazanıyor ve ilgiye muhatap oluyor. Zira onca yıl muhtelif camilerde Kur’ân okudum, namaz kıldırardım, müezzinlik yaptım. Ama Ayasofya’da okuduğum bir kâmet kadar ilgi ve beğeniye mazhar olan olmadı. Bir şey daha ifade edeyim Ayasofya’da Hz. Meryem ve Hz. İsa ile ilgili ayetleri okumak da bambaşka bir hissiyata sevk ediyor. Ayasofya’da kıldırduğum ilk sabah namazında Meryem Suresi’nin “Vezkur fi’l-kitabi Meryem” diye başlayan bölümünü okumuştum ve daha önce yaşamadığım bir hissiyatı o zaman da yaşamıştım.

Hep yaptıklarımızdan bahsediyorum, yapamadıklarımız yok mu? Tabii ki var. Özellikle yapamadığımız için daha doğrusu başlayıp da devamını getiremediğimiz için üzgün olduğum bir şey var ki o da şu: Müştemilatındaki medresesinin de delalet ettiği üzere Ayasofya Osmanlı’nın ilim kültür hayatında önemli bir yere sahip ve bu yönüyle güçlü bir ilim, hikmet geleneğine yaslanıyor. İşte bu geleneğin ihyası anlamına gelmesi umuduyla birtakım ilmî faaliyetlere başladık, ancak devamını getiremedik. Bendeniz tefsir dersi başlattım. Bunun için özel rahleler hazırladık. Cami’nin bir bölümünde tefsir halkası oluşturduk. 28.

cüzün ilk suresi olan Mücâdile Suresi'ni İbn Âşûr tefsirinden okumaya başlamıştık ve mushaf tertibine göre devam edecek, cüzün son suresi olan Tahrim'i de Molla Gürani'nin tefsirinden okuyacaktık, planımız buydu. Bir grup arkadaş da ellerinde metinlerle derse katılmaya başlamıştı. Prof. Dr. Halil İbrahim Kutlay Hoca hadis, Prof. Dr. Mehmet Boynukalın Hoca fıkıh, Ferruh Muştuer ve Bünyamin Topçuoğlu hocalarımız da talim ve tashih-i huruf ders halkası oluşturdular. Merhum Ali Kuşçu'nun *Risaletü'l-Hey'e*si gibi astronomi ile ilgili metinlerin de okunacağı halkalarda olsun ve Ayasofya sadece ziyaret edilen bir yer olmasın, diye düşündük. Ama salgın bu faaliyetlere mâni oldu. O günleri biliyorsunuz, salgın yayılmasın diye alınan önlemler çerçevesinde dışarı çıkılmadı, cemaatle namaz dahi kılınmadı. Bu faaliyetleri online olarak devam ettirmeye çalıştık, ancak o da bir yere kadar gitti ve her bir köşesinde bir ders halkası olan mabed görüntüsünü o gün oluşturamadık. Salgın yüzünden o gün yapılamayan bugün yapılır inşallah. Gerçi şimdi de ziyaretçi sayısı fazla ve halkın teveccühü çok ileri düzeyde. Günlük 70-80 bin kişinin ziyaret ettiği bir yerde kalabalığı yönetip bu tür faaliyetler yapmak çok da kolay değil. Evet bildiğim kadarıyla TDV İstanbul Şubesi görevlileri ile İstanbul Müftülüğüne bağlı bazı görevliler, camideki düzeni sağlama, ziyaretçilerin cami adabına uygun bir şekilde ziyaretlerini yapmaları noktasında hizmet veriyorlar, ama yine de bu yoğunluk içinde bu türden faaliyetleri yürütebilmek kolay değil.

Bu arada atladığım daha çok husus vardır mutlaka. Mesela Camii'nin isminin tam olarak ne olacağı, yani resmen hangi isimle anılacağı da yukarıda sözünü ettiğim açılış öncesindeki toplantılardan birinde müzakereye konu olmuştu. Toplantıya katılan zevattan bazıları sadece "Ayasofya-i Kebîr Câmii" isminin kullanılması yönünde bir teklifte bulunsa da özellikle tarih uzmanları geleneğe ve tarihi belgelere sadık kalınarak isminin "Ayasofya-i Kebîr Câmii-i Şerîfi" olması gerektiğini ifade ettiler. Bir diğer husus da ziyaretçilerin

Fatih Vakfiyesi'nde Ayasofya ile ilgili geçen açıklamalara/ibarelere muttali olmasını temin etmek amacıyla, Camii'nin son cemaat yerine, ilgili ibarelerin Türkçe, Arapça ve İngilizcesi ile 10 Temmuz 2020 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı asıldı. Pek tabii ki Fatih Vakfiyesi'nde geçen Ayasofya ile ilgili kısımları tespit etmek amacıyla Ahmet Akgündüz'ün yayınlamış olduğu *Üç Devirde Bir Mabed: Ayasofya* kitabında neşrettiği vakfiye metnini inceledim, Ayasofya ile ilgili kısımları tespitten sonra, Arapça'sıyla Türkçe'sini mukayese ettim. Tercüme genellikle başarılı olsa da bazı kısımlarının tekrar tercüme edilmesinin iyi olacağı düşüncesinden hareketle bizzat tercüme ettim. Bunu yaparken de böyle bir metnin tercümesine katkı sunma onuruna nail olmak istedim. İnşallah tercümede hata yoktur!

Yine bir diğer husus Ayasofya'daki levhaların restorasyonu çalışmalarıdır. Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün marifetiyle Ayasofya'nın içinde bulunan II. Mahmut Kütüphanesi'nde levhaların restorasyon çalışmaları yürütüldü. Bunlar Ayasofya'nın envanterinde olan tarihi levhalar. Bir de envanterine yeni eklenenler var. Hattat Mehmed Özçay'ın Âl-i İmrân Sûresi'nin 159-160 ayetlerini her bir satır ayrı bir yazı türünde olacak şekilde yazıp istiflediği ve Sayın Cumhurbaşkanımıza takdim ettiği levha hünkâr mahfilinin önündeki sütuna asıldı.

Levhalar deyince bilmiyorum ne kadar konuyla alakalı malumatınız var ama, Ayasofya'ya hediye edilen ya da başka yollarla gelen ama bizim bilmediğimiz başka levhalar var mı? Hepsi orada sergilenebiliyor mu? Yani Ayasofya'nın gizli bir hazinesi var mı?

İnanın bu konuda bir bilgiye sahip değilim.

Açılış öncesinde gayrimüslimlerden İstanbul Müftülüğü ya da Diyanet'e gelen tepki, yazı vs. oldu mu Hocam?

Yok olmadı, hatırlamıyorum öyle bir şey. Bildiğim UNESCO'dan bir raportörün açılış sürecini yakinen takip ederek bir raporlama

yaptığı. Yetkililerden duyduğuma göre bu zat raporunda Ayasofya'nın ibadete açılışında ve açılış sürecinde olup bitenlerde yapının tarihi dokusuna ve ortak miras olma hüviyetine zarar verecek olumsuz hiçbir şey gözlemlemediğini yazmış. Yani UNESCO süreci yakından takip etti.

Son olarak Ayasofya'nın camiye tahvili ve etrafında geçen hadiseleri bu döneme şahitlik eden bir İstanbul Müftüsü olmanın dışında, bu toprakların yetiştirdiği ilim ehli mütedeyyin bir şahsiyet olarak neler söylemek istersiniz?

Benim şahsî görüşüm Ayasofya'nın ibadete açılmasına ya da aslî şekline tahavvülüne, sadece bir dönem ibadete kapatılmış bir caminin yeniden ibadete açılması olarak bakmama yönündedir. Zira bir kere Ayasofya'yı inşa edenler burayı bir mabed olarak ve Allah'a ibadet edilen bir yer olarak inşa etmişlerdir. Zira Ayasofya'nın inşa edildiği dönemde Hıristiyanlık henüz nesh edilmemiştir, Ayasofya'nın banisi olan Bizans İmparatoru I. Justinianus da burayı hak din üzere olan bir mümin vasfıyla inşa etmiştir. Dolayısıyla Ayasofya'nın ibadetle yeniden buluşması, sadece biz müslümanlar için özel bir anlam taşımaz, bu mabedi inşa edenlerin inşa ediş gayesi açısından da değerlidir, anlamlıdır. Kuruluşundan bu yana Cenâb-ı Hakk'ın adının anıldığı bir mabed burası.

Ayasofya'nın ibadete açıldığı gün dedim ki, bu mabedi inşa edenler bu ana tanıklık etselerdi hamd eder ve sevinirlerdi.

Osmanlı tarihi ve geçmişimiz açısından baktığımızda ise Ayasofya'nın açılışı Osmanlı'ya tarih yazdıran ve devletin haşmet ve bütünlüğünü ifade eden mekânlar arasındaki irtibatı yeniden tesis etmek anlamına gelir. Zira Topkapı Sarayı'ndaki Has Oda'dan çıkarak Cuma namazına giden padişahı ve padişahın gittiği caminin de Ayasofya olduğunu bir düşünün, işte o zaman Ayasofya'nın ibadete kapalı olmasının bizim geçmişimiz ve tarihimiz açısından ifade

ettiği boşluğu daha iyi anlarsınız. Dolayısıyla Osmanlı tarihi açısından bu mekânlardan birinin aslî hüviyetinden uzak tutulması, tarih ve devlet köklerimizi birbirinden koparacaktır. Ayasofya'yı merkez kabul edersek, Topkapı Sarayı ve Has Oda arasındaki güçlü irtibat bizi geçmişimizin haşmetiyle irtibatlandırır ve üst düzey bir özgüven bahşeder. Dahası Topkapı Sarayı Kutsal Emanetler bölümü bizi Efendimizle ve dinî köklerimizle irtibata geçirir. İşte Ayasofya'nın tekrar ibadete açılması tarihî ve dinî geçmişimizle olan irtibatımızı sağlayan mekânlar arasındaki bağı yeniden tesis etmektir. Yoksa birilerinden intikam alma refleksinin bir ürünü değildir. Buna inanmıyorum ve her zaman da bu doğrultuda değerlendirmelerde bulundum. Yani Ayasofya'nın ibadete açık olması demek, tarihî, dinî ve kültürel köklerimiz, kökenlerimiz arasındaki bağı birbirine raptetmek demektir. Ayasofya'nın tarihî köklerimiz açısından taşıdığı önem ve değer farkında olmayanlar, onun tekrar cami hüviyetine büründürülmesinin taşıdığı önemi anlamazlar, anlayamazlar.

Cihad Siyaseti Bağlamında Ayasofya

Doç. Dr. Cafer ACAR*

İnsanın yeryüzünde onurlu yaşaması uğrunda ortaya konulan her çaba cihaddır. Mekke döneminde nazil olan ve cihad sorumluluğunu anlatan dört ayette buna işaret edilir¹, peygamberimizin şahsında müminlere cihad etmeleri emredilir. İslâm tarihi kaynaklarına göre Hz. Peygamber (s.a.v)'nin müşriklerle Mekke döneminde fiilî bir çatışması söz konusu değildir. Buna mukabil Medine döneminde müşriklerle fiilî çatışmalara girmiş ve bunlara da yine cihad kavramı dahilinde “kıtal” denmiştir.

Cihadla irtibatlı önemli bir kavram da fetihtir ki cihadın sonucunda ortaya çıkan semeredir. Ayrıca ülkelerin manevî olarak imarını ifade eden bir kavramdır.² Bu bağlamda Hudeybiye Anlaşması sonrasında Fetih suresinin ilk ayeti nazil olmuş, barışa götüren bu anlaşma ve gelişmeleri fetih olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla müslümanların cihad gayretlerinin varacağı nihâî hedef fetihtir. Barıştır, huzurdur ve yeryüzünün ilâhî murada hazır hale getirilmesidir. İnsanlar ile Allah arasındaki engellerin kaldırılmasıdır. Nitekim Peygamberimiz (a.s), risalet yıllarında hem Bizans'ın hem de Sasanilerin İslâm karşısında duramayacakları tespitini yapıp müjdesini vermiştir.³

Müslümanların cihad siyasetini motive eden unsurlardan biri de muhataplarının savaş algısıdır. Size saldırmaya hazır onlarca gücün

sıralandığı bir dünyada yerinizde kalmanız ve konumunuzu korumanız mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber buna işaret etmiş⁴, Hz. Ebû Bekir de hilafet makamına gelince irâd ettiği hutbesinde ve ahir zamana dair nasihatlerinde cihada çıkmayan toplumların zillete düşeceği tespitini yapmıştır.⁵ Bugün İslâm dünyası diye bir tanımdan bahsediliyorsa bunun en önemli sebeplerinden biri, fetihler neticesinde ortaya çıkan davet ve tebliğ ortamının cihad siyasetinin bir sonucu olarak asıl fetihle yani İslâm'la buluşmadır. Ancak bu buluşma elbette zorla değildir. Allah, yeryüzünde bütün insanların mutlaka müslüman olmasını murad etmemiş bilakis insanların iradelerine güvenmiştir.⁶ Dileyenin iman dileyenin inkar edebileceği,⁷ insanların istemedikleri halde imana zorlanmaması fehvası,⁸ Peygamberimiz (a.s)'in insanlar üzerinde bir zorlayıcı değil⁹ ancak bir uyarıcı,¹⁰ hatırlatıcı olduğunu¹¹ ifade eden ayetler buna dair arka planı sunmaktadır. Dolayısıyla cihad faaliyetlerinin ulaşmayı murad ettiği fetih, bir ikrah projesi değildir. “*Rabbinin yoluna en güzel şekilde ve hikmetle çağır.*” emri de¹² yine Hz. Peygamber'in şahsında tüm müminlere yöneltilmiş prensiptir. Mekke müşriklerle yapılan savaşlarda ele geçirilen esirler de Medine yahudileri de¹³ Mekke'nin fethinde de insanlar zorla müslüman olmaya davet edilmemiştir. Dolayısıyla İslâm tarihinde cihad, yapılan mücadelenin bir vasfı olarak görülmelidir. Fetih ise bu faaliyetlerin zamana yayılmış sonuçlarıdır. Yapılan savaşlar, kendi doğal mecrasında oluşmuş siyasî faaliyetlerdir. Cihadın mahiyeti, hedef coğrafyalarda sükûnet sağlanması ve adeta insanlığın huzuru önünde direnç oluşturan noktaların izalesiyle izah edilebilir. Sağlanan barış ortamı, doğrunun ve hakikatin dinlenmesine, anlaşılmasına ve tartışılabilmesine dair bir ortam sağlayacaktır.

İslâm fetihlerinin önemli başlıklarından biri de fetih sonrası ele geçirilen ganimetlerdir. Ganimet olgusu müslümanların ilk ganimetle buluştukları Abdullah b. Cahş seriyesi ve Bedir galibiyeti neticesinde ele geçirilen ganimetler de dahil olmak üzere insanların hoşuna gitse de

ilâhî muradın hoşlanmadığı bir husus olduğu anlaşılmalıdır. Abdullah b. Cahş seriyyesinde ele geçirilen ganimetlere Hz. Peygamber razı olmamış¹⁴, Allah Teâlâ'nın hoşgörüsüyle bağışlanmıştır.¹⁵ Bedir esirleri ve ganimetleri nedeniyle ise yine Allah Teâlâ'nın başarıya dair vaadi olmasaydı büyük bir azapla neticelenecek davranış olarak değerlendirilmiştir.¹⁶ Bu duruşa rağmen meşru zeminde gerçekleşen savaşlar neticesinde ele geçen bütün ganimetler hukuki bir düzenleme ile paylaşım esaslarına tabi tutulmuştur. Bu ganimetler içinde gayrimenkuller de bir yekün teşkil etmiştir. Ancak Hz. Ömer'in ictihadı ile ekilebilir alanlar ve kamu binaları vs. bunlar devletin ihtiyarı çerçevesinde bir tasarrufla değerlendirilmiş müslüman fatihlere dağıtılması uygun görülmemiştir. Ekilebilir araziler sahiplerinde bırakılmıştır. Kamuya ait gayrimenkuller devlet tasarrufuna havale edilmiştir. Bu minvalde gayrimüslimlere ait ibadethanelerin durumu da konu edilmiştir. Hz. Ömer'in uygulaması ile Kudüs'ün fethi sulh ile gerçekleştiğinden ibadethaneye dokunulmamıştır. Hz. Ömer bir yanlış uygulamaya neden olmamak adına büyük bir feraset örneği sergileyerek mabed içinde ibadet etmeyi de reddetmiştir.¹⁷ Ancak *anveten* bir başka ifadeyle savaş yoluyla fethedilen yerlerde elde edilen her türlü ganimet siyasi yöneticinin insiyatifi çerçevesinde hukukî kurallara göre değerlendirilmiştir. Bu minvalde fethedilen bölgelerin en büyük mabedleri fethin bir sembolü olarak camiye tahvil edilmiştir. Bu uygulama bir gelenek olarak yerleşmiştir.¹⁸ Uygulamanın tarihî arka planının İslâm öncesi toplumlarda da görüldüğü değerlendirilmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber'in putlarla doldurulan ve adeta kimliği bozulan Kâbe'yi putlardan temizleyerek ve müşriklerin girişini yasaklayarak bir model oluşturduğu şeklinde değerlendirmeler de bulunmaktadır. Ancak bunun bütünüyle bir örnek olmadığı aşikardır. Emevîlerle devam eden yoğun fetihlerle ele geçirilen şehirlerdeki mabedlerin dönüşümü örnek kabilinden değişimlerle tarihteki yerini almıştır. Bu uygulamaların temelinde savaş

yoluyla ele geçirilmiş olmaları önemli bir kriter olarak görülmelidir. Bununla birlikte tebaanın ibadet ve kendi ibadethanelerindeki ritüellerine müdahale olmamış tarih boyunca müslüman toplumun bünyesinde her daim gayrimüslimlere yer verilmiştir. Nüfus hareketlilikleri de kimi ibadethanelerin âtil kalmasına sebep olmuş ve camiye tahvilleri gerçekleşmiştir.

İstanbul, Raşid halifeler döneminden sonra İslâm dünyasının doğal coğrafyasında hakimiyeti tesis etmesiyle adeta müslümanların ilgi alanına girmiştir. Konuyla ilgili erken dönemden itibaren hadis kaynaklarına yansımış fetih müjdesine dair haberler bu süreçlerde muharrir bir güç olmuştur.²⁰ Hz. Ömer döneminde dünya siyasetinin iki gücünden biri olan Sâsânîlerin devreden çıkarılmasıyla onların yerini açık bir şekilde müslümanlar almıştı. Bu aşamadan sonra geriye ikinci güç olarak Bizans'ın hedef olması çok doğal bir gelişmeydi.

Tarihî süreçte İstanbul pek çok defa fetih girişimine muhatap olmuştur. Fatih dönemine kadar on iki sefer düzenlenmişti.²¹ Lakin bu, Fatih Sultan Mehmet Han'a nasip olmuştur.

Osmanlı siyasetinde din, belirgin bir yere sahipti. Devlet her alandaki meşruiyetini dinden almakta ve faaliyetlerini bu meşruiyete uygun şekilde gerçekleştirmekteydi. Fetih ve

**Müzeve
çevrilmezden
önce
muhtemelen
son zamanları.**
(M. Burak
Çetintaş arşivi)

cihad siyaseti de İslâm'ın hakimiyet sahasını genişletmek üzere kuruluydu. Zira temel bir prensip olarak cihadın varlık sebebi zulümdür. İstanbul bu yönüyle fetih sürecinde yöneticilerin çatışma ve kavgalarına şahit oluyor ve bir türlü siyasî, sosyal ve dinî bütünlük sağlanamıyordu. Bundan tebaa da büyük zarar görüyordu. Bu durum İstanbul'un fethini Osmanlı için hazır ve kolay hale getirmiştir.

İ'lâ-yı kelimetullah, ecdadımızın cihad ve fetih siyasetinin özünü oluşturmaktadır. Fetih sürecinde otuz bin ile elli bin civarında bir nüfusunun olduğu anlaşılan İstanbul, sembolik olarak Batı ve Doğu Hıristiyanlığının merkezî konumundaydı. Siyaset ve din ilişkisinin birbirini beslemesi şeklinde tezahür ettiği bir çağda İslâm dünyasının lideri olma pozisyonundaki Osmanlı için devlet ve cihad siyasetinin doğal uzantısı olarak ele geçirilmesi siyasî bir zorunluluk olarak görülmektedir.

Şehrin sulh yoluyla değil de savaş yoluyla fethedilmesi, şehir üzerinde sultana mutlak bir tasarruf yetkisi vermiştir. Buna rağmen Fatih, halkın can ve mal güvenliğini temin etmiştir. Mamafih fethin hemen ardından doğruca Ayasofya'ya giden Fatih, Osmanlı geleneğine dayanarak burasını camiye tebdil etmiş ve ilk cuma namazı burada kılınmıştır.²² Bu tasarruf sultanın fetih hakkı olarak genel kabul görmüştür. Zira savaş yoluyla alınmış olduğundan tüm şehir ganimet hükmünde değerlendirilir.²³ Ancak bu sadece belirli alanlarla ilgili uygulanan tercih olarak kalmıştır.

İstanbul'un fethi, İslâm daveti açısından şehrin ve etkisi altındaki coğrafyanın dönüşümüne büyük katkı sağlamıştır. Zamanla şehir bir İslâm beldesi hüviyetini kazanmış ve İslâm dünyasının merkezi konumunu elde etmiştir. Fatih, atından inmiş ve mabede yaya girmiştir. Mütevazı bir komutan ve bir kul şuuruyla secdeye kapanmıştır. Mabedin otantikliğine bir zarar verilmemesini emir buyurmuş,²⁴ camiye tebdili, İstanbul'un bir müslüman belde haline dönüşmesinin sembolü olmuştur.

NOTLAR

- * Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.
- 1 Hacc, 22/78; Furkan, 25/52; Ankebut, 29/56.
- 2 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları", *Büyük İstanbul Tarihi/ Kuşatmalar ve Fetih*, İstanbul, 2015, c. 2, s. 284.
- 3 Buharî, el-Câmi' u's-sahih, "Farzül-humus", 8, "Eymân", 3, "Cihâd", 157, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992; Vâkidi, *Megâzi*, 2/460.
- 4 Ebû Davud, *Sünen*, İcare, (thk. Muhammed Avvame), Çağrı Yay. İstanbul, 1993, s. 54.
- 5 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr-III*, (thk. Servet Ukkâşe), Kahire, 1992, s. 183.
- 6 Mehmet Özdemir, "Fetih Tebliğ İlişkisi", *Hiz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında İslâm'ın Güncel Sunumu, 2003 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, TDV Yayınları, Ankara, 2006, s. 90.
- 7 Kehf, 18/29.
- 8 Yunus, 10/99.
- 9 Gâşiye, 88/22.
- 10 Fatır, 35/23.
- 11 Gâşiye, 88/21.
- 12 Nahl, 16/126.
- 13 Özdemir, a.g.m., s. 90.
- 14 Vakidi, *Kitabü'l-Megâzi-1*, thk. M. Jones, Beyrut, 1966, s. 13-19.
- 15 Enfal, 8/41.
- 16 Enfal, 8/68.
- 17 Vâkidi, *Megazi*, 1/239.
- 18 Semavi Eyice, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 448; İsa Atçı, "İslâm Devletler Hukukunda Devletin Gayrimüslimlere Ait Mâbetler Hususunda Yürüttüğü Politikanın Dinî mi Yoksa Siyasî mi Olduğu Üzerine Bir İnceleme", *ATEBE Dergisi, Journal of ATEBE*, S. 7 (Haziran/June 2022), s. 33.
- 19 Halil İbrahim Düzenli, "Kiliseden Camiye Dönüştürme ve İstanbul'da Kiliseden Dönüştürülen Camiler Hakkında Notlar", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, s. 389.
- 20 Küçükaşçı, a.g.m., s. 284.
- 21 Küçükaşçı, "İslâm Fetih Geleneği İçinde İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın Camiye Tahvili", *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu 2-4 Ekim 2020*, 2021, s. 287-291.
- 22 Halil İnalıcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", trc. İbrahim Kalın, *Marife*, yıl. 4, S. 2, Güz 2004, s. 300; Küçükaşçı, s. 284.
- 23 İsa Atçı, a.g.m., s. 30.
- 24 Öztürk, a.g.m., s. 40.

Osmanlı Devlet- Saray Teşrifatında ve Merasimlerinde Ayasofya'nın Yeri

Prof. Dr. Zeynep Tarım*

Osmanlı dönemi devletinin kuralları, ilişkiler ağı ve kültürel kimliğini birçok açıdan gözlemlemek mümkünse de en açık biçimde, devlet içinde uygulanan teşrifat çerçevesindeki merasimler sırasında görülmektedir. Bu çalışma, başkent İstanbul'un en büyük camilerinden Ayasofya'nın devletin bakış açısıyla teşrifat ve merasimlerin neresinde olduğunu incelemeyi dolayısıyla İstanbul mabedleri içindeki mânâsını anlamayı hedeflemektedir. Ayasofya'nın Osmanlı teşrifatının neresinde yer aldığı, merasimlerde hem cami olarak hem görevlileriyle nasıl bir önceliği olduğu, bir bakıma İstanbul'daki selâtin camileri arasında hangi merasimlerde neden ve nasıl tercih edildiği sorularının cevapları Ayasofya'nın Osmanlı devlet hayatının ne kadar içinde olduğunu gösterecektir. Fatih, Bayezid, Sultan Selim ve Süleymaniye gibi daha XVI. yüzyılda şehrin yerleşimini kendiliğinden planlayan selâtin camiler arasında Ayasofya'nın daima gözde olması "doğunun ve batının" hükümdarı olmayı hedefleyen Fatih'in evrensel tasavvurunun temsiliyeti üzerinden Osmanlılaşmasının da tesiri olmalıdır. Onlarca

efsaneyle şehrin belleğinde yer etmiş olan, şehrin en eski, en abidevî mabedi Ayasofya'nın yönetimin merkezi Topkapı Sarayı'yla karşı karşıya olması da onu doğal olarak bütün merasimlerin içine almıştır.

İstanbul'un ilk selâtin camisi Ayasofya, divan-ı hümayun toplantılarının olduğu günlerde öncelikle tercih edilen bir camiydi. Sadrazam, vezirler, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, nişancının divan toplantısı için güneşin doğuşuyla birlikte sarayda olmaları gerektiği günler, devlet adamları sabah namazını Ayasofya'da kılıp Bâbüsselam önüne gelirler, burada selam çavuşlarının karşılıklı selamından sonra kapıcılar kethüdası ve çavuşbaşı tarafından karşılanarak içeriye davet edilirdi. Ayasofya'nın bu toplantıdaki yeri büyük ölçüde sarayın camisi gibi çok yakın olmasıyla ilişkiliydi. Müslüman ülkelerden gelen elçilere de sadaret tarafından sabah namazını Ayasofya'da kılıp Bâb-ı Hümâyün önünde beklemeleri tenbih edilirdi.

Padişah ve ona bağlı olarak devlet adamı ile bir kısım şeyhlerin Kadir geceleri için özellikle Ayasofya'yı tercihleri ise başka bir anlamı beraberinde getirmektedir. Kadir gecesinin sadece ibadetle geçirilmesi yönündeki tavsiyeler, herhangi bir gösterişe meydan vermemek için en yakın caminin seçilmesi sonucunu getirmiş olmalıdır. XVII. yüzyıldan itibaren pek çok örnek, yönetici kadronun Kadir gecelerinde ibadet etmek için Ayasofya Camii'nde toplandığını göstermektedir. Mesela Evliya Çelebi, IV. Murad'ı bir Kadir gecesinde Ayasofya'da gördüğünü ve hatta aynı gece padişaha takdim edilmesini anlatmaktadır. Evliya'nın yine bir Kadir gecesini, Ayasofya'ya ibadet için gelen Gülâbi Ağa'nın mahşerî kalabalık içinde başına gelenlerden bahsettiği satırlar da İstanbul halkının pek çoğunun özellikle bu camiye geldiklerini anlatmaktadır.

Osmanlı devletinde yönetici ve halkın birlikte katıldığı mevlid merasimi XVI. yüzyılda farklı camilerde okunmaktayken, 1617 yılında tamamlanmasından sonra, bu kutlama Sultan Ahmed Camii'nde yapılmaya başlanmıştır.

Mevlid sırasında takip edilen merasim ile Hz. Peygamber'in doğum gününün kutlandığının ilan edilmesi törenin bir parçasıydı. Bunun için saraydan alayla şehir içine çıkıp yayılmaya imkân veren Sultanahmet meydanı ile caminin genişliği mevlid merasimi için çok uygundu. Padişah adına sadrazamlık tarafından davet edilen devlet adamları, ulema ve selâtin camii şeyhleri, İstanbul'daki tekkelerin şeyhleri, müderrisler yerleştikten sonra ilk vaaz Ayasofya kürsü şeyhi vaizi tarafından verilirdi. 17 Ocak 1753 (12 Ra. Sene 1166) tarihinde mevlid okunması ve kutlanması için yapılan merasim her sene olduğu gibi Sultan Ahmed Camii'nde yapılmıştı. Hangi vaizlerin konuşacakları önceden yazılan takrirden belirlenmişti. Birinci hatip Ayasofya vaizi Hızırzâde Hasan Efendi, ikinci Sultan Ahmed vaizi Seyyid Mehmed Efendi, üçüncü Şehzade Camii vaizi Şeyh İbrahim Efendi'ydi.¹ İkinci ve üçüncü sıradaki vaiz, bu görevdeki şahsa bağlı olarak zaman zaman değişebilmekteyse de vaaz, her zaman Ayasofya kürsü şeyhinin konuşmasıyla başlardı.

Osmanlı ulemasının öncelik sıralamasında "alâ merâtibihim" divanda kadıaskerler, merasimlerde ise şeyhülislam ve nakîbüleşraf birinci sırada yer alırlardı. Camilere vaaz vermek için ulemadan bir muteber kişi aynı zamanda tekke şeyhi, selâtin camilere vaiz-şeyh olarak tayin edilirdi. Ayasofya kürsü şeyhleri daha önce selâtin camilerde görev yapmış belli bir ulema silsilesinden gelen doğrudan şeyhülislam tarafından tayin edilen görevlilerdir.² Ayasofya görevlilerinin camiler arasındaki protokolde birinci sırada olması, görev alacak vaizin Süleymaniye, Fatih, Sultan Ahmed, Bayezid camilerinde vaaz vermiş kişilerden seçilmesi tercihini beraberinde getiriyordu.³

Ayasofya şeyhleri, vaizleri ve imamaları, Osmanlı teşrifatında ulema sınıfı içinde öncelikleri zaman içinde değişmiş olsa da Ayasofya kürsü şeyhinin çoğunlukla birinci sırada olduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl sonunda öncelik sırasına göre Ayasofya, Sultan Mehmed, Bayezid-ı Veli, Sultan Selim, Süleymaniye, Eyüp camilerinin şeyhleri teşrifatta yer alırken, XVIII. yüzyılda

Ayasofya vaizinden sonra genellikle önce Sultan Ahmed sonra Süleymaniye vaizleri gelmekteydi.

En yüksek rütbedeki Ayasofya şeyhi ve vaizleri arasında Osmanlı uleması arasında ilmiyle ve eserleriyle tanınmış pek çok kişi vardır. Kadızade Mehmed Efendi (ö. 1635), Abdülmecid Sivasî (ö. 1639), Abdülehad Nuri (ö. 1651)⁴, Süleyman Fazıl Efendi (ö. 1722), 1722 de tayin edilen İspirizâde Ahmed Efendi (ö. 1730), Abdüşşekür Efendi (ö. 1767), Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (ö. 1912) Ayasofya Camii kürsü şeyhi ve vaizi olarak görev yapmışlardır. Süleyman Fazıl Efendi, Eyüp, Sultan Selim, Fatih, Bayezid, Süleymaniye vaizlikleri, Darülhadis müderrisliğinden sonra 1708 de Ayasofya kürsü şeyhliği makamına tayin edilmiştir.⁵ 1719 yılı Mevlid kandilinde Sultan Ahmed'de ilk vaazı vermiş, fakat konuşma uzayınca sadrazam tarafından haber göndermesiyle hitabetini bitirmişti.⁶ Ayasofya kürsü şeyhlerinin itibarları, teşrifattaki yerleri ve gelirleriyle görünmektedir. Merasimlerde Ayasofya şeyhlerine samur veya kakum kürklerinden hilat verilirdi, fakat diğer ulema gibi günlük hayatlarında örfî sarık ve muvahhidî kaftan giyinirdi.

Her sene Ramazan ayının on beşinde padişah, davet edilen bazı devlet adamı ve ulema ile birlikte hırka-i saadet dairesini ziyaret ederdi.⁷ Ayasofya şeyhi, bu merasime mutlaka davet edilirdi. III. Ahmed döneminde 1726 yılında Ayasofya Şeyhi İspirizâde'ye hırka-i şerif ziyareti için gönderilecek davetiyenin unutulması bir teşrifat krizine sebep olmuş,⁸ hatta ihmale sebep olan tezkireci görevden alınmıştı. Hırka-i şerif ziyaret edileceği günlerde sadrazam ve merasime katılacak diğer davetliler öğle namazını Ayasofya'da kılıp, saraya giderlerdi.⁹ Ziyaret bitince diğer cami şeyhleri çıkarlar, Ayasofya şeyhi dua için bekler, onlardan sonra ayrılırdı. 1753 yılı hırka-i saadet ziyaretinde teşrifat sırasına göre isimleri verilen vaizler ve camiler arasındaki merteleşme sırası zaman içinde değişse de genel eğilimi göstermektedir. Ayasofya vaizi Hızırzâde Şeyh Hasan Efendi, Sultan Ahmed Camii vaizi Seyyid Mehmed Efendi, Süleymaniye Camii vaizi Seyyid Abdülkerim Efendi, Bayezid Camii vaizi Şeyh

Yusuf Efendi, Sultan Mehmed/Fatih Camii vaizi Abdülhalim Efendi, Sultan Selim Camii vaizi İsa zade Şeyh Mehmed Rıza Efendi, Eyüb Camii vaizi Şeyh Mehmed Efendi, Valide Sultan Camii vaizi Himmetzade Abdüşşekür Efendi, Şehzade Camii vaizi Şeyh Ahmed Efendi, Üsküdar Valide Sultan Camii Himmetzade Seyyid Mehmed Efendi davet edilmişlerdi.¹⁰ Nâilî Abdullah Paşa da yaklaşık tarihlerde kaleme aldığı eserinde aynı sıralamayı vererek Koca Mustafa Paşa Tekkesi şeyhini de eklemiştir.¹¹

Ayasofya kürsü şeyhleri, şehzade ve sultanların okuma yazmaya başlama; bed'i besmele ve hatim merasimlerine de davet edilirdi. 8 Ekim 1721 tarihinde III. Ahmed'in şehzadeleri Mehmed, Mustafa ve Bayezid'in ilk ders merasimine Ayasofya şeyhi Süleyman Efendi de katılmış, teşrifatta saraydaki ulema ile aynı yere oturmuştur.¹² Ayrıca bir caminin açılışı için yapılan merasimlerde de şeyhülislâmdan sonra Ayasofya vaizinin dua etmesi beklenirdi.

Selatin camii vaizlerinin protokoldeki yeri zaman zaman değişse de 1724 yılında en baştan sona doğru şöyle sıralanmaktaydı; Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Sultan Selim, Eyüp Şeyhi Efendi.¹³ Teşrifat sırası 1757 yılında müezzinler söz konusu olduğunda yine en başta Ayasofya olmak üzere sırasıyla Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmed Camii müezzinleri gelmektedir.

Ayasofya kürsü şeyhlerinin her durumda şeyh-vaizler içinde birinci sırada olmaları Ayasofya'nın ilk selâtin camii olması ve İstanbul'un fethinin hatırasını taşıması etkili olsa da tek sebep olmasa gerekir. Caminin Bâb-ı Hümâyün ile karşı karşıya bakacak kadar yakın olması, dolayısıyla en yakındaki en büyük selâtin camii olmasının öncelikte payı olmalıdır. İmam ve müezzinlerin önceliklerindeki değişiklikler ise kişilerin ilmî yeteneğiyle kimi zaman da yönetime yakınlıklarıyla ilgiliydi.

Sınırlı sayıda ulemanın davet edildiği cülus merasimine Ayasofya kürsü şeyhleri de davet edilmekteydi, ancak sıralamada ulema arasında en üst rütbede değildir. XVII. yüzyıl sonunda

cülus merasimlerinde Ayasofya hatibi, ulema ile aynı sıraya girer ve şeyhülislâm, taht kadıları ve müderrislerden sonra el öperek tebrik ve biat ederdi.

Cuma selamlıklarında Ayasofya öncelikli olarak tercih edilen bir cami değildi. İstanbul'daki büyük camilerden özellikle Bayezid-i Veli, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Sultan Mehmed camilerine gidilmekteydi. Cuma selamlıklarında Ayasofya, halk içine fazla çıkmak istemeyen padişahların veya kimi zaman da Hıristiyan dünyasına karşı kazanılmış bir zaferin hatırasını canlandırmak isteyenlerin tercihiydi. Ayrıca Topkapı Sarayı'ndan padişah hangi camiye giderse gitsin her durumda; Ayasofya alay yolu üzerinde olmasıyla da merasimlerin içindeydi.

Seyyid Lokmân'ın (ö. 1010/1601'den sonra) şehname tarzında yazdığı tezhip ve minyatürleriyle ünlü eseri Hünername-II'de Ayasofya ve Topkapı Sarayı önünde Kanuni Sultan Süleyman'ı karşılayan heyet resmedilmiştir. (Zeynep Tanım arşivi; TSM, H1524).

Hanedana mensup birisi öldüğü zaman sadece bazı camilerde salâ verilmekteydi. Ölümün ilanında da öncelik Ayasofya Camii'ne verilmiştir. XVIII. yüzyılda Ayasofya, Sultan Ahmed, Fatih, Süleymaniye müezzinleri salâ verirlerdi. 26 Eylül 1752 yılında II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan'ın ölümünde salâ okunması görevi Ayasofya, Sultan Ahmed, Sultan Mehmed (Fatih), Süleymaniye camilerine verilmişti.¹⁴ Naili Abdullah Paşa'nın çoğunlukla I. Mahmud dönemi kurallarını kaydettiği teşrifat defterinde de "Salâ verilen selâtin camiler" başlığı altında: "Ayasofya, Sultan Mehmed ve Süleymaniye ve Sultan Ahmed cevâmi-i şerifesinde" salâ verilmesinin kanun olduğu yazılmış, "bunlardan gayri da salâ virilmez" cümlesiyle kural açıklanmıştır. Sultan III. Osman öldüğü zaman 1757 Ekim sonu gönderilen buyruldu suretinde; Ayasofya, Sultan Mehmed (Fatih), Süleymaniye, Sultan Ahmed camilerinin müezzinbaşlarına "ber-vech-i mu'tad-ı kadim salâ verilmek ferman buyurulmağla, ber-vech-i muharrer, her biri mu'tad-ı kadim üzere salâ vermeğe tekayyüd ve ihtimam eyleyer" şeklinde bir emir gönderilmişti.¹⁵ III. Ahmed'in kızı Esmâ Sultan'ın (13 Ağustos 1788) ölümünde Eyüp Sultan'da önceden belirlenen yere defnedilmesi için kazaskerlere, nakibüleşrafa, İstanbul kadısına, Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye ve Sultan Mehmed (Fatih) vaizlerine merasimde bulunmaları için tezkireler gönderilmişti.¹⁶ XVIII. yüzyılda Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye ve Fatih camileri müezzinlerine verilen bu görev, Suriçi İstanbul'un duyuru yapılacak muhit yanında; hangi camilerin öne çıktığını göstermekte, hatta Cuma selamlıklarındaki tercihleri de belirlemektedir.

Sancak ve tuğ çıkarıldığında saraya davet edilen Ayasofya şeyhi dua ederdi.¹⁷ Sefer veya gidecek elçi için Babüssaâde önüne tuğ çıkarılması sırasında XVIII. yüzyılda davet edilen veziriazam, vezirler, şeyhülislam, nakibüleşraf, imam-ı şehriyari, ordu kadısı efendiler, defterdarlar gibi görevliler dışında cami şeyhlerinden yalnızca Ayasofya şeyhi davet edilmekteydi.

Bayram merasimi sırasında, saraydan çıkan alayla padişah, devlet adamları, ulema ve ümera, bayram namazı için hem şehir halkının rahatlıkla katılabileceği hem de önündeki meydanın kalabalıkları taşımaya müsait olmasından dolayı çoğunlukla Sultan Ahmed Camii'ne giderdi. Bayram namazı dışında; ikinci ve üçüncü günlerde ardarda süren törenler sırasında davetlilerin namaza gitmesi için ise en uygun yer yine Ayasofya'dır.¹⁸ Ayasofya Camii hatipleri bayram gecesi ve sabahında divanhanede namaz kıldırırlar ve bunun için ihsan alırlardı. Bayramlarda şeyhülislam, ulema, müderrisler, İstanbul kadısından sonra Ayasofya hatibi el öperek bayram tebrikinde bulunurdu.¹⁹

Ayasofya Medresesi hocaları Fatih Sahn-ı Seman Medresesi hocalarıyla aynı derecede kabul edilir, günlük beş yüz akçe gelirlilik kadılıklara tayin edilirdi.²⁰ Ayasofya müderrisleri Süleymaniye ve Sahn-ı Seman müderrisleri gibi merasimlere ulema sınıfı arasında davet edilirdi.

1740 yılında I. Mahmud tarafından yaptırılan Ayasofya Kütüphanesi özellikle okunan Buhârî hatimlerinde yapılan merasimlerle dikkati çeker. Sultan Mahmud zamanında her ay yapılan Buhârî-i Şerif hatim merasiminde Padişah tarafından Ayasofya şeyhine, muhaddis efendiye, Ayasofya hatibi efendiye, cüzhanlara hilatler giydirilip, inamlar verilirdi.²¹

Elçiler ve maiyetindekilerden Ayasofya için izin talep edenler, gün tayin edildikten sonra yanlarında mihmandar ve yasakçılarla birlikte gezebilmekteydiler. 6 Mart 1760 tarihinde selâtin camilerinin kayyum-başlarına gönderilen bir emirde; Avrupalılar ve Rus elçilerinin "öteden beri olageldiği vech üzere ziyaretlerine" izin verildiği görülmektedir.²²

Osmanlı hayatında Ayasofya Camii, İstanbul'un ilk selâtin camii ve Topkapı Sarayı'na en yakın en büyük cami olmasından dolayı, pek çok resmî devlet toplantısının öncesinde veya sonrasında ibadet için tercih edilmekteydi. Haziresi II. Selim ve şehzadeleri, Nurbanu Sultan, III. Murad ve şehzadeleri, III. Mehmed'in ebedî ikametgâhları olduğundan türbe mimarisi içinde seçkin bir yeri vardır. Kütüphanenin zenginliği

medreselerden hoca ve talebeyi buraya çekerdi. Ayasofya, İstanbul dışından gelenler kadar ülke dışından, özellikle Hıristiyan dünyasından gelenlerin de ilgi merkeziydi. Avrupalı seyyah ve gözlemcilerin pek çoğu, hatıralarında Ayasofya'dan bahsederler. İstanbul'un çeşitli anıtlarını ve sokaklarını resmeden ressamların desenlerinden ve bunlardan esinlenmiş pek çok Ayasofya gravürü vardır. İstanbul'un gerek yazılı gerekse görsel tasvirlerinin içinde neredeyse hiç ihmal edilmeyen yapıardan birisidir.

NOTLAR

- * İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- 1 *Defter-i Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn*, BOA Sadaret 349, s. 47.
- 2 Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 224; İrfan Başkurt, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 27, İstanbul, 2012. s. 117-145.
- 3 Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin *Zâkirân-ı Vâizân-ı Ayasofya-i Kebîr* isimli eseri Ayasofya vaizlerinden on bir kişinin biyografisini içermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi no: 1716. Eserin metni için ayrıca bkz. Zeliha Dilek Keçeciler, *Müstakîmzâde'nin Biyografik İki Risalesi: Şuyûh-ı Ayasofya ve Meşâyihnâme-i İslâm*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, İslam Edebiyatı, Konya, 2018.
- 4 Abdülmecid Sivasî tarafından yetiştirildi, Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliği daha sonra 1631 de Fatih, 1641 de Bayezid Camii şeyhliği yapıp, ondan sonra Ayasofya'ya tayin edilmiştir. Abdullah Uçman, "Abdülhad Nuri", *DİA*, I, 178.
- 5 İbrahim Hatiboğlu, "Süleyman Fâzil Efendi", *DİA*, c. 38, s. 86.
- 6 Veziriazam, Teşrifâtı Efendi'yi çağırarak "Var şeyh efendilere bizden selam eyle murad olunan ancak bir duadır, va'zı tatvil eylesinler" diye haber göndermiştir. Aynı gece İspirizâde, Sultan Ahmed vaizi olarak merasimdedir. Ertesi sene 1720 yılı mevlid kandilinde (1132) aynı hadisenin tekrar etmesi dikkat çekicidir, (*Defter-i Teşrifât*, Osmanlı Arşivi, Sadaret 347, s. 44) Sadrazamın vaizlerin konuşmalarının uzatmalarını yönündeki ikazı, padişahın kaynaklanmakta yoksa konuşmanın içeriğinden mi anlaşılmalıdır. Sonuçta uzun bir vaazın ya da Süleyman Efendi'nin konuşma içeriğinin gereksiz bulunduğu aşikârdır. Halka hitap ederken acaba sadrazamın icraatlarına bir dokundurma mı yapmaktadırlar. Nitekim 1730 yılındaki ihtilalin akıl hocaları arasında bazı ulemanın bilhassa İspirizâdenin zikredildiği bilinmektedir. Bkz. Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, c. 24, sayı: 24, Ankara, 2008, s. 103-104.
- 7 Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerif Ziyareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1998, sayı: 16, s. 37- 45. Davetliler önce Ayasofya'da bir araya gelip öğle namazı kılıp, sonra hep birlikte saraya girerlerdi.
- 8 Karahasanoğlu, bu meselenin İspirizâde'yi yönetime düşman ettiğini ve olayın Patrona isyanına kadar sürüklendiğini anlatmaktadır. "1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular", s. 103-104.
- 9 *Defter-i Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn*, Sadaret 349, s. 57.
- 10 *Defter-i Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn*, Sadaret 349, s. 58.
- 11 Nâîli Abdullah Paşa, *Defter-i Teşrifât*, s. 2-3 Ayasofya-i Kebir, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Sultan Bayezid, Sultan Mehmed, Sultan Selim, Eyüp, Üsküdar Valide Sultan, Şehzade ve Yeni Cami şeyhleri, Koca Mustafa Paşa Tekkesi şeyhi Ayasofya'da öğle namazı kılıp saraya gelirlerdi.
- 12 *Defter-i Yevmiyye-i Teşrifât*, Sadaret 347, s. 109.
- 13 *Defter-i Yevmiyye-i Teşrifât*, Sadaret 347, s. 153.
- 14 *Defter-i Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn*, Sadaret 349, s. 36.
- 15 *Defter-i Teşrifât*, BEO 350, Hakan Karateke, *An Otoman Protocol Register Containing Ceremonies From 1736- to 1808*, İstanbul, 2007, s. 67.
- 16 *Defter-i Teşrifât*, BEO 350, Karateke neşri, s. 105.
- 17 Nâîli Abdullah Paşa, *Defter-i Teşrifât*, Sadaret 359, s. 104-105 (III Ahmed ve I Mahmud dönemi teşrifatı kayıtlıdır.)
- 18 Özellikle bayramın ikinci üçüncü günü Gülhane'ye veya bahçe köşklerine yapılan davetlerde şeyhülislam ve sadrazam saraydan önce namaz için Ayasofya'ya giderlerdi. *Defter-i Teşrifât*, Sadaret 349, s. 37.
- 19 Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrifât*, 75a.
- 20 *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Abdülakdir Özcan neşri, İstanbul, 2017. s. 12. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 10, 56. Ayasofya Medresesi için bkz. Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *DİA*, IV, 214; Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 2000, s. 42-45.
- 21 Kakum kürk ve 50 kuruş ihvan verilmişti. Nâîli Abdullah Paşa, *Defter-i Teşrifât*, Sadaret 359, s. 42.
- 22 *Defter-i Teşrifât*, Karateke neşri, s. 93.

Ayasofya Şeyhülkurrâları

Dr. Abdullah AKYÜZ

İstanbul'un fethinin sembolü olan ve Fatih Sultan Mehmed Han tarafından camiye çevrilen Ayasofya, bu şehrin en önemli mabedlerinden biridir. Burada görev yapacak olan din adamlarının sınıfları, sayıları, vasıfları ve ücretleri gibi konular, Fatih'in vakfiyesinde etraflıca zikredilmiştir. Vakfiyede sayılan din görevlileri arasında kıraat ilmini öğretecek bir şeyhülkurrâ bulunmadığı görülmektedir.¹ Bununla birlikte camiye tayin edilen imamın kıraat ilmine vâkıf bir kimse olması şart koşulmaktadır. Ayrıca vakfiyede belirtilmese de camiye tayin edilen hatiplerin de kıraat ilminde bilgili kimseler arasından seçildiği anlaşılmaktadır.² Nitekim cami hatipleri incelendiğinde birçoğunun meşhur kurrâ olduğu görülmektedir.³

Fatih'in şeyhülkurrâ görevlendirmedeği Ayasofya-i Kebir Camii'nde sonraki dönemlerde birçok hayır sahibi tarafından şeyhülkurrâ ve kurrâ cihetleri vakfedilmiştir. Osmanlı arşivlerinde yaptığımız araştırmada bu vakıflardan 10'unun ismi tespit edilmiş ve burada görev yapan şeyhülkurrâlardan da 27'sinin ismine ulaşılmıştır. Bahsi geçen vakıfların şeyhülkurrâ görevlendirmeleriyle alakalı ulaşabildiğimiz en erken tarih 1075/1664'tür. İki kadın, sekizi erkek hayırsevire ait bu vakıflarda, şeyhülkurrâlara günlük 5 akçeden 20 akçeye kadar farklı miktarlarda maaşlar verilmekteydi. Haftada bir veya iki gün görevlendirilen şeyhülkurrâlar, sabah namazından sonra, kuşluk vaktinde ya da öğleden sonra kıraat öğretimlerini yerine

getirmekteydiler. Bu vakıflar ve burada görev yapan şeyhülkurrâlar şunlardır:

1. Balcı Hacı Mehmed Vakfı Şeyhülkurrâları

Ayasofya-i Kebir Camii'nde sabah namazlarından sonra tecvidli Kur'ân-ı Kerîm okumayı öğretmesi için Balcı Hacı Mehmed Efendi tarafından günlük 10 akçe ücretle şeyhülkurrâ vazifesi vakfedilmiştir. 1075/1664 senesine kadar bu vazifeyi beratsız olarak yürüten Ebubekir b. Mustafa, bu sene kendisine berat verilmesini talep etmiş fakat beratı ancak 1078/1668 yılında kendisine teslim edilmiştir. Bir müddet daha bu vazifeyi sürdüren Ebubekir Efendi, ardından görevini Mustafa Efendi'ye feragat etmiştir.⁴

2. Hasan Odabaşı Erzurumî Vakfı Şeyhülkurrâları

Erzurumlu Odabaşı Hasan Efendi tarafından günlük 12 akçe ücretle Ayasofya-i Kebir Camii'nde şeyhülkurrâ görevi vakfedilmiştir. Bu vakıftan şeyhülkurrâ olan Mustafa b. Receb, 1109/1697'de beratını yeniletmiş, 1115/1703'de ise gönül rızasıyla görevini Abdullah Efendi'ye bırakmıştır.⁵

3. Osman Ağa b. Hasan Vakfı Şeyhülkurrâları

Üskübî mahallesi ahalisinden olup Mısır'dan dönerken vefat etmiş olan Osman Ağa b. Hasan'ın vasiyeti üzerine 1122/1710'da bir para vakfı kurulmuştur. Buna göre Ayasofya-i Kebir Camii'nde haftada iki gün talebelere Kur'ân-ı Kerîm öğretmek şartıyla günlük altı akçe ücretle, kıraat ve tecvid ilimlerinde bilgili bir kişi şeyhülkurrâ ve yine günlük iki akçe ücretle, tecvid ilminde bilgili bir kişi de halife (kalfa) tayin edilmiştir. 1128/1716'da Abdullah b. Abdurrahman Efendi bu vakıftan şeyhülkurrâ ve mütevellî görevlerini yürütmekteydi.⁶

4. Rukiye Hanım Vakfı Şeyhülkurrâları

İshak Paşa kızı Rukiye Hanım tarafından 1141/1727'de kurulan vakıf aracılığıyla Ayasofya-i Kebir Camii'nde salı günleri öğleden sonra eğitim vermek üzere şeyhülkurrâ ciheti tayin edilmiştir. Rukiye Hanım'ın vakfettiği

Üsküdar'daki taşınmazlarının gelirlerinden ödenmek üzere şeyhülkurrâya günlük altı akçe ücret belirlenmiştir. Bu vazifeye ilk atanan Hacı Mehmed Efendi, 19 sene sonra 1160/1747'de görevini kendi rızasıyla Osman b. Abdulkerim'e feragat etmiştir. 13 sene bu vazifeyi sürdüren Osman Efendi de 1173/1760'da görevini Ebubekir b. Abdulkerim'e bırakmıştır. Sadece üç sene bu vazifede kalan Ebubekir Efendi ise 1176/1762'de uhdesindeki bu görevi gönül rızasıyla Mehmed Emin b. Mahmud'a devretmiştir.⁷

5. Hacı Mehmed b. Nasuh Vakfı Şeyhülkurrâları

Mehmed b. Nasuh'un 1157/1744 tarihinden önce kurduğu vakıf tarafından maaşı ödenmek üzere Ayasofya-i Kebir Camii'nde şeyhülkurrâ görevlendirilmiştir.⁸ Burada günlük yedi akçe maaşla görev yapan Ali el-Mansûrî'nin (ö. 1134/1721) torunu Atâullah Efendi,⁹ 1197/1783'de¹⁰ vefat edince yerine Feyzullah Efendi getirilmiştir.¹¹

6. Âlicenâb Kadın Vakfı Şeyhülkurrâları

Sultan I. Mahmud'un baş kadını Âlicenâb Kadın tarafından 1158/1745'te kurulan vakıf tarafından aylık 15 kuruş ücretle Ayasofya-i Kebir Camii'nde cumartesi ve pazar günleri kuşluk vaktinde eğitim vermek üzere şeyhülkurrâlık tayin edilmiştir. Bu vazifeyi yürütenlerden biri olan Mehmed Ârif Efendi 1310/1893 yılında görevini Mehmed İzzet b. Hüseyin'e devretmiştir. 1327/1909'da aynı görevde bulunan Mehmed İzzet Efendi, maaşına zam yapılmasını talep etmiştir.¹²

7. Ebubekir Paşa Vakfı Şeyhülkurrâları

Mekke şeyhülharemi vazifesini yürütmüş olan Ebubekir Paşa tarafından 1171/1757'de günlük 20 akçe ücretle haftada iki gün (cumartesi ve salı) Ayasofya-i Kebir Camii'nde talebelere ve hafızlara Kur'ân-ı Kerîm, tecvid ve kıraat-ı seb'a öğretmek üzere kurrâ ciheti vakfedilmiştir. Bu vazifeye ilk olarak Ebubekir b. Mustafa tayin edilmiştir. On üç sene sonunda 1184/1770'de Ebubekir Efendi, görevi

Abdurrahman b. Osman'a feragat etmiştir. Otuz bir sene bu vazifeyi sürdüren Abdurrahman Efendi, 1215/1800'de erkek evladı olmaksızın (bilâ veled) vefat edince, şeyhülkurrâlığa Abdurrahman b. Mustafa getirilmiştir.¹³

8. Hacı Hafız İbrahim Efendi Vakfı Şeyhülkurrâları

Hacı Hafız İbrahim Efendi tarafından, İstanbul'da Nakilbend mahallesinde bulunan vakfından alınmak üzere günlük 5 akçe ücretle, pazartesi günleri Ayasofya-i Kebir Camii'nde öğretimde bulunma şartıyla şeyhülkurrâ vazifesi tayin edilmiştir. Bu vazifeyi yürüten Mustafa b. Abdullah, 1178/1764'te görevini gönüllü olarak Halil b. Mustafa'ya devretmiştir. Sonraki dönemlerde bu vazifede bulunan Hasan b. Emin'in 1266/1850'de vefatı üzerine şeyhülkurrâlık, oğlu Nuri Molla'ya verilmiş fakat kendisi henüz eğitimini tamamlamadığından Ayasofya Camii üçüncü imamı Osman Efendi kendisine vekil tayin edilmiştir.¹⁴

9. Hasan Ağa Vakfı Şeyhülkurrâları

Bâbussaâde ağası Osman Ağa'nın kardeşi Hasan Ağa tarafından Osman Ağa'nın vakfına mülhak olarak Ayasofya-i Kebir Camii'nde günlük 5 akçe ücretle şeyhülkurrâ vazifesi vakfedilmiştir. Bu vazifeyi yürüten İsmail b. Osman, 1205/1791'de vefat edince görevi Mehmed Emin Efendi'ye verilmiştir.¹⁵

10. İbrahim Bey Vakfı Şeyhülkurrâları

Elmas Mehmed Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey tarafından 1180/1766'dan önce kurulan vakıf aracılığıyla Ayasofya-i Kebir Camii'nde şeyhülkurrâ vazifesi tayin edilmiştir. Bu vakıftan şeyhülkurrâ olan herhangi birinin ismine ulaşılamamıştır.¹⁶

Bu isimlerden başka da Ayasofya-i Kebir Camii'nde şeyhülkurrâlık yaptığı tespit edilen kimseler vardır. Mesela hangi vakıf aracılığıyla görev yaptığı belirtilmeden Ayasofya'da şeyhülkurrâ olduğu ifade edilen Mustafa'nın, 1092/1681'de vefat etmesi üzerine görevinin Mehmed Efendi'ye verildiği belgelerde yer almaktadır.¹⁷ Yine Hasan

Fehmi Efendi'nin¹⁸ 1213-1226 yılları civarında Ayasofya'da şeyhülkurrâ olarak görev yaptığı görülmektedir.¹⁹ Ayrıca Bolulu Ömer Efendi'nin (ö. 1260/1844)²⁰ de elli sene boyunca Ayasofya Camii'nde kıraat ilmini öğrettiği kıraat icazetlerinde nakledilmektedir.²¹

Sonuç olarak denebilir ki Ayasofya-i Kebîr Camii, Osmanlı döneminde kıraat ilminin öğretildiği önemli merkezlerden biridir. Burada çok sayıda vakıf tarafından tayin edilen şeyhülkurrâlar vasıtasıyla hem Kur'ân-ı Kerîm'in tashîh-i hurûf üzere okutulması hem de kıraat ilminin öğretilmesi sağlanmıştır. Burada görev yapan şeyhülkurrâların çoğunun hayatı hakkında bir bilgi bulunmasa da içlerinde Şeyh Atâullah Efendi ve Bolulu Ömer Efendi gibi meşhur kurrâlar da bulunmaktadır.

NOTLAR

- 1 Vakfiyede öğle namazından sonra camide birer cüz okumak üzere yirmi kurrâ görevlendirildiği kayıtlıdır fakat cüzhân diye adlandırılan bu kimseler konumuzun dışındadır. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri [TK.GM.d]*, No. 2147, 130.
- 2 1197/1783'te Ayasofya hatibi Abdurrahman Efendi'nin vefatı üzerine bu göreve müracaat eden elli hafızın imtihanında ders vekili yanında şeyhülkurrâ da hazır bulunmuştur. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C.EV]*, No. 518, Gömlek No. 26180, 1.
- 3 Mesela Urcunzâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 948/1541), Hamdullah b. Hayreddin (ö. 983/1575), İbrahim Efendi (1005/1597), Mahmud Efendi (ö. 1012/1603), Mahmud Efendi (ö. 1074/1663),

- Şaban Efendi (ö. 1097/1686), Ladikli Ali Efendi (ö. 1103/1692) ve Kâmil Efendi (ö. 1305) bunlara örnek verilebilir. Bkz. Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, Rabbani Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 80, 93, 107, 130, 134, 139, 334.
- 4 Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Evkaf [İ.EV]*, No. 3, Gömlek No. 241, 1; No. 21, Gömlek No. 2525, 1.
- 5 Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Evkaf [İ.EV]*, No. 45, Gömlek No. 5057, 1.
- 6 *Mecmûa fi'l-Kırâa*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, 179, 36b, 38a.
- 7 Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Tevcihat [İ.E.TCT]*, No. 25, Gömlek No. 2633, 1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C.MF]*, No. 73, Gömlek No. 3626, 1, 2; No. 169, Gömlek No. 8436, 1, 2.
- 8 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C.EV]*, No.

- 498, Gömlek No. 25177, 1.
- 9 Adı Atâullah en-Necîb b. Hüseyin'dir. Dülgerzâde İmamı Mahmud Efendi ve Mahmud Paşa Hatibi Veliyyüddin Efendi'den kıraat ilmini tahsil etti. Kendisinden Belenli Mehmed Coşkun ve Hasan b. Mustafa kıraat ilmini öğrendiler. Kıraat eğitimi alanında günümüzde de varlığını sürdüren Mısır tariki Şeyh Atâullah mesleğinin kurucusudur. Kıraatla ilgili bir risalesi vardır. Akyüz, *a.g.e.*, s. 247-248.
- 10 Kanlıca'da Nakşibendî şeyhi olan Atâullah Efendi ile Şeyhülkurrâ Atâullah Efendi'nin aynı kişi olduğu düşünüldüğünden vefat tarihi kaynaklarda 1209/1794 olarak gösterilmektedir. İncelediğimiz belgeye göre Atâullah Efendi'nin 1197/1783'te vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.
- 11 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C.MF]*, No. 172, Gömlek No. 8575, 1.
- 12 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Berat [EV.BRT]*, No. 290, Gömlek No. 8, 3.
- 13 Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mustafa III [AE.SMST. III]*, No. 55, Gömlek No. 4001, 1; No. 189, Gömlek No. 14866, 1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C.MF]*, No. 11, Gömlek No. 526, 1.
- 14 Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mustafa III [AE.SMST. III]*, No. 187, Gömlek No. 14750, 1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Umum Vilayat Evrakı [A]MKT. UM.J*, No. 36, Gömlek No. 9, 1.
- 15 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C.EV]*, No. 166, Gömlek No. 8294, 1.
- 16 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C.EV]*, No. 593, Gömlek No. 29918, 1.
- 17 Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Tevcihat [İ.E.TCT]*, No. 5, Gömlek No. 612, 1.
- 18 Adı Hasan Fehmi b. Hasan olup Vidinlidir. Reisülkurrâ Vidinli Hasan Efendi'den kıraat ilmini tahsil etti. Kendisinden Bolulu Ömer Efendi kıraat okudu. Beyazıt Camii hatibiydi. Akyüz, *a.g.e.*, s. 235.
- 19 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri [EV.HMH.d]*, No. 7447, 4b; Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Ayasofya Evkafı Defterleri [D.HMH.AYSF.d]*, No. 21888, 3; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri [EV.HMH.d]*, No. 7789, 2b; No. 8013, 2b; No. 8205, 1b.
- 20 Adı Ömer b. Halil olup Kara Hafız diye meşhurdu. Boluludur. Vidinli Hasan Fehmi Efendi ve Reisülkurrâ Vidinli Hasan Efendi'den sūfi mesleği üzere kıraat ilmini tahsil etti. Kendisinden Muvakkit Mustafa Efendi, Nurosmaniye Camii imamı M. Selim Efendi ve Reisülkurrâ İbrahim Efendi gibi birçok kimse kıraat öğrendi. Döneminde reisülkurrâ oldu. 1260/1844'te vefat etti. Akyüz, *a.g.e.*, s. 299.
- 21 Hıfzî Ahmed Efendi, *İcaze ilâ İbrahim Hakkı Çankırıvî*, Kahire, Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 2742, 4b.

Ayasofya Medresesi

Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK*

Hüner Bir Şehir Bünyâd Eylemektir

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra uç beylikleri Anadolu'daki siyasi varlıklarını sürdürebilmek için amansız mücadelelere giriştiler. Bunlardan biri de Osmanlı Beyliği'ydi ki Bizans sınırlarında yürüttüğü cihad faaliyetlerinden elde ettiği zaferler büyük bir devlet olacağına adeta sinyalini vermekteydi. Sultan I. Murad'la birlikte Balkan topraklarına yönelik başlatılan fetih hareketleri sayesinde beyliğin devlete dönüşümü hızlandı. Yıldırım Bayezid, Timurlulara karşı 1402 senesinde Ankara Savaşı'nda mağlup olsa bile Osmanlı Devleti kısa zaman içerisinde toparlanmayı bildi. Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetindeki konumunu değiştirecek önemli hamle ise Fatih Sultan Mehmed'den geldi. Genç yaşta tahta çıkan Sultan Mehmed, evrensel bir devlet ideolojisi benimseyerek bu amacına ulaşabilmesinin yolunun Konstantinopolis'i fethetmekten geçtiğinin farkındaydı. Bizans'ın başkentine gözlerini diken sultan, fethin imkânsız olduğunu düşünen bürokratlara ders verircesine hazırlıklarını süratle tamamladı. Ve 29 Mayıs 1453 günü fethedilen Konstantinopolis, Osmanlıların verdiği Dersaadet ve Âsitâne isimleriyle devletin uzun yıllar başkentliğini yaptı.

Fatih Sultan Mehmed fetih sonrasında İstanbul'da kurduğu vakıfları için Arapça bir vakfiye tanzim etti. Bu vakfiyede fetih, küçük cihad olarak tavsif edilirken nefis terbiyesinin ise büyük cihad olduğunu vurguladı.

“Bu feth-i mübin -Allah'a hamd olsun- ilâhî bir lütuf olarak bu büyük şanlı Sultan'a nasip olunca, -Allah, devlet çadırının iplerini devam ve ebediyet kazıklarına bağlasın, onun yükseliş günlerini kemâl ve tamamîyet ile beraber kılsın ve de onun haşmetli günlerini zeval ve çöküşten muhafaza eylesin- ki, bu fetih karşısında sadece bir olan Allah'a hamd ederiz ki, va'dinde sadık çıkmış, kuluna nusret vermiş, askerini galip ve düşmanlarını tek başına mağlup ve perişan eylemiştir, feth-i mübinden hemen sonra, küçük cihaddan büyük cihada dönmüştür. Nefsin güzel ahlâk ile tehzibi ve nefsin kuvvelerinin te'dibi demek olan büyük cihad, asıl zor ve acı olandır. Fetihden sonra Sultan-ı A'zam, feth edilen beldede bulunan çok sayıda kiliseyi, tevabi'i ile birlikte, biraz sonra geleceği üzere, şer'-i şerife uygun ve sahih bir tarzda vakıf yapmıştır.”¹

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Bizans seferi dönüşünde buna benzer ifadeler kullandığına yönelik birçok klasik İslâm kaynağında yer alan rivayetler, şüphesiz müslümanların medeniyet telakkisine işaret eder. Bu kapsamda Fatih Sultan Mehmed'in küçük ve büyük cihad kavramlarına yüklediği anlam, yeni fethedilen İstanbul'u nefsi arzularına göre değil İslâm medeniyetine göre imar etme anlayışının bir göstergesidir. Yine ona ait diğer bir vakfiyede yer alan şu beyit bu hususu daha açık bir şekilde gözler önüne sermektedir:

*Hüner bir şehir bünyâd eylemektir / Reâyâ kalbin âbâd eylemektir*²

İstanbul'da Müslümanlara Ait İlk Eğitim Kurumu: Ayasofya Medresesi

Fatih Sultan Mehmed sahip olduğu medeniyet telakkisiyle hiç vakit kaybetmeden İstanbul'u yeni baştan imar etmeye başladı. Bugün İstanbul'da kendi adını taşıyan Fatih ilçesinde büyük bir külliye inşa etti. Cami, medrese, bedesten, hamam, darüşşifa ve aşevinden oluşan bu muazzam külliye, o dönemin sosyal hayatında insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitedeydi. Bunun yanı sıra Eyüp'te de birçok cami inşa eden Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki ilk vakıf eseri ise Ayasofya'dır. Bu doğrultuda hıristiyanlar için büyük öneme sahip olan Ayasofya Kilisesi'ni

camiiye çevirerek müslümanların hizmetine sundu.³ Yine Ayasofya'daki papaz odalarını medreseye dönüştürerek müslümanların İstanbul'daki ilk eğitim hizmetlerini Ayasofya'da başlattı. Daha sonra tek katlı müstakil bir medrese inşa ederek eğitim faaliyetlerini buraya taşıdı.⁴

“Bu hayra tahsis edilen yerlerden biri, Kostantiniyye beldesinin içinde bulunan, saltanat için ibkâ olunan Kal'a-i Sultaniye-i Cedide'ye yakın yerde bulunan ve çok büyük ilâhî teyidlerle müeyyed olan Kostantiniyye fatihinin manevî gölgesinde, yüksek meziyetler ve mevhibelerle çepeçevre sarılan ve Ayasofya diye isimlendirilen nefis kilisedir. Sınırları: Ayasofya Kilisesi, doğudan, Yeni Kal'a'nın suruna bitişik sultanın kendisi için ayırdığı boş arazi-i sultaniye ve kenise-i sultani ile sınırlıdır; kible cihetinden, umumi yol ile, Ahmed bin İsmail'in binası, Musa bin İlyas'ın binası, azadlı kölelerinden Yusuf bin Abdullah'ın binası ve Hasan bin Ahi Mahmud'un binasına bakmaktadır; batıdan, adı geçen Ayasofya Camii imamının oturması için tahsis edilen ve vakf-ı sultanî olan menzile, Terzi Ali bin Hamza'nın binasına, Dellal Mustafa bin İshak'ın binasına ve eskiden kenise-i sultani olup da fetihden sonra saatçi Hamza Bali bin Hacı Muhammed'in oturduğu binaya bakmaktadır; kuzeyden, Ayasofya ile Tetimme-i Ayasofya adı verilen medrese arasında bulunan üstü örtülü umumî yola ve Sultan Muhammed Han bin Sultan Bayezid Han'ın kızı Selçuk Hatun 120 mülkü ile sınırlıdır.”⁵

Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinde Ayasofya Medresesi'nin sadece hayratın sınırlarının bildirildiği kısımda ismi geçmekte ve bunun dışında medreseyle ilgili olarak vakfiyede herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Müslümanların İstanbul'daki ilk eğitim kurumundan vakfiyede ayrıntılı olarak söz edilmemesi muhtemelen Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Semân medreseleri projesiyle ilgilidir. Çünkü Sahn-ı Semân medreselerinin 1471 yılında hizmete girmesiyle birlikte Ayasofya Medresesi bir müddet kapalı kaldı. Böylelikle Ayasofya Medresesi'nin, Sahn-ı Semân medreseleri kurulana kadarki süreçte

müslümanların eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır.⁶ Ancak buna rağmen Sultan II. Bayezid devrinde Ayasofya Medresesi'nde eğitim faaliyetlerinin devam etmesine lüzum görülerek medrese, kapılarını yeniden talebeye açtı. Hatta II. Bayezid, Fatih Sultan Mehmed'in tek katlı olarak inşa ettiği medreseye bir kat daha ilave ederek medreseyi genişletti.⁷

II. Bayezid zamanında iki kat olarak genişletilen Ayasofya Medresesi, bu mimarî yapısını uzun yıllar korudu. Ancak her mimarî yapının zamana ve gördüğü yangın, sel ve deprem gibi doğal afetlere bağlı olarak yenilenme ihtiyacı olduğu gibi Ayasofya Medresesi'nde de dönem dönem büyük tamiratlar gerçekleştirildi. Özellikle İstanbul'a davet edilerek birçok mimarî yapının inşa ve ihya çalışmalarını yürüten İtalyan mimar Fossati'nin XIX. yüzyılın ortalarında Ayasofya Medresesi'nde ciddi bir restorasyon çalışması yaptığı bilinmektedir. Bu kapsamda medrese içerisinde yer alan müderris ve talebe hücreleri ile çamaşırhane ve tuvaletler tamir edildi. Medresenin çatı sistemi elden geçirilerek kurşun ve kiremitler yenilendi. Yine medreseye gelen su yolları ve pis su giderleri onarıldı.⁸ Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde ise medrese tamamen yıkılarak yeniden inşa edildi. Buna göre dönemin İstanbul Şehremini (Belediye Başkanı) Server Paşa, Ayasofya külliyesinin etrafında oluşan çarpık yapıların tamamını yıktırarak külliyenin bütün ihtişamıyla ortaya çıkmasını sağladı. Ancak bu yıkım esnasında medrese de yıkıldı. Medresenin yıkılma sebebi yaklaşık dört asırdır çeşitli tamirler görerek ayakta kalan bu binanın artık yenileme çalışmalarına cevap veremeyecek hale gelmesidir. Bundan dolayı yıkılan medresenin planına sadık kalarak yeni bir medrese inşa edildi. 1914 yılında Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kurulduktan sonra Ayasofya Medresesi de İstanbul'daki 184 medreseden 97'si gibi bu medresenin kapsamına alındı. On yıl boyunca bu kurum altında eğitime devam ettikten sonra 1924 senesinde eğitim faaliyeti sonlandırılarak İstanbul Belediyesi'nce öksüzler yurdu olarak kullanıldı. Medrese'nin hazin sonunu hazırlayan gelişmeler ise 1934

senesinde Ayasofya külliyesi içerisinde yer alan bütün yapıların İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne devredilmesinden sonra yaşandı. Ayasofya Camii bir müze olarak ayakta kalmayı başarabilirken Ayasofya Medresesi 1936'da Antikitelere ve Müzeler Umum Müdürü Aziz Ogan'ın emriyle tamamen yıkıldı.⁹

Ayasofya Medresesi'nde Eğitim Seviyesi

İslâm medeniyetinde ilk eğitim kurumu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gizli tebliğ faaliyetlerini yürüttüğü Darü'l-Erkam olarak kabul edilebilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine gelen vahyi, bu evde ashabına öğretiyordu. Medine'ye hicretin ardından inşa edilen Mescid-i Nebevî'de ise sahabenin eğitim görmesi için Suffe adı verilen özel bir bölüm ayrıldı. Böylelikle sahabe arasından Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek isteyenler burada kalarak eğitim görürlerdi. İslâm medeniyetindeki bu ilk eğitim kurumlarını sonrasında dârü'l-kurrâ ve dârü'l-hadis gibi müstakil eğitim kurumları izledi. Abbasiler zamanında inşa edilen Beytül-Hikme'nin ardından kurulmaya başlanan medreseler ise tüm İslâm coğrafyasında yaygınlık kazanarak müslümanların eğitim kurumlarının genel adını oluşturdu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren sıbyan mektebinden sonraki tek eğitim kurumu medreselerdir. Medresede görevli müderris maaşının miktarına ya da medresede okutulan ders kitabının seviyesine göre sınıflandırılan Osmanlı medreselerinin en üst seviyedekileri Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu Sahn-ı Semân ile daha sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu Süleymaniye medreseleriydi. Ayasofya Medresesi de XVI. asrın ortalarına kadar elli akçeli olan Sahn-ı Semân derecesiyle aynı tutuldu. Ayasofya Medresesi'nin ilk müderrisi Molla Hüsrev olarak tanınan Mevlânâ Celal Muhammed bin Feramuz'dur. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey vefat edince yerine atanan Molla Hüsrev'e aynı zamanda Üsküdar, Eyüp ve Galata kadılıkları ile Ayasofya Medresesi müderrisliği de verildi. Ayasofya müderrisliği yapmış önemli âlimlerden biri de Ali Kuşçu'dur. Ali Kuşçu'nun İstanbul ile teması Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından Fatih Sultan

Mehmed'e elçi olarak gönderilmesiyle başladı. Fatih, Ali Kuşçu'nun seçkin bir âlim olduğunu anlayınca, elçilik görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmesini istedi. Fatih'in teklifini kabul eden Ali Kuşçu, Ayasofya Medresesi'ne müderris tayin edildi.¹⁰

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Ayasofya Medresesi'nin derecesi yükseltilerek altmış akçeli medreseler sınıfına yükseltildi.

XVIII. yüzyılın ortalarında ise Süleymaniye medreselerinin ilk kademesiyle aynı tutuldu. Ayasofya müderrisleri, terfi alarak Bursa, Galata ve Halep gibi mevleviyet kadılıklarına yükselebilmekteydi.¹¹

Her ne kadar Ayasofya Medresesi'nde okutulan dersleri gösteren bir müfredat çizelgesine ulaşmasak da Ayasofya Medresesi'nin Osmanlı medrese sistemindeki konumu burada okutulan dersler hakkında ipucu sunmaktadır. Buna göre her medresede derecesine göre üç kategoride eğitim verilmekteydi. Bu kategoriler cüz'iyât adı verilen hesap, hendese, heyet ve hikmet dersleri; ulûm-ı âliyyeden (alet ilimleri) olan kelâm, belâgat, mantık, sarf ve nahiv dersleri; ulûm-ı 'âliyyeden (yüksek ilimler) olan hadis, usûl-i fikh, fikh ve tefsir derslerinden oluşmaktaydı. Medreselerin alt seviyesinde bir dersin muhtasar yani özet şekli okutulurken, seviye arttıkça okutulan ders mufassal yani ayrıntılı hale gelmekteydi.¹² Ayasofya Medresesi'nin Sahn-ı Semân medreseleriyle aynı ya da ondan üstün seviyede tutulması bu medresede verilen eğitimin mufassal olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayasofya Medresesi'nin Talebeleri

Osmanlı döneminde çocuklar, evdeki ebeveynlerinden aldıkları eğitimin yanı sıra sıbyan mektebine gitme imkânına da sahipti. Ardından eğitim hayatına devam etmek isteyenler medreseye giderdi. Medreselerin ilk seviyesi hâşiye-i tecrid adıyla bilinen medresedir ki bunu başarıyla tamamlayan talebe sırasıyla miftah, kırklı ve ellili medreselerine devam ederdi. Ellili medreseden sonraki basamak ise Ayasofya Medresesi'nin de içerisinde yer aldığı altmışlı medreselerdi.

Ayasofya Medresesi'ne kabul edilen talebenin bütün masrafları diğer medreselerde de olduğu gibi vakıflardan karşılanırdı. Böylelikle ilimle uğraşan talebenin yatacak yer, gıda veya harçlık gibi kafasını meşgul edecek bir sıkıntısı bulunmazdı. Bunun dışında medreselerde üç aylar olarak bilinen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında eğitime ara verilerek talebenin bugünkü ifadeyle staj yapmasına imkân verilirdi. Cerre çıkmak adıyla bilinen bu faaliyette talebe, civarda bulunan köy ve kasaba camilerine gider ve buralarda namaz kıldırır, Kur'ân okur ve vaaz ederdi. Bu yaptıkları görevlere karşılık halktan aldıkları zekât ve sadakalar ise geçimlerine önemli katkı sağlardı.

Ayasofya Medresesi'nin kuruluş döneminde 15 talebesi bulunmaktayken zamanla medresenin genişletilmesine bağlı olarak talebe sayısı da artırıldı. XX. yüzyılın başlarında medresede öğrenim gören talebe sayısı 103'e ulaştı. Peki, Ayasofya Medresesi'nde okuyan bu yüzü aşkın talebenin hepsi İstanbullu muydu? Bu sorunun cevabına 1913-1914 eğitim-öğretim yılında medrese vakfından tahsisat alanların kaydedildiği defterden ulaşmak mümkündür. Bu yılda toplam 85 talebenin vakıftan tahsisat almıştır. Bunların memleketleri; Ankara, Beypazarı, Bolu, Boyabad, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Çankırı, Çatalca, Çemişgezek, Dağistan, Edremid, Eğin, Gerede, Gümüşhacıköy, Hamidiye, İstanbul, Kale-i Sultaniye, Kandıra, Karacahisar, Karamürsel, Kargı, Kartal, Koçhisar, Malatya, Mengen, Molivo, Nevrekep, Niğde, Osmancık, Safranbolu, Sinop, Taşköprü, Yabanabad'dır. Buna göre; Balkanlar, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Dağistan'dan da olmakla birlikte talebelerin büyük çoğunluğunu Anadolu'daki kazalardan gelenler oluşturmaktadır. Bunlar arasında ise günümüzde Batı Karadeniz bölgesinde yer alan Bolu merkez, Gerede, Safranbolu ile İç Anadolu bölgesinde yer alan Ankara merkez, Kızılcahamam ve Çankırı kazalarından gelenler daha fazla olduğu görülmektedir. Bu kazalardan gelen talebe sayısının fazla olması kaza ahalisinin ilme önem verdiğini ve çocuklarını okutma hususunda özverili davrandıklarını göstermektedir.¹³

Sonuç olarak; Ayasofya Medresesi kurulduğu günden beri İstanbul'daki eğitim kurumları arasında önemli bir yere sahiptir. Zaman zaman medresede gerçekleştirilen tamir faaliyetleri medrese binasının 1936 senesinde kadar ayakta kalmasını sağlamıştır. Eğitimine devam ettiği süre boyunca birçok meşhur İslâm âliminin müderrislik yaptığı ve binlerce talebenin yetiştiği bu medrese Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün girişimleriyle aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiş ve 15 Nisan 2022 tarihinde açılışı yapılarak kamunun hizmetine sunulmuştur.

NOT

*	Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.	5	<i>Fethin Nişanesi Fatih'in Emaneti</i> , DİB Yayınları, Ankara, 2022, s. 127-128. https://mk.gov.tr/GalleryFiles/250/ayasofya_vakfiyesi_defter-35339641-a0db-42de-a761-8fa0a28d5c32.pdf
1	Dört nüshası bulunan Ayasofya vakfiyesinin en eski tarihli olan 1463 senesine ait nüshası Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığında bulunmakta olup baş kısmı eksiktir. (Vakf-ı Cedit. Orj.No: TKG.KK.VKF. Cd.11-2321/2302/212), Bu nüshanın dijital bir sureti Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne verilmiştir. bkz. TK. GM. d. 2147; Vakfiyenin tercümesi için bkz. https://mk.gov.tr/GalleryFiles/250/ayasofya_vakfiyesi_defter-35339641-a0db-42de-a761-8fa0a28d5c32.pdf	6	Abdullah Çakmak, a.g.m., s. 129.
2	<i>Fatih Mehmed II Vakfiyeleri</i> , Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1938, s. 36-37.	7	Akgündüz Ahmed, vd., <i>Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya</i> , Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 314.
3	Tursun Bey, <i>Târîh-i Ebû'l-Feth</i> , haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 70-75.	8	Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 503.
4	Abdullah Çakmak, "Müslümanların İstanbul'daki İlk Eğitim Kurumu: Ayasofya Medresesi", <i>Ayasofya</i>	9	Mübahat S. Kütükoğlu, <i>XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 45; Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 786-787.
		10	Gelibolulu Mustafa Âli, <i>Künhü'l-Ahbâr, Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi (Tıpkı Basım)</i> , c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, s. 148b.
		11	Çakmak, a.g.m., s. 131-132.
		12	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, <i>Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 26-28.
		13	Çakmak, a.g.m., s. 135-136.

Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri

Ulviye Akgün*

Tahrir Defteri ve Önemi

Tahrir defterleri Osmanlıların klasik devir tabir olunan zamanlarda, tımar sistemini uyguladıkları bölgelerde, vergi veren nüfusa ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları iskan yerlerinden toplanan vergilerin hangi kurum ve/veya kişilere dağıtıldığını tespit etmek maksadıyla tertip edilmiş¹ idarî, malî, askerî ve dinî tarih, teşkilat tarihi, iskan tarihi, sanat tarihi, tarihî coğrafya ve coğrafya ile toplumun etnik ve demografik yapısı hakkında bilgiler ihtiva eden, özetle sosyal, ekonomik ve kültürel tarihimizi aydınlatan en önemli resmî kaynaklardır.²

XVI. yüzyıl Osmanlı tarihi için birinci elden kaynak olan tahrir defterleri mirî, mülk ve vakıf toprakların milkiyet ve tasarruf sistemini gösteren arşiv belgeleridir. Osmanlılar, yeni fethettikleri bölgelere yetkili birer emin göndererek o bölgenin nüfus ve gelir kaynaklarını araştırarak deftere geçirirlerdi. Böylece her sancak için ayrı bir gelir defteri oluşturulurdu. Vergi ve gelir kaynakları herhangi bir sebeple değiştiği zaman her 10-20-30 yılda bu tahrir işlemleri yenilenirdi.³

Tahrir defterleri genelde mufassal, icmâl ve evkâf olmak üzere üç türde ele alınır. Mufassal defterler genelde sancak düzeyinde derlenmiş gibi yaygın bir kanaat varsa da, bazen bu

defterler daha geniş bölgelere mahsus olabilirler. İcmâl defterleri ise köylerin hangi tımar sahiplerine ait olduğunu gösterirler. Üçüncü bir defter türü olan evkâf defterleri ise herhangi bir sancak veya eyaletin tahririni müteakip, mufassal ve icmâl defterlerin yanı sıra, oradaki vakıflar, bunların gelirleri ve bu gelirlerin tahsis edildiği harcama kalemleri vb. hususları hâvi olmak üzere tertip olunurdu.⁴

Varlığı bilindiği halde Selçuklu devrine ait hiçbir tahrir defteri günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak, Selçuklu ve beylikler devri ile ilgili bazı kayıtları, özellikle evkâf kayıtlarını Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde bulmak mümkündür. Arşivlerimizde bulunan Osmanlı devri tahrir defterlerinin en eskileri XV. yüzyılın ilk yarısına ait olup çoğunluğu XVI. yüzyılda kayıt altına alınmıştır.⁵

Bahsi geçen defterler arasında, bilhassa XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un tarihi topoğrafyası hakkında geniş bilgi ve zengin malzemeye sahip olan Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri başta gelmektedir.⁶

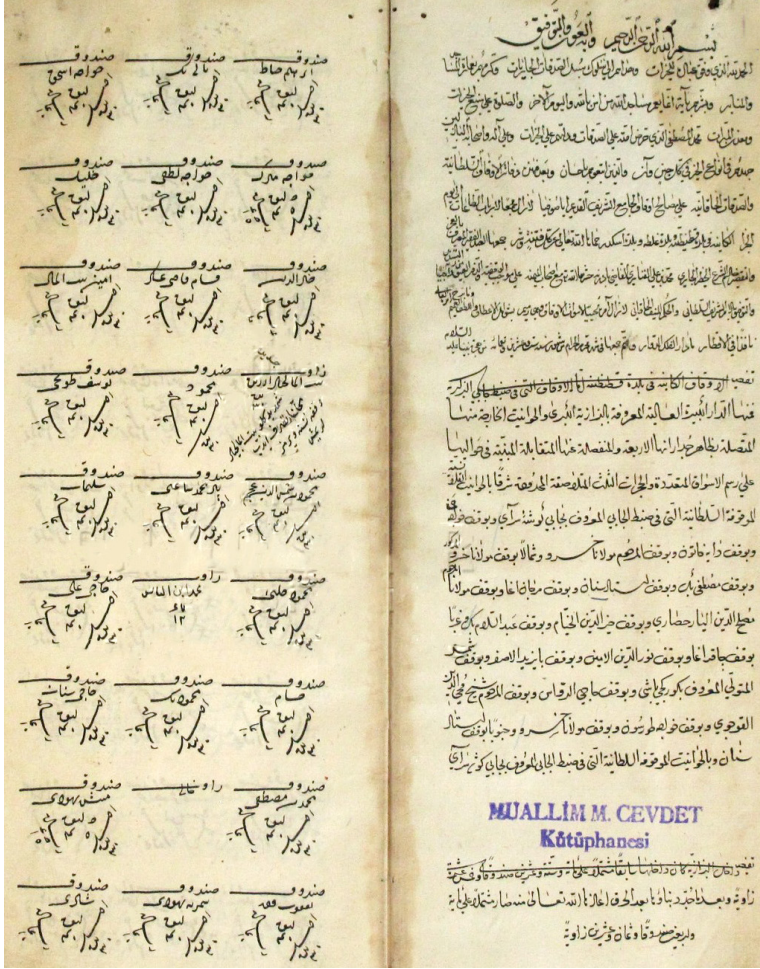
Ayasofya Vakıfları

Ayasofya, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul şehrinin şekillenmesi noktasında merkezî bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra, daha önce de var olan bir geleneğe uymuş, şehri savaştan zaptettiği için kentin en büyük kilisesi olan Ayasofya'yı müslümanların ibadetine açmış ve ilk cuma namazını burada kılmıştır.

Daha sonra, Fatih burada yerleşen şehrin nüfusunu arttırmaya, demografik yapısını değiştirmeye yönelik bir iskan politikası izlemiş, Bizans'tan kalan ve devlet malı ilan edilen ev ve dükkânları, şehrin fetih öncesinden devralınan gayrimüslim nüfusu ile Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinden getirtilen müslüman ahâliye tahsis etmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra, şehirde girişilen iskân faaliyetinin en güzel misalleri ise bizzat

[1b]

Kostantınıyye Beldesinde Bulunan Bezzâziye Tahsildârının Kaydındaki Evkâfın Tafsilâtı

Bezzâziye-i Kübrâ diye bilinen büyük yüksekçe bir bina, dört duvarına dıştan muttasıl dışa bakan dükkanlar ve bu binadan ayrı birçok çarşı şeklinde yapılmış karşılıklı dükkanlar ve üç mütelâsik oda. Bunlar doğuda Küşe Sarayı tahsildârı diye bilinen memurun kaydındaki sultânî vakıf kalânisiyye (külah ve takke satan) dükkanları, Hoca Hamza Vakfı, Dâye Hatun Vakfı ve merhûm Mevlana Hüsrev Vakfı ; kuzeyde mezkûr Mevlana Hüsrev Vakfı, Mustafa Bey Vakfı, Üstad Sinan Vakfı, Mercan Ağa Vakfı, merhûm Mevlana Muslihiddin el-Yârhisârî Vakfı, Hayreddin el-Hayyâm Vakfı ve Abdüsselâm Bey Vakfı; batıda Çakır Ağa Vakfı, Nureddin el-Emin Vakfı, Bâyezid el-Asfer Vakfı, Korükçübaşı diye bilinen Şemsü'l-Mütevelli Vakfı, Hacı Devvâs Vakfı, merhûm Şeyh Muhyiddin el-Kocavî Vakfı, Hoca Dursun Vakfı ve Mevlana Hüsrev Vakfı; güneyde Üstad Sinan Vakfı ve Küşe Sarayı tahsildârı diye bilinen memurun kaydındaki sultânî mevkûf dükkanlarla mahdûddur.

İçinde önceden yüz yirmi altı sandık ve on beş zâviyeyi ihtivâ eden Bezzâziye'nin içinin tafsilâtı -Yangından sonra Allah Teâla'nın inâyetiyle yenilendi ve yüz kırk sandık ve yirmi sekiz zâviye ihtivâ eder oldu-.

[2a]

Sandık	Sandık	Sandık
İbrahim Hayyât	Bali Bey	Hoca İshak
40 akçe	40 akçe	40 akçe
Asıl 30 akçe	Asıl 30 akçe	Asıl 30 akçe
Ziyâde 10 akçe	Ziyâde 10 akçe	Ziyâde 10 akçe

Kaynak:
İstanbul
Atatürk
Kitaplığı MC/
YZ.00064.
AYASOFYA
Tahrir
Defteri'nin
1B ve 2A
varaklarının
görseli ve
bir kısmının
çevrimiyazısı.

Sultan'ın kendi malından tesis ettiği Fatih Camii ve imareti ile Ayasofya Camii vakıflarıdır.⁷

Bu tesislerden Fatih imaretinin yıllık geliri bir buçuk milyon akçeyi bulmakta idi. Bu miktarın yarısı kadar da Ayasofya vakıflarının geliri vardı. Ayasofya Vakfı'nın gelirinin tamamı İstanbul, Üsküdar veya Galata'daki 2360 dükkan, 1300 ev, 2 kervansaray, 30 kadar bozahâne, 23 başhâne ile 2 hamam kiralarından geliyordu. Şehrin imar ve iskânında rolü nispeten büyük olan bu adette binanın inşası kadar, devamlı surette tahrir ve muhafazası da idarî malî muhtâriyet icap ettiriyordu. Bu sebeplerle müstakil bir bütçe ile idare edilmekte olan birer vakıf kuruluşunun eline verilmişlerdi.⁸

Ayasofya Vakıfları Fatih devrinde teşekkül ve inşa halinde bulunan Türk İstanbul'unun han, hamam, dükkan gibi binaların büyük bir

kısmına sahip bulunduğu ve gelirini münhasıran İstanbul şehrinde elde ettiği için Osmanlı devri vakıflarının bu bakımdan istisnâlarından birini teşkil etmektedir.⁹ Bu vakfın hususiyeti gelir kaynaklarının köylerle alakalı olmayıp, münhasıran İstanbul ve Galata'daki dükkan, kervansaray, fırın, hamam, boyahâne, bozahâne, kâpân gibi binaların kira gelirlerinden ibaret olmasıdır.¹⁰ Ayrıca defterdeki kayıtların içinde dükkan, han, hamam, zemin,¹¹ pişhûn, başhâne, bozahâne, zâviye, arsa, ev ve hücre gibi yapılar yer almaktadır.

Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri

Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri, Edirne Kadısı Muhammed b. Ali el-Fenârî tarafından Arapça olarak 926/1519 yılında kaleme alınmış olup, 444 sayfadan (222 varaktan) oluşmaktadır. 14X30,5 ebadında olup, koyu kahve renkli meşin

bir cilt içinde şemseli ve mikleblidir. Defter, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları arasında bulunmaktadır.

Muhammed b. Ali el-Fenârî, besmele ve duadan sonra, Ayasofya Camii'nin Kostantiniyye, Galata ve Üsküdar'da mevcut vakıfları gösteren defteri 926/1519 Muharrem'inde tamamladığını ifade ederek, vakıfların hudutlarını tafsil etmektedir. Buna göre, Ayasofya Vakfı'nın gelirlerini toplamak üzere İstanbul'da on câbilik (tahsil şubesi) açılmıştır. Bunların başında Bezzâziye (Bedesten) gelir ki, kıymetli mallar ile bir kısım eşyanın alım satımına tahsis edilmiş olup, daha sonra Kapalı Çarşı ismini almıştır. Vakfiyelerde Sûk el-Bezzâziye adı ile kayıtlı olup Ayasofya Vakıfları Tahrir Defterine göre, Bezzâziyetü'l-Kübra ve Bezzâziyetü's-Suğra olarak iki kısma ayrılmaktadır. Bedesten İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından Ayasofya'ya vakfedilmiştir. Çarşı olarak kullanılmasına karar verilince içerisine dört tarafından yüzlerce dolap yapılarak oyma hücreler ve çekmecelerle bezenmiş ve üzerine tahta yazı levhalar konulmuştur. Bedesten'den başka diğer cabiliklere gelince, Tahte'l-ka' (Tahtakale), Sâhil-i Bahr, Balat, Sûk es-Sultan (Fatih Malta Çarşısı), Kûşe Saray (Yedikule), Selh-hâne,¹² Hanlar, Galata ve Mukâtaât'tır.¹³

Ayasofya Vakıfları ile ilgili bütün bilgilerimize rağmen, bugüne kadar ne arşivlerde, ne Vakıflar İdaresi evrak hazinesinde, ne de Tapu ve Kadastro mahzenlerinde Fatih'in Ayasofya için tanzim ettirmiş olduğu ilk vakfiyenin izine rastlanmamıştır. Elimizde bulunan tahrir yani yazım defteri, 30 cm. uzunluğunda ve 14 cm. eninde 444 sayfa tuttuğuna ve her sayfada 27 satır bulunduğuna göre bu defterin içine aldığı binaları gösteren esas vakfiyenin de oldukça mufassal ve hele ötekilerden büyük olacağına şüphe edilemez.

Bu tahrir defterinin diğer vakfiyelerden farkı, binaların sahipleri ve yanlarındaki komşuları, vakfiyelerde olduğu gibi gösterilmekle beraber binaların uzunlukları ile derinliklerinin ve bir de

senede kaç akçe mukâtaa yani vergi yahut kira alınacağını göstermiş olmasıdır.

Ayasofya vakfı tahrir defterinin önemli bir hususiyeti de binalardan alınacak mukâtaa miktarının hem siyâkat hem de Arap rakamı ile göstermesidir. Böyle iki türlü rakamla yazılmış vesikalar ve kayıtlar pek azdır.

Defter genellikle Arapça yazılmış olmakla beraber kenarlarında Osmanlıca açıklamalar da bulunmaktadır. Arapça kısımları okunaklı bir nesih hattıyla yazılmıştır. Ayrıca mukâtaa gelirlerinin yer aldığı kısımlar siyâkat ile kaydedilmiş olup, buralarda belirtilen akçe miktarları hem Arapça rakam ile hem de siyâkat rakamı ile gösterilmiştir. Bu şekilde yazılmış olması, defterin okunması ve tercümesi noktasında oldukça kolaylık sağlamaktadır. Bazı kelimelerin metin içinde çoğulları da Arapça çoğul olarak değil, sonuna -lar eki getirilerek yazılmıştır: Pişhûn-piştûnlar¹⁴ gibi (vk. 104b).

Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri XVI. yüzyıla ait İstanbul mahalleleri ile ilgili oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bir çok cami, mescid, mahal ve şehrin kapılarına izafe edilerek konulmuş mahalle isimleriyle bu defterde karşılaşmaktayız. *Mahalle-i Cami-i Ayasofya, Mahalle-i Mescid-i Yavaşca Şahin, Mahalle-i Bâb-ı Dakıyk* gibi.

Buna ilaveten dönemin esnafıyla ilgili bilgileri de bu defterde bulmak mümkündür. Özellikle Bezzâziye tahsildârının kayıtlarında meslekler ile ilgili başlıklar açılarak, orada bulunan dükkanlarda hangi esnafın oturduğuna dair bilgiler verilmektedir. Mesela mücellid dükkanları başlığı altında ciltçi esnafı tanıtılmıştır. Diğer tahsildarların kayıtlarında ise esnafa dair başlık açılmamakla beraber dükkanlarda oturan şahısların isimleri yanında bunların hangi meslekten oldukları yazılmıştır.

Netice olarak, Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'nin bize kazandırdığı bilgiler iktisat, medeniyet ve sanat tarihçileri için zengin ve bulunmaz bir kaynak teşkil etmektedir. Özellikle

şehrin Fatih dönemindeki topoğrafyasını bize tanıtmayı açısından ayrı bir değer taşımaktadır.

NOTLAR

- * Vaiz, Kadıköy Müftülüğü.
- 1 Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII, s. 429.
- 2 Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri*, s. VII.
- 3 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 97.
- 4 Öz, a.g.e.
- 5 Refet Yinanç, Mesut Elibüyük, *a.g.e.*, s. VII.
- 6 Şehabeddin Tekindağ, "Ayasofya Tahrir Defterine Göre İstanbul", *VI. Türk Tarih Kongresi*, s. 305.
- 7 Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-90 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, s. 297-341.
- 8 Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. X-XI.
- 9 Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, S. 1/1-2, s. 239-296.
- 10 Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-91 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *IV. İktisat Fakültesi Mecmuası*, s. 342-379.
- 11 Defterin genelinden anlaşıldığına göre, herhangi bir dükkânın alt katında yer alan ve depo olarak kullanılan yer.
- 12 Kasaplar için kesilen koyun vesâir hayvanların boğazlanıp yüzülmelerine mahsus mahaldir. Temizlik ve sıhhi şartlara uygun olması için şehrin dışında kurulurlar.
- 13 Şehabeddin Tekindağ., *a.g.m.*, s. 307.
- 14 Metnin içinde yer alan açıklamaya göre dükkanların önünde konulan tezgahlara verilen isim (vk. 8b).

Etrafını eski İstanbul evlerinin sarıp sarmaladığı bir Ayasofya Camii (Sinan Genim arşivi).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikalde, henüz harf devrimi gerçekleşmeden neşredilen son İstanbul rehberi, aynı zamanda Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden olan Ernest Mamboury tarafından kaleme alınmıştır. 1925'te İstanbul Rehber-i Seyyahin adıyla İstanbul'da Ritso ve Mahdumu Neşriyatı arasında Türkçe olarak çıkan bu seyahat rehberinde selatin camilerin ilki olarak Ayasofya zikredilmiştir.

Mamboury, Camii'nin ziyaretine başlarken güney cephesindeki kapıdan girilip "tahrip edilmemiş" Hazreti Mesih musavvir mozaiklere ve kapı kanatları üzerindeki saliplere bakmayı tavsiye eder. Caminin harim kısmına gelince ayakta durup çıkıp terlik giyilmesini, bastonlarını bırakılmasını, şapkalı olanların şapkalarını çıkarmalarını, ayrıca fotoğraf çekmenin yasak olduğunu yazar. (s. 249) Camii'nin üst katında mihrabın tam karşısına denk düşen balkonun Kadir Gecesi'nde yabancılara tahsis edildiğinden bahseder (s. 253) Nitekim Kadir Gecesi'nde eğer seyyah İstanbul'da ise yatsı namazında Ayasofya Camii'nde ecanibe tahsis edilen bu üst kattan namazı seyredebilecektir. (s. 102) Ancak herhangi bir vesileyle bu camiye giriş için resmi izin alma vs. gibi bir husustan bahsetmez.

On Dokuzuncu Yüzyılda Seyir ve Temaşa Mekânı Olarak Ayasofya Cami ve Gayrimüslim Ziyaretçileri

Emine Betül Çakırca

Tarih ve sanat bakımından kıymetli olan camiler müslüman cemaat dışında yerli-yabancı turistlerin de ilgi odağıdır. Bu camilerin adeta bir müze gibi ziyaret edilmesi, kültürel miras standartlarında korunmalarını zorunlu kıldığı gibi, birbirinden farklı din ve kültürden gelen ziyaretçi ile yaşanan karşılaşma da cami-cemaat ilişkisinin ötesinde bir iletişim dili geliştirilmesini gerektirir.

Müze ve benzeri kültür kurumlarının ziyaretçi davranışı ile bir ibadethanedeki ziyaretçi

davranışı arasında bazı farklılıklar olması doğaldır. İbadethanelerin kendine has kuralları ve beklediği davranış biçimleri olmasına rağmen, yapı ve nesnelere temas anlamında bir müzeye göre ziyaretçisine daha geniş bir alan bırakır. İnsanlar bir ibadethanede daha uzun süre tek başlarına kalabilirler ve içerisinde daha serbest dolaşabilirler. Ziyaretçilerin cami cemaatini rahatsız etmeden ve binanın tarihî ve sanatsal unsurlarına zarar vermeden ziyaretlerini tamamlamalarını sağlamak ve aynı zamanda onlarla doğru iletişim kurmak ise cami yönetiminin dikkate alması gereken hususlardır.

Ayasofya Camii bu anlamda en çok ilgi gören ibadethanelerden birisidir. Günümüzde olduğu gibi bilhassa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan turist kabilelerinin Ayasofya başta olmak üzere kiliseden çevrilen diğer camiler ile selatin camileri ziyaret ettikleri bilinmektedir. Artan ziyaret talebi ile ortaya çıkan yeni durumlar, cami ziyareti hususunda belli kurallar getirilmesine yol açmıştır.

Bu bağlamda Osmanlı arşiv belgeleri, camilerin özellikle gayrimüslim ziyaretçilerinin davranışlarını izleme ihtiyacının yeni bir mesele olmadığını göstermektedir. Nitekim 1 Nisan 1887 tarihli Evkaf-ı Hümayun Nazırı tarafından yazılan bir belgeye ekli olarak sunulan ve irade-i seniyye ile hazırlanması emredilen beş maddelik bir talimatname, bu hususta yaşanan problemleri ve bunlara mahal vermemek adına alınacak tedbirleri günümüze ulaştırmaktadır.¹

Evkaf-ı Hümayun Nazırı'nın yazdığına göre bu talimatnamenin hazırlanmasına yol açan şey ziyaretçilerden bazı "Rum ve Yunanlıların tabakalara çıkararak duvar ve direk üzerine sû-i niyet" ile bazı ibareler yazmaları ve şekiller çizmeleri olmuştur. Evkaf Nazırı kendisi de bizzat yerinde görmek üzere Ayasofya Camii'ne giderek durumu yakından tetkik etmiştir. Atılan tarihlere bakılırsa Cami'nin duvarlarına yazı ve şekiller kazıma işi yaklaşık 30 yıldır devam etmektedir.

28.01.1935
tarihli bir
küpür.
Gazete,
Ayasofya'nın
müzeye
çevrildiğini
haber yapmış
(Taha Toros
arşivi).

Memleket Haberleri
Ayasofya müzesi
28.1.35
1 şubatta halka açılıyor
Eserlerin teşhiri ancak ağustosta kabil
olacak. Bahçede hafriyat başladı

*Ayasofyanın içinden halılar ve saire kaldırıldıktan
sonraki dahili görünüşü*

Büyük Ayasofya müzesi 1 şubat-
ta umuma ve seyyahlara açılacaktır.
Müzeler idaresi eski Ayasofya cami-
sini müze haline koyabilmek için ter-
tibat almakla meşguldür.
Caminin içini kaplayan halılar ve
hasırlar kaldırılmıştır. Bu swetle
yeni müzenin mermer zemini mey-
dana çıkmıştır. Bir taraftan Aya-
sofyanın cami olmasından sonra i-
lâve edilen bazı fazla kısımlar da
kaldırılmaktadır. Bu arada pabu-
luklar ve bölmeler çıkarılmıştır.
Diğer taraftan cami avlusunda da
hafriyat yapılmaktadır.
Müzeler umum müdürü Aziz dün
sabahtan öğleye kadar Ayasofya
müzesinde meşgul olmuş ve yapıla-
cak tamirler, ilâveler ve tadilat ka-
rarlaştırılmıştır. Aziz müzede meş-
gul olurken kendisini ziyaret eden
bir yazıcımıza yapılacak işleri ma-
hallinde göstererek izahat ver-
miştir. Aziz diyor ki:
— Caminin yan avlusu büyük e-
serlere tahsis edilmektedir. Bu ki-
simde, kaideler yapılacak ve im-
parator lâhdi, büyük taş yontmalar,
sütunlar buraya, beton kaideler ü-
zerine yerleştirilecektir. Burada bu
büyük eserler yerleştirildikten son-
ra bir araştırma yapmak mümkün
olmadığından şimdiden bir araştır-
maya karar verdik. Gördüğünüz se-

*Ayasofya bahçesinde hafriyat
kilde kazma ameliyesi başlamıştır.*

Müzenin batı yüzü baştan aşağı
tamir edilecektir. Çünkü bu yüz ol-
dukça harabdır. 1 şubattan itibaren
müzei umuma açmak niyetinde o-
yuz. Müzede eserlerin yerleşmiş o-
larak teşhiri ise epeyce uzun bir za-
manın işidir. Belki ağustosta bu da
kabil olacaktır. Şimdilik ziyaret-
çilerin göreceği yalnız bu nefis ya-
nıt binadır.

Bu durum Sultan II. Abdülhamid Han tarafından da duyulmuş, söz konusu yazı ve şekillerin binaya zarar vermeyecek şekilde silinmesi ve gelecekte Ayasofya ve diğer mukaddes mekanlarda benzer durumların yaşanmaması için gelen ziyaretçilerin yanlarına ihtiyaca göre birer ikişer hademe verilmesi ve bu hususta bir talimatname

hazırlanması emredilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı, derhal bazı memurlar tayin olunarak binanın bütünlüğüne ve aslı tezyinatına zarar vermeyecek şekilde bahsi geçen şekil ve yazıların temizletildiğini bildirmektedir. Sefirler ve diğer muteber ziyaretçiler dışındaki Hariciye'den bilet ve yazı ile gelen normal ziyaretçilerin caminin sadece içini gezmeleri hademeye tenbih edilmiştir. Hazırlanması emredilen talimatnamenin muhteviyatı ise şöyledir:

“Dersaadetçe bazı emâkin-i mukaddesenin efrâd-ı gayr-i müslime tarafından ziyaretine dair talimatnamedir:

Birinci Madde:

Dersaadet'te Ayasofya ve Küçük Ayasofya ve Gül Camii ve Kariye ve Yeraltı Cami-i Şerifleri gibi efrâd-ı gayr-i müslime tarafından ziyaretine öteden beri müsaade buyrulmuş olan bazı emâkin-i mukaddesenin hîn-i ziyaretinde âdâb-ı diniyeye ve mura'at-ı lâzımeye dikkat olunmak farâiz-i umûrdan olmağla hademe canibinden bu vazifenin ifasına be-gayet itina ve dikkat olunacaktır.

İkinci Madde:

Züvvârın emâkin-i mukaddeseye hîn-i dühullerinde ve esnâ-yı ziyaretlerinde hürmet-i lâzımeye riayetle beraber ayaklarına terlik giymeleri lazım gelecek ve gezdikleri yerlerde yanlarında hademeden icabına göre birer ikişer ve daha ziyade kimse bulunacaktır.

Üçüncü Madde:

Cevâmi-i şerife-i mezkûrenin ve bâ-husus Ayasofya Cami-i Şerifi'nin tezyinat-ı dahiliyesinden olmak üzere kubbesinin ve duvarlarının yüzlerine kaplanmış olan ve “mozaik” tabir olunan yaldızlı hurda çini parçalarının züvvâr tarafından koparılıp alındığı mesmu' olup Cami-i Şerif'in hüsnüne ve letafetine hâlel verecek bu gibi şeylerin vuku'u katiyyen caiz olamayacağı gibi duvar ve direklere yazı yazmak ve çizgi çizmek ve resim yapmak dahi hâlât-ı memnu'adan ve züvvâr tarafından bu gibi haller vuku'a getirilmesine

meydan verilmemek hademenin üss-i esas-ı vezâifinden olmağla ve emâkin-i mukaddese derunlarında bulunan bu misillü âsâr-ı atıka ve kütüb-i mevkufe ve emânât-ı sâirenin hüsn-i muhafazası dahi hademenin muhavvel-i uhde-i emanetleri olarak zayı' ve telefenden hademe mes'ul bulunmağla o misillü hilâf-ı marzî bir hâl görülür ise hademe-i merkûme hakkında te'dibât-ı lâzime icra kılınacaktır.

Dördüncü Madde:

Edâ-yı salât ve esnâ-yı ibadâtta ziyaret memnu'dur.

Beşinci Madde:

Züvvâr hakkında hademe tarafından hüsn-i muamele olunmak muktezî olup fakat bâlâda muharrer tenbihat ahkâmının tamamıyla muhafazasıyla hilâf-ı marzî edna mertebe-i hâl vukua getirilmemesine de hademe canibinden fevkalade dikkat ve itina olunmak vâcibât-ı umûrdandır.”²

Yukarıdaki talimatnameden de anlaşılacağı üzere namaz vakitlerinde gayrimüslim ziyaretçinin camilere alınması yasaklanmıştır. Ancak bu yasağın yeterince uygulanabildiğini söylemek zordur. Nitekim talimatnamenin hazırlanmasından birkaç sene sonra Sultan Ahmed, Süleymaniye ve Ayasofya gibi camilere gelenlerden para istenildiği, vermeyenlerin ise camiye alınmadığı, diğer yandan seyyahlardan bazılarının cami içerisinde gizlenmesine ve “cemaat-i İslâmiye'nin gizlice fotoğraflarının alınmasına” yardım edildiği bildirilmektedir. Hatta camilerin içerisindeki “menkuş taşlar ve saireden bir takımı sökülerek para mukabilinde” bu seyyahlara satılmaktadır. Bu “çirkin ve yolsuz görülen” hâlin tahkiki ve bir daha meydana gelmemesi için dikkat edilmesi sadrazam tarafından emredilmiştir. Bu işleri yapanlar her ne kadar yaptıklarını tamamen inkâr etseler de özel bir şekilde gizlice izlenmeye devam edileceklerdir. Benzer bir durum tekrarlanır ise “haklarında muamele-i lâzime icra olunacağı suret-i müessire ve şedîdede kendilerine tenbih ve tefhim edilmiş”tir. Ayrıca asla rıza

Henüz halılar ve levhalar kaldırılmadan önceki hali
(Hayrullah Cengiz arşivi)

gösterilmeyecek bu gibi hallerin meydana gelmemesi ve “mahall-i mübarekeyi arzu edenlere ziyaret ettirmek için Hazine-i Evkafça iki üç memur tayin kılınması” emredilmiştir.³

Diğer yandan, öteden beri “Düvel-i mütehâbbe elçiliklerinin ve bazen Dersaadet'e gelen mu'teber beyzadelerinin Ayasofya-yı Kebir ve sair selâtin-i izâm cevami'-i şerifesini seyr ve temaşaya dair istid'aları vuku'unda izin ve ruhsat-ı seniyyeye şayan buyrulageldiği” bilinmektedir.⁴ Yine, 1819 senesinde İstanbul'a gelen bazı İngiliz beyzadelerinin Ayasofya ve bazı selatin camileri ziyaret etmelerine padişah tarafından izin verilmiştir.⁵ İlerleyen yıllarda benzer başvuruların sayısının arttığı görülür. Hollandalı iki beyzadenin,⁶ Prusya Devleti elçisinin⁷, Avusturya Selanik konsolosu ve arkadaşlarının⁸ izin talepleri bu hususta verilebilecek bazı örneklerdir. Diğer yandan sözü edilen camilere giriş izni sadece seyir ve temaşa için değil kimi zaman camilerin içinde bulunan vakıf kütüphanelerinde araştırma yapmak kimi zaman da namaz vakitleri dışında olmak kaydıyla fotoğraf çekmek ve resim çizmek üzere talep edilmiştir.⁹

Özel günlerde yapılan dinî merasimler için bazen İstanbul'daki sefirler ve diğer muteber

Hat levhalarının indirilmiş halini gösterir fotoğraf. (Hayrullah Cengiz arşivi)

kişilerin izin talepleri de geri çevrilmemiştir. Mesela, 1892 senesi Ramazan'ının son teravih namazını görmek ve Ayasofya Camii'ni temaşa etmek isteyen İngiliz sefiri ve eşinin talepleri Hariciye Nezareti aracılığı ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bildirilmiştir. Sefir ve eşi namaz esnasında kendilerine tahsis edilecek münasip bir mahalden namazın eda edilmesini izleyecektir.¹⁰

Mütareke yıllarında da Ayasofya'ya ecâninbin ziyaret rağbeti fevkalade devam etmektedir. Hatta 1923 senesinde Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camii çok daha büyük bir yabancı ziyaretçi grubu ağırlayacaktır. Mayıs ayının ikinci haftasına denk gelen Kadir Gecesi'nde Ayasofya'ya girmek için o sırada İstanbul'da

bulunan belli başlı sefaretlerden ve diğer bazı yabancı gruplardan TBMM Hükümeti İstanbul Temsilciliği'ne ve Dr. Adnan [Adıvar] Bey'e hitaben katılımcıların isimlerini de içeren izin dilekçeleri yazılmıştır. Zira o sırada Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması ve Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına (11 Ekim 1922) rağmen İstanbul'un işgali sona ermemiştir. Nitekim işgal güçleri Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına kadar (24 Temmuz 1923) İstanbul'dan ayrılmamıştır. Antlaşmanın imzalanmasından sonra ise işgal güçlerinin şehirden ayrılışı 1923 senesi Ekim ayına kadar sürmüştür. Mudanya Ateşkesi ile Lozan Antlaşması arasındaki süre zarfında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Refet Paşa temsilciliğinde İstanbul idaresine el koymuştur (19 Ekim 1922).¹¹ Heyet-i Vekile'de İstanbul mebusu olan Dr. Adnan Bey ise 17 Aralık 1922 tarihinde Fevkalade Komiserler ve ecnebi sefir ve mümessillerle Hariciye Vekâlet'inin ilişkilerini yürütmek vazifesiyle İstanbul'a gelmiştir.¹² Dolayısıyla İstanbul'daki sefaretlerin Ayasofya'daki Kadir Gecesi'ne katılmak için izin istedikleri dönemde Lozan görüşmeleri yapılmakta, işgalin son günleri yaşanmaktadır.

TBMM Hükümeti İstanbul temsilcisi Dr. Adnan Bey'den yukarıda bahsi geçen izin talep eden makamlar şunlardır: ¹³

Hollanda Kraliyet Elçiliği: İstanbul TBMM Hükümeti Temsilcisi'ne hitaben yazılan izin talep yazısında 20 kişi için giriş kartı isteniyordu.

İsveç Elçiliği: İstanbul'daki İsveç kolonisinin ileri gelenleri için Dr. Adnan Bey'e hitaben yazılmıştır. 25 kişi için giriş izni istenmektedir.

Danimarka Elçiliği: Elçilik personeli için üç kişilik giriş kartı talep edilmiştir. Dr. Adnan Bey'e hitaben yazılmıştır.

İtalyan komiserliği: Dışişleri Bakanlığı Heyeti, Mecid Bey ve Dr. Adnan Bey'e hitaben yazılmıştır. 36 kişilik bir isim listesi verilmiş ve giriş kartı istenmiştir.

Fransız Cumhuriyeti Doğu Yüksek

Komisyonu: İstanbul'daki TBMM Hükümeti Heyeti'ne hitaben yazılmıştır. 52 kişilik kabarık bir isim listesi için giriş kartı istenmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri Yüksek

Komisyonu, Amerika Büyükelçiliği: Adnan Bey ve Mecid Bey'e hitaben yazılmıştır. Teğmen Julian Wheeler imzalı bu yazıda Mr. Southgate'ten Ayasofya'daki dinî merasime katılmak için bir kısım bilet bulunabileceğini öğrendikleri, Yüzbaşı Ekrem'in de Büyükelçilik kurmayları ve deniz subaylarına geçiş izni vereceğine dair söz verdiği, gün içerisinde taleplerin artacağı, eğer mümkün olsa 100 kişilik bilet talep edecekleri ifade edilmiştir. Ekli listede 29 kişinin ismi verilmiştir.

Near East Relief /Yakındağu Amerikan Yardım Heyeti (Ortaköy/İstanbul)¹⁴: 13 kişilik bir isim listesi için giriş kartı talep edilmiştir.

Fransız Gazeteci Alaaddin Haydar¹⁵ imzalı dilekçede bir gazete yöneticisi olan Mr. Walker ve ailesi için 3 kişilik giriş kartı talep edilmiştir.

Bir diğer listede ise 29 kişinin ismi bulunmaktadır. Listenin ekli olduğu dilekçe ilgili dosyada mevcut değildir. Ancak listedeki isimlerden İngiltere Yüksek Komiserliği tarafından gönderildiğini düşündürmektedir.

İstanbul'daki Ayasofya ve selâtin camileri öteden beri kendi cemaati dışında yoğun bir ziyaretçi talebi ile karşı karşıyadır. Bu durum, camilerin bir kültür mirası olarak yönetimi ve bu bağlamda ziyaretçi taleplerinin dikkate alınması kadar caminin ve cemaatinin hukukunun özel tedbirlerle korunmasını gerektirir. Tarihî camilerin kaldırılabileceği ziyaretçi yükü, hangi aralıklarla ve hangi koşullarda ziyaretçi kabul edebileceği gibi hususlar dikkatle belirlenmelidir. Ziyaretçilerin bazen iyi niyetle bazen de ideolojik sebeplerle bu camilere zarar vereceği de unutulmamalıdır. Diğer yandan güvenlik önlemlerinin, camilerin manevî atmosferi gözetilerek uygulanması önemlidir. Böylelikle hem yapıyı ve içindeki sanat eserlerini muhafaza

etmek hem de cemaat ve ziyaretçi tecrübesini daha iyi bir noktaya taşımak mümkün olabilir.

NOTLAR

- 1 Y.MTV., 26/3, H.07.07.1304.
- 2 BOA., Y.MTV., 26/03, H.07.07.1304 (M. 01.04.1887)
- 3 BOA, İDH., 1276/100402, H.26.11.1309 (M.22.06.1892)
- 4 BOA, HAT, 1177/46483, H.29.12.1234 (M. 19.10.1819)
- 5 BOA, HAT, 1177/46483, H.29.12.1234 (M. 19.10.1819)
- 6 A.}DVN.DVE., 8/65, H.08.03.1260
- 7 A.}DVN.DVE., 20/22, H.16.08.1266
- 8 HR.MKT., 297/97, H.25.12.1275.
- 9 BOA, HR.MKT., 625/23; BOA, DH.MKT., 1521/7, H.02.11.1305; BOA, Y.PRK.BŞK., 57/55, H.17.04.1316; BOA, DH.MKT.2257/83, H.10.06.1317; BOA, BEO, 1796/134696, H.12.11.1319; BOA, İ.HR. 389/25; BOA, HR.TH., 357/37. M.09.01.1908.
- 10 BOA., HR.MKT., 895/46, H.26.09.1292 (M.26.10.1875)
- 11 Cengiz Mutlu (2021) "Refet Paşa'nın TBMM hükümeti Adına Yönetimi Devralmak İçin İstanbul'a Gelişi ve Faaliyetleri", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, C. XXXVII, S. 103, s. 1-34.
- 12 A.g.m.
- 13 BOA., HR.İM., 47/37, M.10.05.1923.
- 14 Near East Relief: Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulmuş olan yardım organizasyonu. 1918 senesinde Amerikan Ermeni ve Suriye yardım heyeti olarak kurulmuştur. Kısa Near East Relief ismi kullanılmaktadır.
- 15 *France-Orient* gazetesi muhabiri. Kurtuluş Savaşı'nın bir kısmına şahit olmuş ve Mustafa Kemal Paşa ile mülakat yapmıştır. Bkz. Alaeddine Haidar, *Ankara'da Mustafa Kemal'in Yanında Bir Savaş Muhabirinin Not Defteri*, Dorlion Yay. 2020.

Ayasofya'nın tüm kandillerinin yandığı bir gece. Muhtemelen son Ramazan'da, Othmar tarafından çekilmiş bir fotoğrafı (M. Burak Çetintaş arşivi).

Kadir Gecesi ve Ayasofya İftarları **Tarık Mümtaz Göztepe**

Ramazanın yirmi altıncı gününü yirmiyedinci gününe bağlayan mübarek gece İstanbul'da yer yerinden oynardı.

Leyle-i Kadir dedikleri bu kutlu gece Ramazan-ı Şerife karşı adeta hazin bir veda gecesi olup, göklerin açılıp, dua ve tövbelerin doğrudan doğruya Cenab-ı Hak tarafında kabul edildiği ve salih kulların beratlarının ellerine verileceği gece sayılırdı.

Sultan Mecit ve ondan sonra tahta çıkan Sultan Aziz, işbu gecenin sabahı Dolmabahçe Sarayı'ndan kalkarak büyük bir alayla Tophane'de Nusretiye Camii'ne gelirler ve orada öğle namazını kıldıktan sonra aynı muazzam alayla Topkapı Sarayı'na gidip orada da Hırka-i Şerif alayı yapılırdı.

Padişah Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Şerif dairesine girerek Peygamberimizin ve halifelerinin mukaddes emanetlerinin içinde muhafaza edildikleri kat kat atlas bohçaları birer birer açıp yüzlerini gözlerini sürerlerdi.

Gece, Ayasofya Camii'nin dört minaresi birden baştan aşağı kandillere bürünür, ışıktan fistan ve nurdan kaftan giyerlerdi. Gönüllerini Allah'a ve hak aşkına kaptıran binlerce İstanbullu, göklerin açılacağı, duaların ve tövbelerin kabul edileceği mukaddes dakikayı kaçırmamak için sabaha kadar Ayasofya'dan ayrılmazlar, iftarlarını orada ettikleri gibi sahuru da orada yerlerdi. Kadir gecelerinde yapılan bu Ayasofya iftarlarının en muhteşem ve tarihîsini Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın meşhur iftarı teşkil ederdi.

Bu nihayetsiz derecede zengin ve dindar zatın iftarında bulunmak için zamanın en büyük en büyük ve kibar adamları bile can atarlardı. Bu Mısırlı Paşa'nın mutfağında usta, kalfa ve çırak olarak tam 45 aşçı çalıştığı gibi bir bu kadar da harem mutfağında kadın aşçılar çalışırdı. Bu nurani geceye ayrıca bir neşe ve hususiyet vermek için selatin camii dedikleri büyük camilerin minareleri arasında kandil uçurulurdu.

Bu uçurtmaların iplerinin birer ucu minarelerin şerefelerine bağlandığı gibi, birer uçları da camilerin avlularına sakıtılır ve teravih namazından sonra uçurmacılar minarelere çıkıp, işlerine başlarken, iplerin aşağıya sarkıtılan uçlarındaki kutulara, cami avlusuna toplanan çocuklarla halk tarafından şekerler, lokumlar, kurabiyeler doldurulup uçurmacılara hediye edilirdi. Uçurmacılar bu hediyeleri de kabul ettikten sonra cidden ince maharetlerini göstermeğe başlarlar. Renk kandilleri gecenin karanlığı içinde göze görünmeyen iplerin üzerinde uçurmaya başlarlardı.

İstanbul semalarında tanrının yıldızlarıyla öpüşen yüzlerce kandil uçururken, Kur'an-ı Kerim'in ilahi musikisi, Dede Efendi ile, Sultan Mahmud'un baş imamı cennet filizi Abdülkerim Efendi'nin hançerelerinde tanrı ziyafeti olurdu.

Ayasofya Cami'i'nin Müzeye Çevrilişinin Muhtemel Tarihî Arka Planı, Aktörleri ve Neticeleri

Hayrullah CENGİZ*

Giriş

Bu makalede; Ayasofya-i Kebir Cami'nin müzeye evrilme sürecindeki sebepleri irdelerken, bu vetirede Thomas Whittemore ve Abidin Özmen gibi kişiler üzerinden gerçekleşen vakaları inceleyecek, caminin müze olma kararnamesindeki Mustafa Kemal Atatürk'ün imzası olayına açıklık getirecek ve caminin teberrükât eşyasının akıbeti üzerinde duracağız.

İslâm dini zuhur etmeden önceki son semavî dinin mensubu ve koruyucusu olan Jüstinyanus'un inşa ettirdiği Kutsal Bilgelik (İlâhî Hikmet) mabedi veya meşhur ismiyle Ayasofya,

Doğu Hıristiyanlığı'nın ayakta kalan en büyük dinî abidesi olduğu gibi, 1054 yılı Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılmasına kadar da tüm Hıristiyanların en ihtişamlı mabedi olmuştur. Bundan tevellüttür ki Hıristiyan dünyası Ayasofya'nın cami olmasını hiçbir zaman kabullenememiştir.

Konstantiniyye'nin Türkler tarafından fethinden sonra, en az Doğu Roma Devleti imparatorlarının sahip çıktığı kadar Osmanlı İmparatorluğu hakanları da Ayasofya'yı sahiplenmiş, adına vakıflar kurulmuş, bakımı, onarımı yapılmış ve aynı zamanda görev yapanların ücretleri de bu vakıflardan karşılanmıştır.¹ Ayasofya birçok kez onarım ve güçlendirmeye tabi tutulmuş, bunlar arasında ise Sultan İkinci Selim ve Üçüncü Murat dönemlerinde Mimar Sinan ile Sultan Abdülmecid devrinde Fossati'nin uygulamaları en dikkati çekenlerdir.

Ayasofya Camii'nde, XIX. asrın ortasında Sultan Abdülmecid döneminde yerine getirilen ve tarihe mimarının ismiyle geçen Fossati onarım ve güçlendirmelerinden sonra, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilene kadar bu çapta başka bir onarım olmamıştır. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde, başta malî yetersizlik ile siyasî vakaların zorluğundan dolayı, belki gerektiği ilgiyi göremezse de ülke genelindeki diğer kader arkadaşı eserlere nazaran her vakit bir nebze de olsa önde olmayı başarmıştır.

Ayasofya'nın Müzeye Çevrilişinin Siyasî Ortamı

Cumhuriyet Türkiye'sinin daha ilk yıllarında Ayasofya ile ilgili ciddi bir onarım problemi Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Bakanlar Kurulu'nun 6 Mayıs 1925 tarihli gündemine taşınmış ve gerekli karar alınmıştır.² Alınan karar gereği; oluşturulan kurulun yapmış olduğu onarım uygulamaları 1926 yılı içinde neticelendirilmiştir. Bu restorasyon çalışması

ise ülke ve dış basında önemli bir yankı bularak genel bir memnuniyet havası oluşturmuştur.³

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanacağı anlaşılmasıyla beraber, Avrupa kamuoyunda yer yer Ayasofya üzerine eski taleplerini içerir gazete haberleri yoğunlaşmaya başlamıştı. Bu haberlere kaynak olanların öncülüğünü ise Rumlar ve diğer Ortodoks topluluklar yapmıştı. Avrupalı siyasilere de bu durumdan istifade etmenin yollarını aramıştır. Ancak Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran yeni Türk devleti, bu arzu ve taleplerin önüne geçmek ve onlara fırsat vermemek adına, ne kadar imkansızlıklar içinde dahi olursa kararlı davranabilmiştir. Onarımdan bir süre sonra 1929 senesi Eylül'ünde, Reiscumhur Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa Sultan Ahmed Cami'ndeki restorasyonları yerinde görmüş, bilahare Ayasofya'ya geçmiş ve bazı incelemelerde bulunmuş ve akabinde avlusunda yer alan kahvehanede bir süre istirahat ettikten sonra ayrılmıştır. Ancak, bu ziyarette Ayasofya'nın bakımsız ve harap durumda olduğunu da müşahede etmiştir.⁴ Paşa, mevcut durumun değerlendirmesini kuvvetle muhtemel yapmış olmalıdır. Ayasofya gibi yapılarda onarım için iki unsur öne çıkmaktadır: Uzman personel ve yeterli bütçe.

O yıl başlayan dünya ekonomik buhranı yeni kurulan Türk devleti yöneticilerini ciddi tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu iktisadî buhran içinde Birinci Dünya Savaşı'nda mücadele eden devletlerin, savaşı siyasî bir araç olmaktan çıkararak, kendilerini güvence altına almak, karşılıklı saldırmazlık ve silahların sınırlandırılması için başlattıkları bir müzakere süreci de devam etmekteydi.⁵ Fakat bu süreç beklenildiği gibi gitmiş midir? Cevabı Mustafa Kemal Paşa, 1932 TBMM açılış konuşmasında vermiştir. Burada "Silahları Bırakma Konferansı'nın beklenildiği gibi gitmediğini ihsas etmiş ve bunun "siyasî buhrana" doğru ilerlediği tespitini yapmıştır.⁶ 1933 TBMM açılış konuşmasında yeniden "Silahları Bırakma Konferanslarından"

olumlu bir sonuç elde edilemediğinden, yurdun savunulması için gerekli tedbirlerin alınması hususuna kuvvetli bir vurgu yapmış ve Balkan ülkeleri ile geliştirilen dostane münasebetlerden bahsetmiştir.⁷ 1934 yılı TBMM açılış konuşmasında ise artık yabancı ülkelerin "silahlanmaya hız verdiği" tespitini yaparken, bir taraftan ülkenin "ulusal koruma gücünü pekiştirmeye" çalışıldığının altını çizmiş ve ancak bunun yanında dünya sulhunun korunması için de elden gelebileenin yapıldığını beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa dış siyasete ayırdığı konuşmasının son bölümünde de imzalanan Balkan Paketi'nin haklılığı ve getirdiği mutluluktan bahsetmiştir.⁸

Yeni Türkiye Cumhuriyeti devlet ricalinin dünya siyasetini okumaları sonucunda, yukarıda bahsedilen endişelerden hareketle 1932 yılında Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi olunurken, devletin yakın çevresindeki ülkelerle dostluk ve tarafsızlık antlaşmaları ile ittifaklar kurulma girişimleri başlatılmıştır. Bunun ilk meyvesi Şubat 1934 tarihinde Balkan Paketi ile sağlanmışken⁹, ikincisi ise 1937'de imzalanacak Sadabat Paketi'nin ilk adımı olan 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre'de Türkiye-İran-İrak arasında paraf edilen antlaşma olmuştur.¹⁰

1929 tarihinde dünya iktisadî bir buhrana girerken, Türkiye'den çok uzak bir ülkede yaşayan ve "asla bir yerde" duramayan "esrarengiz" Thomas Whittemore, belki 1929 yılında geldiği İstanbul'da belki de daha evvel veya sonraki bir zamanda karar vermiş olduğu Amerika Bizans Enstitüsü'nü, 1930 tarihinde ABD/Boston'da, "dostlarıyla beraber" kurmuştu. Enstitü'nün kuruluş amacı olarak; "eski Bizans İmparatorluğu'ndaki Bizans" anıtlarını, sit alanlarını, mimarisini ve sanatını korumak, restore etmek, incelemek ve belgelemektir. Üstlendiği ilk resmi proje ise, Mısır ülkesinde bulunan Kızıldeniz manastırlarındaki (Saint Anthony ve Saint Paul Kıpti Manastırları) duvar resimlerinin incelenmesi ve belgelenmesiydi.¹¹ Bu ilginç kişilik ömrünü dostlarıyla beraber çeşitli yardım faaliyetleri ile kültürel ve sanatsal

çalışmalara adanmış gibi gözükse de belki de onu bilinir kılan ve en öne çıkaran faaliyeti Ayasofya ve akabinde İstanbul'daki kiliseden camiye çevrilmiş mabedlerde yapmış olduğu restorasyon ve konservasyon uygulamalarıydı.

Thomas Whittemore ve Ayasofya

Biyografisi incelendiğinde T. Whittemore'un gerek kendi malî gücü gerekse dostlarından aldığı yardımlarla hayırseverlik, arkeolojik ve sanat tarihi çalışmaları ile kurduğu enstitünün faaliyetlerinin hayatının büyük bir kısmını işgal ettiği, anlaşılmaktadır.¹² Bu bağlamda T. Whittemore Birinci Dünya Savaşı esnasında Bolşevik İhtilali sonrası Beyaz Ordu'nun yenilmesiyle 1920'lerin başında İstanbul'a gelen Rus gençlerin eğitimiyle ilgili bir komite kurmuş ve sık sık İstanbul'da bulunmuştur. İstanbul'a geldiği bir zaman 12 Haziran 1929 tarihinde Beyoğlu'nda Tokatlıyan Otelinde zengin dostlarıyla yapmış olduğu bir toplantıda "Amerika Bizans Enstitüsü" nün kurulması kararı alındığı iddia edilmiştir.¹³ Whittemore ve varlıklı dostları, İstanbul'a gelen ve tarihe "Beyaz Ruslar" olarak geçen sığınmacılarla ilgilenirken, ülkelerindeki tarihî dinî yapıların uğramış olduğu zararları anlatmalarından ve hatta yerinde gördüklerinden¹⁴ veya İstanbul'u gezerken Doğu Roma dönemi tarihî yapılarının mevcut durumlarından etkilenerek mi böyle bir enstitü kurma kararı aldılar? Halen cevabı verilemeyen sorular ve ihtimaller olarak kalmıştır.

Enstitü'nün kurulmasından kısa bir süre sonra ise İstanbul Âsâr-ı Atika Müzeleri Müdürü Halil Ethem Bey, 25 Ekim 1930 tarihli yazısıyla o zamanlar müzelerin bağlı olduğu Maarif Vekâleti'ne bir başvuru yapmıştır. Başvuruda, "The Byzantine Institute" müdürü Thomas Whittemore'dan bir mektup aldığını ve bu mektupta "Ayasofya Camii'nin mozaiklerini temizlemek üzere müsaade" istendiğini, ayrıca enstitünün bu uygulama için büyük bir para ayırdığını, içeride bulunan güvercinleri dışarı çıkartarak tüm pisliklerin temizleneceğinin, kırılmış olan pencere camlarının yenileneceğinin

ve bozulmuş pencere çerçevelerinin tamir edileceğinin beyan edildiğini, ifade etmiştir. Halil Ethem tarafından ise hem ilmî araştırma yapılacağından hem de caminin tamiri ve onarımı bir dereceye kadar sağlanacağından "bu husus idare-i âcizîce pek müfit ve mühim" olarak değerlendirilmiştir. Yazının devamında; "Tedkikat ve tamiratın İstanbul Evkaf İdaresi ile idare-i acizinin nezareti altında yapılacağından" bahsedilerek, caminin mülkiyetinin Evkaf Umum Müdürlüğü'ne ait olmasından dolayı onların da uygun görüşünün alınması gerektiği, bu itibarla ilgili müdürlükle gerekli yazışmanın yapılarak "lazım gelen müsaadenin verilmesi rica" edilmiştir.¹⁵ İlgili yazı incelendiğinde Halil Ethem Bey'in de özetlediği üzere talep iki kısma ayrılmaktadır. İlmî araştırma ile onarım ve temizlik. İlmî araştırma "mozaiklerin temizlenmesi" üzerinedir. Ayasofya'da üzerleri kapalı olan figürlü mozaikler olduğu gibi üzerleri açık olan figürsüz mozaikler de mevcuttur. Sultan Abdülmecid döneminde cami ibadete kapatılarak Mimar Fossati'ye onarım yaptırılırken (1847-1849), figürlü mozaiklerin de üstü açılarak onarılmış ve sonrasında yeniden o günkü koruma kuralları çerçevesinde üstleri sıvanarak kapatılmıştır. O günden o vakte kadar

Fötr şapkasıyla Whittemore, Ayasofya'nın kubbelerinde yapılan tamiratı denetliyor.
(Hayrullah Cengiz arşivi)

geçen zaman zarfı içerisinde İstanbul'u etkileyen 1894 ve 1912 depremlerinin Ayasofya'ya yapısal büyük zararlar vermediği ileri sürülse de,¹⁶ her iki depremin İstanbul'a verdiği tahribat düşünüldüğünde yüzeysel bozulmalara sebep olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti sadrazamlarından İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu ve Türk müzecilik tarihinin önemli mihenk taşlarından Osman Hamdi Bey'in kardeşi olan, yurt dışında önemli bir eğitim alan ve Türk müzeciliğinin ilk zamanlarından beri mühim bir rol oynayan ve aynı zamanda yeni Türk devleti ricali tarafından da takdir ve tasvip edilen Halil Ethem Bey'in,¹⁷ Whittemore'un bu önemli başvurusunda referans kişiliğiyle stratejik bir başlangıç adımı olduğu düşüncesindeyiz. Öte yandan, "mozayiklerin temizlenmesi" başvurusunun, üzerleri sıvalı figürlü mozaiklerin meydana çıkartılması işine nasıl evirildiği sorusuna ise resmî evraklar üzerinden maalesef ulaşamamaktayız.

T. Whittemore'un, Halil Ethem Bey üzerinden yaptığı 25 Ekim 1930 tarihli başvuru Maarif Vekâleti'nin 27/4/1931 tarih ve 962 sayılı teklif yazısıyla değerlendirilerek, "İstanbul Müzesi'nde mütehassis bir zatın nezaret ve mürakabesi altında Ayasofya Camii'nin sıvaları altında kalan mozayiklerin meydana çıkarılması ve tetkikat yapılmasına müsaade verilmesine" 07/06/1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla uygun ve kabul görülmüştür.¹⁸ Başvuru tarihi ile karar alma tarihi arasında dikkate değer bir zaman aralığı vardır. Tahminimize göre bu esnada T. Whittemore ve muhtemelen daha önce tanıştığı ve ona referans olan Halil Ethem Bey başvurunun olumlu sonuçlanması için çeşitli girişimlerde bulunmuş olabilirler. Nitekim dönemin ABD Ankara Büyükelçisi Joseph C. Grew'in, Whittemore için Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü güçlü bir şekilde iddia edilmiştir.¹⁹ Ayrıca Whittemore, 1932 yılı içinde Ayasofya'da yapmış olduğu işleri anlattığı bir makalesinin hemen girişinde, Maarif Vekili Esat [Sagay], İstanbul Milletvekili ve eski İstanbul Müzeler Müdürü Halil Ethem [Eldem], Âsâr-ı Atika ve Müzeler Müdürü Dr. Hamit Zübeyr [Koşay] ve İstanbul Müzeler Müdürü Aziz [Ogan] beylerin, kendisini ilk andan itibaren destekleyen, teşvik eden ve büyük bir şevk ile yardım eden kişiler olarak tanıtmıştır.²⁰ İsmi geçenlerin görev alanları dikkate alındığında, kendilerinin takdir edilmesinin gayet doğal olarak yorumlamak gerekir. Aynı makaleden öğrenmekteyiz ki, Whittemore'un çalışmaları devlet ricali tarafından da yakından takip edilmektedir. Nitekim Maarif Vekili Esat Bey, 1 ve 3 Ağustos 1932 tarihlerinde Ayasofya Camii'ni ziyaret ederek bizzat tetkikatta bulunmuştur. Öte yandan Whittemore, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiyle 11-12 Temmuz 1932 tarihlerinde Ankara'ya davet ederek görüştüğünü, ona, onarımda kullanmış olduğu malzemeyi gösterdiğini ve uygun görüşünü aldığını beyan etmiştir.²¹

Aralık 1931 tarihinde Ayasofya'da restorasyon ve koruma çalışmalarına başlayan Whittemore, vefat tarihi olan 1950 senesine kadar restorasyon

uygulamalarına devam etmiş ve bunları yayın haline getirmiştir.²² 1937 sonbaharında II. Türk Tarih Kongresi'nde tebliğ sunan T. Whittemore, Ayasofya'daki figürlü mozaiklerin tarif ve tanımlamasını yaparken, caminin müzeye çevrilmesini "Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün emri ile" gerçekleştiğine işaret etmiştir. Ayrıca "Büyük bir anlayış ile, bu yapıya dışardan eşya getirip koymak menedildi. Bu eser, mimarlık, heykeltıraşlık ve ressamlıkta dünyanın en büyük Bizans müzesidir. Bu yapının eşyasız bir müze halinde kullanılması, her memlekette, millî âbidelerin kullanılması noktasından iyi bir örnektir"²³ derken, Ayasofya'ya bakış açısını da vazih bir şekilde izah etmiştir. "Dışarıdan eşya getirip koyma" kararına ise sonraki senelerde uyulmayarak Ayasofya'nın bahçesine Doğu Roma dönemine ait sütun ve sütun başlıkları ile bazı arkeolojik buluntular yerleştirilmiş, dış narteks bölümüne de yine aynı döneme ait eserler teşhire konulmuştur. Ayasofya'ya ait olmayan bu eserler, anıt eser teşhiri uygulamalarında kanaatimize göre kötü bir örnektir ve maalesef hâlâ bu durum devam etmektedir.²⁴

T. Whittemore çalışmalarını mabedin en fazla gün ışığı aldığı ve havaların ısı olarak müsait olduğu dönemlerde sürdürüyor, diğer vakitlerini ise ülkesinde veya diğer meşgul olduğu ülkelerde geçiriyordu. "Asla bir yerde duramayan" şahsın Ayasofya'daki yaptığı çalışmalar Türkiye'de olduğu gibi yurt dışında da ilgilisi tarafından merakla izleniyordu.²⁵ Esasında yabancı bir şahıs tarafından daha önce de Ayasofya'nın onarımı ve güçlendirilmesi yapılmıştı. Fossati onarımlarında da sıvalı figürlü mozaikler ortaya çıkarılarak gerekli bakım yapılmış ve sonrasında üzeri yeniden örtülerek cami ibadete açılmıştı. Ancak bu sefer gelişmeler farklı bir şekilde ilerledi. Süreç hakkında elimizdeki belgeler belki istediğimiz düzeyde olmadığı iddia olunabilirse de Ayasofya'nın camiden müzeye çevrilmesinin en önemli şahitlerinden biri olan dönemin Maarif Vekili Zeynel Abidin Özmen'den çok kıymetli bilgiler öğrenmekteyiz.

Ayasofya'nın müzeye çevrilmesinden sonra tavanında Bizans mozaiklerinin restorasyonu esnasında (Hayrullah Cengiz arşivi)

Maarif Vekili Zeynel Abidin Özmen ve Ayasofya'nın Müze Olma Süreci

Zeynel Abidin Özmen, caminin müzeye çevrilmesinden yaklaşık 15 sene sonra 29/11/1949 tarihinde Ayasofya'yı ziyaret ettiğinde, müzenin Şeref İmza Defteri'ne o günlere ışık tutan bir sayfalık yazı kaleme almıştır.²⁶ Bu tarihî notta; 1934 yılının hatırlayamadığı bir akşam yemeğinde Atatürk'ün sofrasında her zaman olduğu gibi ilmî, içtimai ve tarihî konular mütalaa edildiği sırada sözün Ayasofya geldiğini, Atatürk başta olmak üzere "Ayasofya'nın bir dine ve bir sınıfa mâl olarak kalmaktansa bütün akvâm ve edyânın ziyaretine açık olarak bir müze haline getirilmesinin uygun ve bilhassa bu yeni müzede Bizans eserlerinin toplanması muvafık olacağı ilmî bir şekilde konuşuldu"ğunu, akabinde bu görüşmelerden ilham alarak ertesi gün o zaman başbakan olan İsmet İnönü'ye akşam yemeğindeki konuşmaları ve kendi değerlendirmesini aktardığını, Ayasofya'nın tarihî ve mimarî özelliklerinden dolayı bir müze olarak kullanılmasının daha

1939'dan
bir kare...
Kuzeydoğu
yönü;
Kazasker
İzzet
Efendi'nin
hatlarının
kaldırılmış
hali.
(Hayrullah
Cengiz arşivi)

uygun olacağını, bundan tevellüt mülkiyeti Evkaf Umum Müdürlüğü'ne ait olmasından dolayı müze olarak kullanılmak üzere "Maarif Bakanlığına" devrini teklif eden bir yazıyı Başbakanlığa hitaben yazdığını yazmaktadır: "Bu işte ilk yazılı vesika olan müzekkeremi de takdim ettim, bu yazım Başbakanlıktan Evkaf Umum Müdürlüğüne havale edildi, vekiller heyetince de tasvip edildi, İstanbul Müzeler Müdürlüğü eli ile Maarif Bakanlığı camii teslim aldı ve müze haline koymaya başladı."

Bakan Özmen'in yazdıklarının bilhassa son kısmındaki bilgiler resmî evraklarla da desteklenmektedir.²⁷ Özmen'in Başvekâlete gönderdiği yazıda şu birkaç husus ön plana çıkmaktadır: Ayasofya Camii'nden nakledilecek eserlerin neler olacağı, caminin müze haline getirilmesinde asli halini bozmadan neler yapılması gerektiği ve bu iş için ne kadar bir bütçeye ihtiyaç duyulacağı, bunlara ilaveten zikredilen hususların tayini için isimleri tespit edilen kişilerden bir komisyon kurulması.²⁸

Oluşturulan Komisyon hemen faaliyete geçerek, Ayasofya'ya dışarıdan getirilecek eserleri belirlemiştir: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden "Bizans" lahitlerinin, vaftiz teknelerinin, ambonların; Nûr-u Osmanî Camii avlusundaki kırmızı porfir lahitlerin, Zeyrek Camii'nde bulunan lahit ve İstanbul'un çeşitli yerlerindeki sütun, sütun başlığı ve mimari parçaların Ayasofya'nın bahçesinde açıkta sergilenmesi teklif edilmiştir. Ayrıca Osmanlı eserleri olarak da Süleymaniye'deki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nden halılar, hat yazıları, rahleler, şamdanlar, gülabdanlar, çekmeceler ve diğer eserlerin getirilmesi kararı alınmıştır. Komisyon "müzedeki" sadece Doğu Roma dönemine ait eserlere değil aynı zamanda Osmanlı-Türk dönemine ait eserlere de yer vermek niyetindedir. Ancak komisyon muhtemelen, "akşam yemeğinde" alınan "yeni müzedeki Bizans eserlerinin toplanması muvafık" olacağı görüşünden bihaberdir.

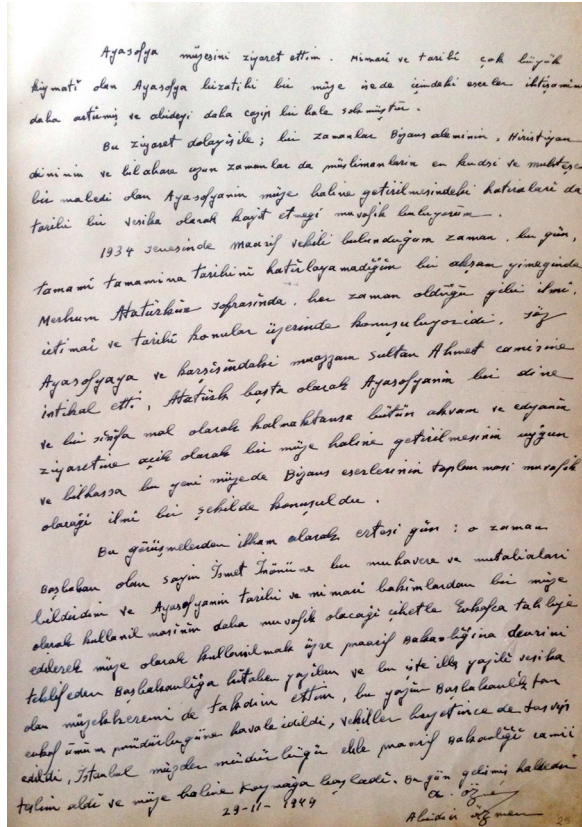
Öte yandan Türkiye'nin yeni başkenti ve hükümet merkezi Ankara'da caminin müze olması yolundaki süreç devam etmişti. Evkaf Umum Müdürlüğü²⁹ ile Maarif Vekâleti³⁰ caminin müzeye çevrilmesiyle ilgili görüş yazılarını kaleme alarak Başvekâlete göndermişlerdi. İşte bu iki görüş yazısı esas alınarak Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesi kararı başta Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere İcra Vekilleri Heyeti üyelerinin imzalarıyla 24 Kasım 1934 tarihinde alınmıştır.³¹

Yeri gelmişken bu kararnamedeki imzanın³² Mustafa Kemal Atatürk'e ait olmadığına dair kamuoyunu uzun süre meşgul eden hususu da açıklığa kavuşturmak gerekir. Buna dair en güçlü deliller arşiv belgeleridir. 26 Kasım 1934 tarihli "Nejat Beyin'in Kars Maarif Müdürlüğüne tayini,³³ "Erzurum Belediyesi Başkanlığına Durak Bey'in tayini"³⁴ ile aynı tarihli "Faik Kurtoğlu'nun İktisat Vekâleti Müsteşarlığına tayini"³⁵ atama kararnamelerindeki Atatürk imzaları, Ayasofya'nın müze olma kararnamesi imzaları ile aynıdır.

Maarif Vekili Z. A. Özmen, Ayasofya'nın müze yapılması kararnamesinden kısa bir zaman sonra (06.12.1934), İstanbul Müzeleri Genel Direktörlüğüne ilk emirlerini bir yazı ile bildirmiştir.³⁶ Yazıda, caminin müzeye çevrilmesiyle ilgili Bakanlar Kurulu karar suretinin ekte gönderildiğini ve caminin derhal teslim alınmasını, müzeden birkaç memurun Ayasofya'da görevlendirilmesini, müzelik eşyaların "alıkonulması", müzelik olmayan eşyaların ise vakıflar idaresine teslim edilmesini, yere serilen halıların bırakılıp bırakılmayacağını ise müze idaresince araştırılıp sonucun bildirilmesini ve Ayasofya'da fazla eser teşhirine "şimdilik taraftar olmadıklarını", ve son olarak iş ve eylemlerin rahat yürütülmesi için de İstanbul Valiliği'ne talimat verildiği belirtilmiştir.

Ayasofya'da hangi eserlerin teşhir edileceği, bunların "Bizans" döneme mi yoksa Osmanlı Türk dönemine mi ait olacağı veya her iki dönem eserlerinin beraber mi sergilenmesi gerektiği, Bakanlık ile Komisyon arasında yazışmalara konu olmuştur. Bugün dahi Ayasofya'nın "dış narteks" olarak adlandırılan mekânında ve bahçede Doğu Roma dönemi eserlerinin teşhir edilmesinden yola çıkarak, hangi görüşün ağırlık kazandığını ve dönemin baskın düşünce yapısını tespit etmek mümkündür.³⁷ Diğer bir gösterge ise Osmanlı devrinin en büyük hat üstatlarından Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'ye ait olan ve bir tarihi camideki en büyük ebatlara sahip 8 hat levhasının yerlerinden indirilerek uzun bir süre zeminde teşhir edilmesidir.³⁸ Fakat aynı düşünce merkezi tarafından mihrapta sergilenmesi uygun görülen ve camiye ait olan Osmanlı-Türk eserlerinin varlığını da dikkate alarak bir değerlendirme yapmak gerekir görüşüdeyiz.

Cami hariminde yer alan bütün hat levhalarının Ayasofya'da asılı kalması uygun görülmediğinden yarısından fazlası kaldırılmıştır. Ancak cami mihrabında kullanılan teberrükât eşyasına -bugünkü bilgilerimize göre- fazla dokunulmadığı bilinmektedir.

Abidin Özmen'in, Ayasofya'nın müze olması sürecine dair 1949'da Ayasofya şeref imza defterine yazdıkları.

Caminin Teberrükât Eşyasının Durumu

Ayasofya Cami'nin teberrükât eşyası üzerinde çoğu zaman bilinmezlikler olmuş ve olmaya devam etmiştir. Ancak son zamanlarda yapılan bilimsel çalışmalar ve yayımlar konuya açıklık getirmeye başlamıştır. Cami müzeye çevrildikten sonra Ayasofya'da "teşhir edilmeyecek" olan teberrükât eşyası, camide daha önce bu amaçla kullanılan, giriş ve çıkış kapıları doğrudan camiye irtibatı bulunmayan bir "odada" muhafaza altına alınmıştır.³⁹ Buradan da Vakıflar İdaresi'ne ait "Şehzade Ambarına" nakledilmişlerdir. Sonraki gelişmeleri takip ettiğimizde hat eserlerinden sadece üç tanesinin, bu odadan alınarak Sultan Ahmed Camii'nde bağışlanma amacına uygun olarak asılması sağlanmıştır. Ayrıca bir kısım hat eserleri Ayasofya'dan Ankara Etnografya Müzesi'ne gönderilirken bir kısmı ise daha sonra "Şehzade Ambarı"nda adı geçen müzeye nakledilmiştir. Aynı uygulama şekli Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne gönderilen hat eserleri için de geçerli

olmuştur. Hat eserlerinin yanında el yazması eserler dahi aynı yöntemle Ankara Etnografya Müzesi'ne aktarılmıştır.⁴⁰

Öte yandan Ayasofya'nın halıları ise Edirne'deki camilere nakledilmiştir.⁴¹ Camiye ait ahşap bir kürsü ise Fatih Bali Paşa Camii'ne gönderilmiştir.⁴² Görünen o ki yapılacak iyi araştırmalar Ayasofya-i Kebir Camii'nin teberrükâtının hepsini olmasa bile büyük çoğunluğunu ortaya çıkarabilecektir.

Sonuç

Maarif Vekili Abidin Özmen imzasıyla 14.11.1934 tarih ve 44041 sayı ile Başvekâlet'e gönderilen ve Ayasofya Camii'nin müze olmasına temel teşkil eden evrakın ilk cümleleri bizlere önemli ayrıntılar sunmaktadır. Abidin Özmen'in fikrine göre; "Ayasofya binası" sâlip ile hilâl arasında sürüklenegelen savaşların başlıca rumuzlarından birini teşkil etmiş, ihtiras bulutları Ayasofya'nın kubbesi etrafında kümelenmiştir. Özmen'in bu tespiti abartılı olmakla beraber, haklılık payı da bulunmaktadır. Hıristiyan-Batı dünyasında başta Ortodoks mezhebine bağlı olanlarla, dindar diğer Hıristiyan mezhep mensupları halen Ayasofya-i Kebir Camii'nin kiliseden çevrilmesini kabullenememişlerdir. Nitekim Katolik dinî lider papaların her Türkiye ziyaretlerinde Ayasofya, vazgeçilmez ziyaret merkezi olmuştur. Öte yandan Özmen, her şeyden evvel cami daha müzeye çevrilmeden önce bile Ayasofya'yı cami vasfıyla beraber anmayı münasip görmemiştir. Bunu en basit tespitle o meşhur "akşam yemeğinin" etkisine bağlayabiliriz.

Bununla beraber, Ayasofya Camii'nin müzeye çevrildiği dönemdeki dünya siyasi tarihini okuduğumuzda, 1932 yılı sonu itibarıyla "silahları bırakma konferansının" bir çıkmaza doğru gittiği ve Almanya ile İtalya ülkelerinde değişen devlet başkanlarının I. Dünya Savaşı mağlubiyetleri sonucunda kurulan dünya düzeninden rahatsız oldukları, yaptıkları açıklama ve uygulamaları ile ortadadır. Bundan tevellüttür ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti

başkanı ve yöneticileri, başta ülke çevresindeki devletler olmak üzere çeşitli ülkeler ile ittifaklar ve saldırmazlık antlaşmaları yaparken, diğer yandan eski müttefikleri ve I. Dünya Savaşı galibi devletleriyle iyi ilişkiler kurmanın yollarını aramışlar ve genel bir denge politikası izlemeye çalışmışlardır. Bu arada her ihtimale karşı ülkeyi savaşa hazır duruma getirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu ahval içerisinde elinde bulundurdukları her türlü kozu sahaya sürmüşler ve bunları doğru zamanda kullanmayı özen göstermişlerdir.

Kanaatimize göre Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesiyle, hem Balkan Paketi'nin imzalanması ve sürdürülebilmesi hem de ABD başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerinin kamuoyunu kazanmak ve yöneticileriyle olumlu münasebetler kurmak amaçlanmıştır.

Bütün bunların yanında Atatürk'ün önderliğinde başlayan "modernleşme" ve "laikleşme" politikaları doğrultusunda, 1928 yılındaki alfabe devrimi sonrasında sosyokültürel alanda hızla artan değişim ve dönüşüm politikaları, Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesini de etkilemiş olabilir.

NOTLAR

- * Kültür ve Turizm Bakanlığı Şube Müdürü. SBE, Çanakkale, 2008, s. 31.
- 1 Hayrullah Cengiz, "Ayasofya Camii ve Vakıfları", Din ve Hayat, S. 30, İstanbul, 2017, s. 46-53.
- 2 "Ayasofya Camisi'nin ana kubbesinin çökmesini önleme konulu 6 Mayıs 1925 tarihli kararname" Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.018.01.01/013.27.14., 6 Mayıs 1925, s. 1; Erkin Akan, Cumhuriyet Döneminde Ayasofya, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi
- 3 Erkin Akan, a.g.t, s. 32.
- 4 Oktay Aslanapa, "Topkapı Sarayı ile ilgili Hatıralar", Filiz Çağman'a Armağan, Lale Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 35; Ahmet Akgündüz-Said Öztürk-Yahya Baş, *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, Osmanlı Araştırmalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 710; Erkin Akan, "Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesi Üzerine Bir Araştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, c. 125, S. 247, Temmuz-Ağustos 2020, s. 319.

- 5 Bu süreç hakkında geniş bilgi için bkz. Nilüfer Karabulut, İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye (1923-1939), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- 6 *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi (ZC)*, cilt: 10, Devre: 4, İçtima: 2, Birinci İnikat 1.XI.1932, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 3. Bir süre önce Ağustos-Eylül aylarında bir kısım Doğu Avrupa devletlerini ziyaret ederek Türkiye'ye gelen ABD Genel Kurmay Başkanı Douglas Mac Arthur ile Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa arasında 27 Eylül 1932 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda "Dünyadaki harp tehlikeleri konusu" da gündeme gelmiştir. "Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile Amerika Genel Kurmay Başkanı Mac Arthur arasındaki görüşmenin Başbakanlığa sunulan özeti", BCA, 030-10-1-3-1, 28/09/1932, s. 1. Konu hakkında bkz. Cüneyit Akalın, "Atatürk-General Mac Arthur Görüşmesi Hakkında...", *Mülkiye Dergisi*, c. XXVI, S. 236, Ankara, 2002, s. 113-129 (45-61); Mehmet Sait Dilek, "ABD Genelkurmay Başkanı Douglas Mac Arthur'un 1932 Yılında Türkiye Ziyareti", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, Erzurum, 2005, s. 149-162; Feyzullah Ezer, "ABD Genelkurmay Başkanı General Mac Arthur'un Türkiye'yi Ziyareti ve Atatürk- Mac Arthur Görüşmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 22, S. 2, Elazığ, 2012, s. 93-99.
- 7 *TBMM ZC*, cilt: 18, Devre: 4, İçtima: 3, Birinci İnikat 1.XI.1933, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 3.
- 8 *TBMM ZC*, cilt: 25, Devre: 4, İçtima: 4, Birinci İnikat 1.XI.1934, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 4.
- 9 Geniş bilgi için bkz. Salih Işık, Balkan Antantı, Balkan Paketi ve Türkiye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 2011.
- 10 Yeri gelmişken şunu da ifade etmeliyiz ki, 1933 senesi Eylül ayında Almanya Devlet başkanı Hitler, Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndan bir sonuç alınamayacağını belirtip Konferans'tan ve Milletler Cemiyeti'nden çekilmesi ve müteakiben İtalya Devlet başkanı Mussolini'nin silahlanma yarışı hakkındaki açıklamaları sürecin nereye doğru gittiği hakkında önemli ayrıntılardır. Sadabat Paketi hakkında bkz. Hayrullah Cengiz, "Sadabat Paketi'nin Türk Dış Siyasi Tarihi Açısından Önemi", (yay. haz. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan), *Irak Dosyası*, c. II, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 29-44.
- 11 The Byzantine Institute and Dumbarton Oaks Fieldwork Records And Papers, Ca. Late 1920s-2000s, 2013, Prepared by ICFA Staff April 04, 2013 Updated July 15, 2016, s. 1-2.
- 12 Hakkında hâlâ kapsamlı bir biyografya çalışması bulunmayan T. Whittemore için bkz. "Who Was Thomas Whittemore", <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/before-byzantium/who-was-thomas-whittemore>, 15.11.2022; Yazarın, T. Whittemore hakkında çalışmalarına devam ettiğini belirtse bile yine da iyi bir veri sağlayan çalışma için bkz. Ben Major, "The Socialite Archaeologist" Thomas Whittemore (1871-1950) and the roles of patronage, politics, and personal connections in cultural heritage preservation, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rutgers University, March 2010, New Brunswick, NJ, Elektronik Yayımı: [https://history.rutgers.edu/docman-docs/undergraduate/honors-papers-2010/209-the-socialite-archaeologist/file 76 sh](https://history.rutgers.edu/docman-docs/undergraduate/honors-papers-2010/209-the-socialite-archaeologist/file%2076%20sh), 17.11.2022; Semavi Eyice, Ayasofya Mozaikleri ve Thomas Wittemore, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1951; Holger A. Klein, "Tarifi Zor Bay Whittemore: Erken Dönem, 1871-1916", *Kariye Camii, Yeniden*, (editörler: Holger A. Klein-Robert G. Ousterhout-Brigitte Pitarakis), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 451-465; Natalia Teteriatnikov, "Thomas Whittemore, Amerika Bizans Enstitüsü ve Kariye", *Bir Anıt İki Anıtsal Kişilik Theodoros Metokhites'ten Thomas Whittmore'a Kariye*, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 33-61.
- 13 Robert S. Nelson, *Hagia Sophia: Holy Wisdom, Modern Monument*, Chicago., University of Chicago Press, 2004, s. 170-172'den nakleden Ben Major, a.g.t., s. 52.
- 14 Ben Major, a.g.t., s. 52-53.
- 15 İstanbul Âsâr-ı Atika müzeleri Müdüriyeti'nden Maarif Vekâleti'ne 25 Teşrin I 1930 tarih ve 13664/438 sayılı yazısı.
- 16 Afife Batur-Gülsün Tanyeli, "1894 Depremi ve İstanbul'un Tarihi Yapılar Üzerindeki Hasar Üzerine Bir Örnekleme Çalışması: Ayasofya", s. 257. Elektronik Yayımı: <https://eskierzurum.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/11400.pdf>
- 17 1 Mart 1931'de emekli olan Halil Ethem Bey, aynı yıl içinde İstanbul'dan milletvekili seçilip iki dönem bu görevini sürdürdü. Semavi Eyice, "Eldem, Halil Ethem (1861-1938)", *DİA*, XI, 19.
- 18 BCA, 030.18.01/20.37.18., 7 Haziran 1931. Belgede geçen Maarif Vekâleti'nin ilgi yazısına ulaşılamamıştır.
- 19 Ben Major, a.g.t., s. 57-58.
- 20 Thomas Whittemore, "Ayasofya Narteks Mozaikleri 1932 de Yapılan İşler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul, 1936, s. 199.
- 21 Aynı yer.
- 22 Lioba Theis, "Ayasofya'nın Bilimsel Araştırmalar Tarihi" *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2000, s. 54. Bizans Enstitüsü Ayasofya'dan sonra eskiden kilise olan Kariye ve Fethiye camilerinde de restorasyon ve konservasyon çalışmaları

- yapmış ve her ikisi de bilhazare müzeye çevrilmiştir. Bugün cami statüsündedir.
- 23 Thomas Whittmore, "Ayasofya Camiindeki Mozayikler" II. Türk Tarih Kongresi, 20-25 Eylül 1937, İstanbul, s. 617. Elektronik Yayımı: <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/ii-turk-tarih-kongresi-20-25-eylul-1937-istanbul/>
- 24 Ayasofya'nın batı girişindeki arkeolojik kazıda bulunan II. Theodosius'un inşa ettirdiği Ayasofya kalıntıları hariç.
- 25 Bu restorasyon ve koruma uygulamalarının caminin müzeye çevrilmesindeki rolü ise daha sonra inkâr edilemeyecektir. The Byzantine Institute and Dumbarton Oaks Fieldwork Records And Papers, Ca. Late 1920s-2000s, 2013. s.2.
- 26 Ayasofya Müzesi Şeref İmza Defteri, Ayasofya Müzesi İhtisas Kütüphanesi, Envanter No: 4089., Hayrullah Cengiz, "Camiden Müzeye Bir Kutsal Mabed: Ayasofya-i Kebir Camii", *Ayasofya Fethin Nişanesi Fatih'in Emaneti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2020, s. 64-65.
- 27 Maarif Vekaleti İstanbul Asanatika Müzeleri Umum Müdürlüğü'nden Baş Vekalet, U.18776/H.1316, 25 Ağustos 1934, Hayrullah Cengiz, a.g.m., s. 65-66.
- 28 Komisyon çalışmaları hakkında belgeleriyle birlikte geniş bilgi için bkz. Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 78, İstanbul, Haziran 1992, s. 186-222.
- 29 Evkaf Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e 7 Teşrinisani [Kasım] 1934 tarih ve 153197 sayılı yazı.
- 30 Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e 14 Kasım 1934 tarih ve 94041 sayılı yazı.
- 31 BOA, 030.18.01.02/49.79.6., 24 Kasım 1934, Geniş bilgi için bkz. Hayrullah Cengiz, a.g.m., s. 66-68.
- 32 Bütün mesele Mustafa Kemal Atatürk'ün soy isminin başındaki "A" harfinin yazılışı ile Soyadı Kanunu'nun 2 Temmuz 1934 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlandıktan sonra 24 Kasım 1934 tarihinde -yani Ayasofya Cami'nin müze olma kararname ile aynı gün- Mustafa Kemal Paşa'ya Atatürk soy isminin verildiği tarihlerin keşimesi üzerinde cereyan etmiştir.
- 33 BOA., 030.11.1/92.42.19., 26 Kasım 1934, s.2.
- 34 BOA., 030.11.1/92.42.14., 26 Kasım 1934, s.2.
- 35 BOA., 030.11.1/92.12.13, 26 Kasım 1934, s.2.
- 36 Erdem Yücel, a.g.m., s. 188. İlgili belge 4 nolu ek olarak, s. 208.
- 37 Erdem Yücel, a.g.m., s. 190-201. Yücel, komisyon kararlarını Ayasofya Müzesi Müdürlüğü arşivindeki belgelerden istifade ederek geniş bir şekilde işlemiştir. Bu çalışmada Ayasofya'nın bahçesi ve iç ile dış narteks de sergilenen eserleri, Remzi Arık başkanlığında Tahsin Öz, Arif Müfit Mansel, Abdülkadir Erdoğan ve Ali Sami Boyar'dan oluşan komisyon tarafından belirlendiği ifade edilmektedir. s. 201. Ayrıca bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yahya Baş, *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, s. 716-722.
- 38 Hat levhalarının yerlerinden indirilmesiyle ilgili enteresan gelişmeleri ve bu işin müsebbibi hakkında yazarın yorumu için bkz. Erdem Yücel, a.g.m., s. 196-201.
- 39 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Hayır İşleri ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı Arşivi, 1934: Mü-12/A-4/6 'dan nakleden Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 503.
- 40 Ayasofya-i Kebir Cami'nde bulunan hat eserlerinin akıbeti hakkında bkz. Yasemin Sönmez, "Belgeler Doğrultusunda Ayasofya Camii'nin Eski Levhalarının Tespiti", *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu II*, 27-29 Mayıs 2022, İstanbul, 2022. 27-29 Mayıs 2022 tarihleri arasında yapılan sempozyumda sunduğu tebliğini daha baskısı yapılmamasına rağmen benimle paylaşma alicenaplığını gösterdiği için Yasemin Sönmez'e teşekkürlerimi arz ediyorum. Ayrıca Sönmez'in, "Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri" isimli yüksek lisans tezinin başta yukarıda zikrettiğimiz tebliğ çalışması olmak üzere birçok yeni bilgi ile Klasik Türk Sanatları Vakfı yayını olarak pek yakında çıkacağına mutluluğunu paylaşmak isterim.
- 41 Azade Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, S. 9, Ankara, 2006 s. 284; Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yahya Baş, a.g.e., s. 772.
- 42 Ekrem Hakkı Ayverdi, "Bâli Paşa Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, s. 2050; Semavi Eyice, "Bâli Paşa Camii", *DİA*, V, 22. Semavi Eyice, Bali Paşa Camii'sini 1935-36 yıllarında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin restore ettiğini ve aynı yıl camiden müzeye çevrilen Ayasofya'nın şamdanları ile ahşap kürsüsünün Bali Paşa Camii'ne konulduğunun şahidi olarak göstermektedir.

Ayasofya'nın Tekrar Cami Olarak Açılma Taleplerinin Serencâmi

Muhammet Gündoğdu*

1934 yılında müzeye dönüştürülen Ayasofya'nın tekrar cami olmasına yönelik talepler, çok partili hayata geçiş dönemi ile birlikte kamuoyunda dergiler, gazeteler, çeşitli toplumsal ve siyasal eylemlerle farklı boyutlarda kendisine yer bulmuştur.

Tek Parti Dönemi akabinde İslâmcı dergilerde Ayasofya'nın açılmasına yönelik söylemler öncelikle Ayasofya'nın cami geçmişine atıflarla ve küçük adımlar şeklindeki beklentiler olarak ifade edilmiştir.¹ Kapak görselinde parmaklıklar ardında bir Ayasofya fotoğrafına yer veren *Selâmet* dergisi 1948 yılında çıkan sayısında sembolik bir talepte bulunmuş ve şöyle demiştir;

“Ayasofya minarelerinin millî ve dinî bayramlarda aydınlatılması bu müessesenin müzelik vasfına herhalde dokunmaz ve dokunmasına da hiçbir sebep olmadığına göre bunları ihmalden kurtarmak herhalde iyi olur.”²

İslâm Yolu dergisi ise,

“Müze haline getirilmiş olan Ayasofya'da yılda bir gece dinî ayinin yapılmasını teklif etmekteyiz ve bunun lüzumunu müdafaa eylemekteyiz.

Bugün müze haline getirilmiş olan Saint Pierre Kilisesi'nde de aynı şeyin yapıldığını da söyleyebiliriz.”

demektedir.³

Sebilürreşad dergisinde “Ayasofya eşya ambarı mı olacak?” şeklinde bir soru ile konu gündeme taşınmış ve “*Ayasofya mabedi şu veya bu fikre kurban edilmeden yine ashına ircâ edilmeli ve beş yüzüncü yıl, burası tertemiz ibadethane olarak Fatih'in büyük ruhuna armağan olunmalıdır.*” ifadeleri kullanılmıştır.⁴

1950'ler ve İlk Açılma Talepleri

Demokrat Parti'nin (DP) 14 Mayıs 1950'de tek başına iktidara gelmesiyle Ayasofya'ya dair açılma talepleri daha sesli ifade edilmeye başlanmış; Cumhuriyet Arşivi'nde bir vatandaşın Başbakan Adnan Menderes'e hitaben yazdığı dilekçede aşağıdaki ifadeler yer almıştır:

“Pek muhterem Sayın Başbakan Adnan Menderes, Ezan-ı Muhammedî'ye karşı göstermiş olduğunuz İslâmî hissiyata güvenerek sizlerden, Ayasofya'nın cami olarak açılıp bizlere ihsanını Müslüman Türk kardeşlerim namına rica ve istirham eder, sonsuz sevgi ve saygılarımın kabulünü dilerim.”⁵

Başbakan Menderes'in de katıldığı DP Ankara İl Kongresi'nde ise bazı delegeler parti yönetimine “Ayasofya tekrar cami olarak ibadete açılınsın” taleplerini iletmişlerse de⁶ NATO'ya girme hedefiyle Yunanistan ile bir sorun yaşamak istemeyen DP iktidarı, bu talepler karşısında mesafeli bir duruş sergilemiştir. 1948'de Yunan Milletvekili Vasilos Karamanolis Ankara'ya başbakanlığa bir mektup yazarak, “Ayasofya'nın üzerinde meşru hakkı bulunanlara terkedilerek kuruluşu maksadına uygun şekilde buradan faydandırılması” talep ederken⁷ *Akropolis*'in “Ayasofya'nın iâdesi ve kiliseye dönüştürülmesini istemesi” ile ilgili yaptığı haber, ikili ilişkilerde bir gerginliğe sebep olmuştur. Söz konusu haber üzerine *Akşam* gazetesi “*Akropolis* Yunanistan'la dostluk namına Ayasofya Camisi'nin Rum kilisesine tahvilini istemek cüretinde bulunuyor.”

diyerek “Bu ne büyük küstahlık!” manşetiyle çıkmıştır.⁸ Ayrıca *Sebilürreşad* dergisinden Eşref Edib’in tepkisi de çok sert olmuştur:

“İşte sahipsiz kalan Ayasofya mabedine Hıristiyanlık böyle sahip çıkıyor ve Halk Partisi’nin inkılabının tamamlanması için Ortodoks Kilisesi’ne verilmesini istiyor. Acaba Ayasofya’nın birinci merhalede müze, ikinci merhalede kilise olması hakkında Bulgaristan’da toplanan Bizans Eserlerini İhya Kongresi’nde Türk milletvekili bir taahhütte mi bulunmuştu? Halk Partisi’nin -geçmişte- böyle bir taahhütte bulunup bulunmadığını yukarıda söylediğimiz Erkân-ı Harbiye arşivlerindeki raporlar gösterecektir.”⁹

1952 yılında Türkiye’ye gelen Rum Patriği Athenagoras’ın dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar’dan, Ayasofya’nın kiliseye çevrilmek üzere kendilerine verilmesini istediğine dair haberlerin dolaşması üzerine Osman Yüksel Serdengeçti, soyadını taşıyan dergisinde Ayasofya’nın kilise yapılma talebine karşı çıkan bir yazı kaleme almıştır.¹⁰ Yazı sonrasında ise Serdengeçti aleyhine “Millî mukavemeti kırdığı, Türk-Yunan dostluğunu ihlal ettiği” iddiası ile Ankara Ağır Ceza Mahkemesi’nde bir kamu davası açılmış ve Serdengeçti idamla yargılanmıştır.¹¹ Yine aynı dergide “Fatih Sultan Mehmed Han Konuşuyor” başlığı altında yayınlanan yazıda “Ayasofya’nın minarelerindeki ezanı kim susturdu?” diye sorulmuş ve Fatih’in dilinden Fatih’in

emanetinin aslına uygun olarak açılmasıyla yerini bulacağı ifade edilmiştir.¹²

Ayrıca bu dönemde dergilerde Ayasofya’nın durumunun halka sorulması mevzu olmuş, Türk Milliyetçiler Derneğinin İstanbul Şubesi Ayasofya’nın tekrar cami yapılması için hükümet nezdinde teşebbüste bulunmuş, her bahiste irtica görenlerin yaya kalacakları ifade edilmiştir.¹³

1953 yılında İstanbul’un fethinin 500. yıldönümünde planlanan fetih kutlamalarının sade bir biçimde yapılmasına büyük özen gösteren hükümet, bir komite oluşturmuş ve başına zamanın İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay’ı getirmiştir ve kutlamalara, başta Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes olmak üzere, DP’nin ileri gelenleri katılım göstermemiştir.¹⁴ Ayasofya’nın 500. Fetih yıldönümünde açılma taleplerini açıktan bir bildiri ile ifade eden Milliyetçiler Derneği ise farklı gerekçelerle kapatılmıştır.¹⁵

1955’e gelindiğinde *Sebilürreşad* dergisinde “Yeni Kira Kanununa Göre Ayasofya’nın İbadete Açılması Zaruridir” başlıklı bir yazı kaleme alınmış ve ileri sürülen hukukî gerekçelerle bu talep yinelenmiştir.¹⁶

1950’li yıllar halkın geniş bir destekle tek başına ülke yönetimine taşıdığı Demokrat Partinin iktidar yılları olmuştur. Bu dönemde halktan dinî hayata yönelik yüksek beklentiler de beraberinde gelmiştir; ancak iktidar, “Türkçe Ezan” gibi konularda belli bir ölçüde bu talepleri karşılayabilmiştir. Dönemin iç ve dış konjonktürel şartları Ayasofya’nın açılma taleplerini sonuçsuz bırakmıştır.

1960’lar ve Devam Eden Talepler

27 Mayıs askerî darbesiyle başlayan 1960’lı yıllarda ülke gündeminde Yunanistan’la olan ilişkiler ve onunla bağlantılı olarak “Kıbrıs Davası” ile Ayasofya bir dış sorunun odağı haline gelmiştir. Özellikle muhafazakar kamuoyunda Yunanistan ve Kıbrıs’taki Rum kesiminin barışçıl olmayan siyasi tutumlarına karşı verilebilecek

en güzel cevabın Ayasofya'nın camiye döndürülmesi olduğu genel kabul görmüştür. 1964'te *Sebilürreşad* bunun İnönü'nün tarihi bir görevi olduğunu belirtmiş ve "Türkiye'de Yunan halkına ve Rumluğa tanınan müsamahaya rağmen, Ayasofya minaresinde ezan seslerinin sustuğunu, Ayasofya'nın ibadete açılması durumunda, Megalo İdea düşüncesinin çökerek Bizans hayallerinin kökünden silineceğini" ifade etmiştir. Şehitlerin ruhunun "Lozan kahramanı" İnönü'yü vazifeye davet ettiğini yazan dergi, Ayasofya, "Fatih'in ve meçhul yeniçerilerin başlarını ilk defa secdeye koydukları yer bizim için bir din kadar mukaddestir."¹⁷ demiştir.

Aynı yıl İstanbul Rum Patriği Athenagoras'ın Papa 6. Paul'u davet etmesiyle yeni bir tartışma başlamıştır. Papa en kısa süre içinde Türkiye'ye gelmek istese de, Türk makamlarından beklediği resmî davet uzun süre çıkmamıştır. Ziyaret konusu ve Kıbrıs'taki gelişmeler sebebiyle Yunanistan karşısında bir aksiyon alınması gerekliliği üzerinde duran *Fedai* dergisi, Peyami Safa'nın beş yıl öncesinde *Büyük Doğu*'da yayınlanan şu ifadelerine yer vermiştir:

"Kıbrıs davasında da ortodoksluğun oynadığı büyük rol göz önündedir. Ayasofya'nın müze haline getirilmesi Hıristiyanlığın İstanbul üzerindeki emellerini bertaraf etmemiştir. Bilakis cesaretini arttırmış kıskırtmış ve azdırmıştır. Ayasofya'nın tekrar cami haline gelmesini isteyenlerin emellerini yobazca bir hayal sanmak da gafletlerin gafletidir. Fatih yobaz değildi. Hıristiyanlığa verdiği imtiyazlar bunun delilidir. Fakat Ayasofya minarelerinden yükselecek ezan sesinin bu şehirde İslâm Türk hakimiyetini ebedileştireceğini biliyordu. Beş asır sonra torunları arasında bunu unutanların bulunabileceğini tahmin edemezdi."¹⁸

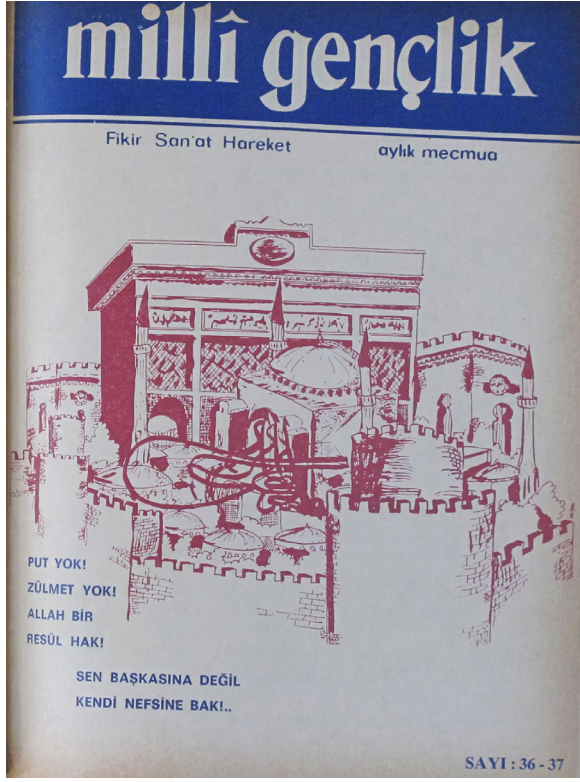
Aynı tarihte *Fedai* dergisi, Ayasofya'nın açılıp açılmaması hususunda, akim kalmış, bir referandum teklifi getirmiştir.¹⁹

1965'te *Tercüman* gazetesinde "Bursalılar Ayasofya'nın cami olması için 46 metre uzunluğunda dilekçe hazırladılar." başlıklı

bir haber yer almıştır.²⁰ Meclis'e gönderilen dilekçelerle ilgili olarak Sezai Karakoç da "Halk yılmadan, usanmadan, unutkanlığa düşmeden yıllardır bu yüce isteğini tekrar edip durmaktadır. Gönderilen dilekçelerin yarım milyonu aştığı, basınca bile kaydedildi. Bu imzaları ucuca eklese Ayasofya'yı kim bilir kaç kere dolanacak, kuşatacak, bir anne gibi bağrına basacaktır."²¹ demiştir.

Ayasofya'nın açılmasına yönelik talepler seçim dönemlerinde de artış göstermiştir. Ayasofya'nın müzeden yeniden camiye çevrilmesi için meclise ilk önerge ise 1965'te verilmiş ve Senatör Ömer Lütfü Bozcalı hükümetten, "Ayasofya'nın tekrar kiliseye çevrilme isteklerine ve Yunanistan'ın Kıbrıs politikasına bir tepki olarak hükümetten Ayasofya'nın camiye çevrilmesini" talep etmiştir.²² Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığındaki koalisyon hükümeti konuyu Diyanet İşleri Başkanlığı'na sormuş ve dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tefvik Gerçeker, "Ayasofya müzesinin müze halinde olmasına rağmen içinde ibadete mani

bir durum olmadığına” dair görüş bildirmiştir.²³ Aynı şekilde bir sonraki Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı da gazetelere verdiği bir röportajda; “Ayasofya Müzesi’ni yeniden cami olarak görmeyi dilediğini hatta Camiye ‘Fatih Camii’ adının verilmesi gerektiğini” söylemiştir.²⁴

29 Mayıs 1965 tarihinde Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) tarafından organize edilen “Büyük Fetih Mitingi”; Ayasofya’nın açılma taleplerinin kalabalıklarla açıktan ilan edilmesinin bir miladı, bu talebin ilk sözcüsü ise Ahmet Kabaklı olmuştur.²⁵ Kabaklı, 1966 yılında kaleme aldığı bir yazısında “(...) hükümetlerin değil işte bu “Halk efkârı”nın Ayasofya sembolü etrafında toplanacak millî ruhu, bütün partilere kabul ettireceğini biliyoruz.”²⁶ demiştir. Sezai Karakoç da *Diriliş* dergisinde şöyle seslenmiştir:

“Ayasofya, bütün anlamıyla İslâm’a aitti. Hz. Peygamber’in gelişinin haber halindeki en büyük anıtı oldu. Ölümler için bir anıt değil. Gelecekler için, ebedî sağlar ve sağlıklar, diriler ve dirilişler için bir anıt... Ayasofya Doğu’da olduğuna göre Doğulu’ya aittir. Bu meydana

Ayasofya üzerinde Batı’nın ve Batı dini olan Hıristiyanlığın hakkı yoktur. Ayasofya’nın kapanarak müzeye çevrilmesi ‘Doğu’nun zincire vuruluşunun sembolü’dür. Müslüman Ayasofya çarmıha gerilmiştir. Canlı ve diri olan müminler topluluğuyla kaynaşmış olan caminin müzeye çevrilmesi, çarmıha gerilmesidir. Ayasofya müslümandır ve yapıldığı günden İstanbul’un fethine kadar gizli müslümandır. Hanif dininde olan Ayasofya beş yüz yıldan beri de açık müslümandır.”²⁷

29 Mayıs 1967 tarihinde bir grup öğrenci Ayasofya’nın önünde bir saat süren oturma eylemi yapmıştır.²⁸ 25-26 Temmuz 1967 tarihlerinde ise Papa 6. Paul’un ziyareti gerçekleşmiştir. 26 Temmuz 1967 tarihli *Corriere Della Sera* gazetesi, “Papa, Kudüs’e doğru yönelerek, İstanbul’da diz çöktü.” başlığıyla haberi okuyucularına duyurmuştur. 6. Paul, Ayasofya’daki ana altarın önünde diz çöküp bir dakikaya yakın dua etmiştir ve böylece İstanbul’un fethinin ardından Ayasofya’da alenen dua eden ilk hıristiyan dinî lider olmuştur.²⁹ Ayasofya’daki ziyaret esnasında Papa’nın yanında bulunan Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil yaptığı açıklamada Almanların Köln’de ibadet için Türk vatandaşlarına kiliselerini açmalarını örnek vererek; “Papa’nın Ayasofya’da dua etmesi çok mu önemli? Papa, Ayasofya’yı ziyaret ederken mukaddes bildiği yerde, içinden geçenleri dua olarak yaptı. Bunun yorumu yapılmamalıdır.” ifadelerini kullanmıştır.³⁰ Ziyaretin ardından bir gün sonra ise MTTB’li 150 kişi, Ayasofya’da toplu namaz kılmaya çalışmış ve böylece Ayasofya’nın içinde ilk önemli protesto eylemini de gerçekleştirmişlerdir.³¹

Her Fetih yıldönümünün olduğu ay olan mayıs ayında ve devamında haziranda *Büyük Doğu*, *Serdengeçti*, *Tohum*, *Diriliş* gibi İslâmcı dergilerin ve de gazetelerin dergi eklerinde kapak dosyası olarak artan bir sıklıkla Ayasofya ele alınmıştır. Dergi kapakları da görsel olarak Ayasofya taleplerinin ifade edildiği bir platforma dönüşmüştür. En çok tercih edilen görsel ise;

zincire bağlı parmaklıklar ardındaki “Mahzun” Ayasofya olmuştur.³² Bu ve benzeri ifadelere, sloganlara, çizimlere ve flamalara 1950-1980 yılları arasında muhafazakâr ve mütebedeyin kesimin eserlerinde, yayın organlarında, mitinglerinde çok sık rastlanırdı. Coşkulu kalabalıklar derneklerin, siyasî partilerin organizasyonu ile Ayasofya veya Fetih toplantılarında bir araya gelir, nutuklar ve şiirler eşliğinde “Ayasofya açılın!” sloganları atılırdı.³³

1970’ler ve Yükselen Dalga

70’li yıllarda Ayasofya’nın camiye çevrilmesi için ülke sahinde artan yürüyüşler, mitingler ve konferanslar yapılmış ve bu dönem, Ayasofya’nın ibadete açılma taleplerinin daha görünür olduğu bir dönem olmuştur. Bunların en etkililerinden birisi 29 Mayıs 1970’te fetih 517. yıldönümünde yapılan “Büyük Fetih” yürüyüşü ve mitingi olmuştur. Bu program, 24 Mayıs’ta Edirne’de başlayıp, 29 Mayıs’ta Sultanahmet Meydanı’nda büyük bir finale biten “Fetih Haftası” kutlamasıdır. Yine başta MTTB olmak üzere 33 milliyetçi, muhafazakâr ve mukaddesatçı “sağ cephe” olarak adlandırılan kuruluş tarafından Saraçhane Meydanı’nda bir miting düzenlenmiştir. Mitingde dönemin MTTB Başkanı Burhaneddin Kayhan ve Necip Fazıl bir konuşma yapmıştı.³⁴ Kısakürek, Ayasofya’nın açılma taleplerinin ifade edilmesinde başat bir rol üstlenmiş, *Büyük Doğu* dergisinde yayınlanan yazıları ile önemli bir figür olmuştur.³⁵ “Türk’ün millî ve ruhî remzi” olarak gördüğü Ayasofya ile ilgili olarak da şu ifadeleri kullanmıştır:

“Nasıl bütün yollar Roma’ya çıkarsa, Türk manevî kurtuluş davasının bütün meseleleri de Ayasofya’ya ve onu müzeleştirilen ellere çıkar. Ayasofya açılmalıdır! Türk’ün karanlık bahtıyla beraber açılmalıdır. Ayasofya’yı kapalı tutmak, mânâda bütün camileri ve cami mefhumunu kapalı tutmaktır!”³⁶

Mehmet Şevket Eygi de 1970 mayısında kaleme aldığı “Bayramımızı zehir etmeye ne hakları var?” başlıklı yazıda “Ayasofya Camii müslüman

milletimizin hakkıdır. Onun müze yapılması zulümdür, haksızlıktır, gayri meşrûdur.” demektedir.³⁷

4 Nisan 1977’de Demirel hükümetinin Kültür Bakanı Rıfık Danışman, televizyonda Ayasofya’nın ibadete açılabilirliğine dair bir demeç verir. Dönemin Türk Tarih Kurumu (TTK) Başkanı Enver Ziya Karal ise, bu demecin Atatürk’ün hatırasına büyük bir ihanet olduğunu ifade eder. Cumhurbaşkanı ve Türk Tarih Kurumu’nun Koruyucu Başkanı Fahri Korutürk’e bu demeç hakkındaki görüşleri sorulur. Genel Sekreter Fuat Bayramoğlu’nun cevabı yazısında TTK’nın cevabından memnuniyet duyulduğu ifade edilmiş; “Bakanın sözlerinin şahsî ifadeleri olduğu söylenerek müze olmasında herhangi bir endişeye mahal olmadığı” bildirilmiştir.³⁸

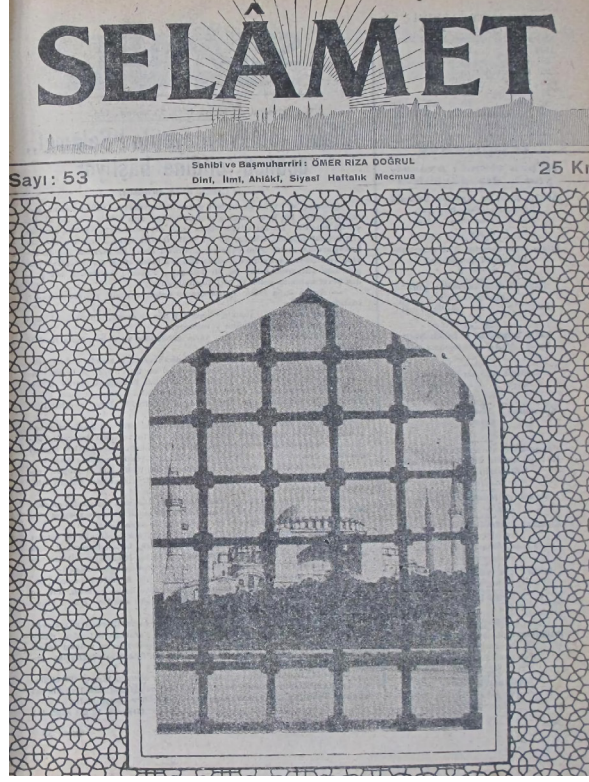
Fetih yıldönümleri başta olmak üzere çeşitli etkinlikler zaman zaman düzenlenen protesto eylemleri ile Ayasofya’nın ibadete açılması yönünde kamuoyu oluşturma adına Ayasofya içinde ve dışında çeşitli etkinlikler yapılmak istenmiştir. Bu eylemler ise çoğu zaman soruşturmalar ile sonuçlanmıştır. *Sebil Gazetesi*’nin “İslâmcı gençler! Ayasofya’nın zincirleri kırılacaktır.” başlıklı haberinde MTTB

verilmiştir: “Ayasofya konusu hükümetimizin gündemine geldiği zaman en doğrusu neyse o yapılacaktır. Atatürk zamanında Ayasofya'nın müze olması doğrudur. Ancak kararnamele değişmez değildir, değişebilir.”⁴⁶

Hünkâr Mahfili bölümü 10 Şubat 1991 tarihinde Anavatan (ANAP) hükümetinin Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek'in emriyle tekrar ibadete açılmıştır. Kapısına da “Ayasofya Camii İbadete Açılan Bölüm” levhası konulmuş, bu levha da daha sonra yenilenmiştir. Zeybek'in sözlü emriyle ibadete açılan bu mescide, Eminönü Müftülüğü'nce bir imam ve müezzin görevlendirilmiştir. Mart ayında mescide gelen Zeybek'e, minarelerden ezan okunmadığının belirtilmesi üzerine, yine Zeybek'in talimatıyla 31 Mart 1991 tarihinde Ayasofya'nın dört minaresinde de ezan okunmaya başlanmıştır. 21 Ağustos 1996 tarihinde ise üç minarenin hoparlörü devre dışı bırakılıp, tek hoparlörle devam edilmiştir.⁴⁷

2005 yılında Papa 16. Benedikt'in Türkiye'yi ziyareti konusu ile Ayasofya yeniden gündemdeki yerini almıştır. *Hürriyet* “Ya namaz kılmak isteyen de çıkarsa.” manşetiyle yer verdiği haberde şu ifadeler yer almaktadır; “Vatikan`ın İstanbul temsilcisinin ‘Papa Ayasofya’da iki saniye diz çökse ne olacak?’ önerisine Ankara tepki gösterdi. Üst düzey bir yetkili şöyle dedi; “Şimdi biri çıkıp Papa ibadet etti, ama Ayasofya müslümanlara kapalı, biz de iki saniye namazda dua etsek dese ne olacak?”⁴⁸ Bir yıl sonrasında ise Papa'nın Ayasofya ziyaretini gerçekleştirmesi protestolara neden olmuştur. Alperen Ocakları tarafından bir protesto eylemi gerçekleştirilmiş ve Ayasofya'ya girilerek iki rekât şükür namazı kılınmıştır. Sonrasında ise 39 kişi savcılığa sevk edilmiştir.⁴⁹ Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu eylemle ilgili olarak; “Türk gençliğinin demokratik tepkisi.” şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.⁵⁰ Aynı yıl İspanyol İslâm Konseyi şöyle bir çağrıda bulunmuştur; “Cordoba Katedrali ile Ayasofya her iki din için de ibadete açılın.”⁵¹

Ayasofya'nın yeniden cami kimliğine dönmesi için yürütülen hukukî mücadelelerden en önemlisini Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği vermiştir. Dernek Başkanı İsmail Kandemir, Ayasofya'nın camiden müzeye dönüştürülmesine dair 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararının iptali istemiyle Danıştay 10. Dairesine, 2005 yılında dava açmış; ancak dava, Danıştay tarafından reddedilmiştir. Kandemir, tekraren ilgili Bakanlar Kurulu kararının iptali ve yürütmenin durdurulması için başvurularında bulunmuştur. Danıştay 10. Dairesi, 2008'de Ayasofya Camii'nin müze olarak kullanılmasında hukuka aykırılık bulunmadığına işaret ederek davayı reddetmiştir.⁵²

2013 yılında *Derin Tarih* dergisi, “Ayasofya kararnamesi sahtedir.” dosya konusu ile çıkmış;⁵³ 2016 yılına gelindiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kadir Gecesi programı düzenlenmiş ve uzun bir aranın ardından Ayasofya'nın içinde ezan sesleri yankılanmıştır. Program aynı zamanda Diyanet TV'den canlı olarak da yayınlanmıştır.⁵⁴ Yine aynı yıl Diyanet İşleri

Başkanlığı, Ayasofya'nın ibadete açık Hünkar Mahfili bölümüne, uzun yıllardan sonra ilk kez asâleten imam atamıştır.

2018 yılında Anayasa Mahkemesi, Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği'nin "Ayasofya Müzesi'nin namaz kılınması için ibadete açılması" yönünde yapmış olduğu bireysel başvuruyu ilgili olarak; "Din özgürlüğünün ihlâl edildiğine ilişkin iddianın kişi bakımından yetkisizlik" nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.⁵⁵

Ve Yıl 2020: Ayasofya Cami Hüviyetine Kavuşuyor

Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği Ayasofya'nın camiden müzeye dönüştürülmesine yönelik Bakanlar Kurulu kararının iptali istemiyle Danıştay'a tekrar dava açmış bu davanın duruşması, 2 Temmuz 2020'de gerçekleşmiştir. 10 Temmuz 2020 tarihinde ise Danıştay 10. Dairesi, Ayasofya'nın camiden müzeye dönüştürülmesine dair 24

Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararını "Ayasofya'nın vakıf senedindeki cami vasfı dışında kullanımının ve başka bir amaca özgülenmesinin hukuken mümkün olmadığını" belirterek iptal etmiş ve oy birliğiyle cami olabileceğine dair görüş bildirmiştir. Aynı gün Türkiye Cumhuriyeti'nin 12. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, saat 20.53'te gerçekleştirdiği "Millele Sesleniş" konuşmasında kararı değerlendirmiştir; "Ayasofya, 86 yıl aradan sonra yeniden, Fatih Sultan Mehmed Han'ın vakfiyesinde belirttiği şekilde cami olarak hizmet vermeye başlayabilecektir. Ayasofya'nın hangi amaçla kullanılacağı konusu, Türkiye'nin egemenlik haklarıyla ilgilidir. Bu konuda, görüş belirtmenin ötesindeki her türlü tavır ve ifadeyi, bağımsızlığımızın ihlâli olarak kabul ederiz." Böylece, Cumhurbaşkanlığının 2729 numaralı kararı ile Ayasofya, Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilerek tekrar cami statüsüne kavuşmuştur. Kararda, Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesi hakkındaki 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı'nın Danıştay 10. Dairesi'nin kararıyla iptal edildiği ifade edilmiş ve bu kapsamda, Ayasofya Camii yönetiminin 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kurulu ve Görevleri Hakkında Kanun'un 35. maddesi gereğince Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilerek ibadete açılmasına karar verildiği belirtilmiştir.

Takvim yaprakları 24 Temmuz 2020'yi gösterirken 86 yıl sonra Ayasofya, dünyayı saran Covid-19 salgını tedbirleri kapsamında sosyal mesafeye dikkat edilerek kılınan ve 350 bin kişinin katıldığı cuma namazı ile ibadete açılmıştır. Camii'yi ve Sultanahmet Meydanı'nı dolduran geniş halk kitlesi, on yıllardır çeşitli şekillerde dillendirdiği taleplerin yerine gelmesinin coşku ve mutluluğunu yaşamıştır. Siyasî, hukukî ve toplumsal mücadeleler ile dile getirilen açılma talepleri, Ayasofya'nın müzeye çevrilmesinden 86 yıl sonra karşılık bulmuş ve böylece çok partili hayata geçiş döneminden itibaren gündemdeki yerini koruyan önemli bir dosya, ibadete açılma konusu bağlamında kapanmıştır.

NOTLAR

- * Din Hizmetleri Uzmanı, İstanbul Müftülüğü, Diyanet Haber İstanbul İl Koordinatörü.
- 1 *İslâm Yolu* dergisinde seri yazılar şeklinde Ayasofya'nın cami zamanlarına ait Ramazan ayları ve Kadir Gecesi mevlitleri kaleme alınmış ve aynı zamanda caminin haziresinde yer alan türbelere de detaylı olarak yer verilmiştir. Bk. Tahir Olgun, "Ayasofya", *İslâm Yolu*, yıl: 11, S. 64, 29 Aralık 1949, ss. 2-3; Ayrıca bk.; İsimsiz, "496 Yıl Önce Ayasofya'da Kılınan İlk Cuma Namazı", *Doğru Yol Dergisi*, c. 4, S. 99, 2 Haziran 1949, s. 1.
- 2 İsimsiz, "Ayasofya Müzesini Ziyaret", *Selamet Dergisi*, S. 53, 21 Mayıs 1948, ss. 10-11.
- 3 Galip Kemali Söylemezoğlu, "Ayasofya ve Kadir Gecesi", *Tarih Dünyası Dergisi*, yıl:1, S: 6, 30 Haziran 1950, s. 232.
- 4 Şükrü Gökmenoğlu, "Ayasofya Eşya Ambarı mı Kalacak?" *Sebilürreşad*, c. 1, S. 12, Ağustos 1948, s. 184.
- 5 Kartal-Yunus İstasyon Makasçısı Halit Demiryumruk imzalı dilekçe için bk. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Belge No: 030 01 17 99 13
- 6 *Zafer*, 10 Aralık 1952, s. 1
- 7 BCA, Belge No: 030 01 40 241 12
- 8 *Akşam*, 9 Temmuz 1952, s. 1
- 9 Eşref Edib, "Birinci Merhale Müze, İkinci Merhale Kilise", *Sebilürreşad*, c. 4, S. 130, Temmuz 1952, s. 72-74
- 10 Yazı için bk. Osman Yüksel Serdengeçti, "Ayasofya", *Serdengeçti*, yıl: 6, S. 17, Ağustos 1952, s. 3.
- 11 Hatice Budak, "Darağacında Bir Serdengeçti Davası: Medeniyet ve Mekân Bağlamında Ayasofya", *Opus Toplum Araştırmaları Dergisi*, yıl: 11, S. 39, Temmuz 2021, s. 873.
- 12 İsimsiz, *Serdengeçti*, "Fatih Sultan Mehmed Han Konuşuyor", yıl: 6, S. 15-16, Mayıs-Haziran 1952, ss. 3-4.
- 13 Ulunay, "İslam Dünyası/ İktibaslar", *Ehli Sünnet*, yıl: 6, S.113, Mayıs 1952, s. 12-15.
- 14 *Zafer*, 30 Mayıs 1953, s. 1.
- 15 *Zafer*, 23 Ocak 1953, s. 1, Bildiri metni için bk.; "Ayasofya Camiinin Tekrar Cami Olmasını İstiyoruz" *Sebilürreşad*, c. 5, S. 125, Nisan 1952, s. 2.
- 16 Abdurrahman Şeref Laç, "Yeni Kira Kanununa Göre Ayasofya'nın İbadete Açılması Zaruridir", *Sebilürreşad*, c. 8, S. 199, Haziran 1955, s. 382-383.
- 17 Ali Rıza Alp, "Ayasofya Camii İbadete Açılmalıdır", *Sebilürreşad*, c. 15, S. 354, Mayıs 1964, s. 54.
- 18 Peyami Safa, "Ayasofya Davası", *Fedai*, Haziran 1964, S. 11, s. 3.
- 19 Kemal Fedai Coşkun, "Ağlayan Ayasofya değil Ayasofya'nın Şahsında Müslüman Türk Milletidir" *Fedai*, c. 1, S. 11, Haziran 1964, s. 10-12.
- 20 *Halka ve Olaylara Tercüman*, 25 Mayıs 1965, s. 1.
- 21 Sezai Karakoç, "Ayasofya Ne Kadar Sabırlısın!", *İslâm Medeniyeti*, c. 1, S. 10, 15 Mayıs 1968, s. 36.
- 22 *Yeni İstanbul*, 7 Mayıs 1964, s. 2.
- 23 *Tercüman*, 26 Kasım 1965, s. 1, 4.
- 24 *Yeni İstanbul*, 5 Ocak 1966, s. 1.
- 25 *Tercüman*, 29 Mayıs 1965, s. 1.
- 26 *Tercüman*, 17 Şubat 1967, s. 2.
- 27 Sezai Karakoç, "Ayasofya'nın Anlamı", *Hilâl*, c. 5, S. 56, Mart 1966, s. 4-5.
- 28 *Bugün*, 30 Mayıs 1967, s. 1.
- 29 *Tercüman*, 26 Temmuz 1967, s. 1.
- 30 *Milliyet*, 26 Temmuz 1967, s. 1; *Hürriyet*, 26 Temmuz 1967, s. 1.
- 31 Osman Burçak, "Tarih Boyunca Milli Türk Talebe Birliği", *Millî Gençlik*, c. 1, Ocak 1969 (Özel Sayı), s. 7.
- 32 *Selâmet*, S. 53, 21 Mayıs 1948.
- 33 İsmail Kara, "Müze Ayasofya: Fethin 'Sulhen' ladesi", *Derin Tarih*, S. 3, Haziran 2012, s. 31.
- 34 *Milliyet*, 29 Mayıs 1970, s. 1.
- 35 Necip Fazıl Kısakürek, "Ayasofya", *Büyük Doğu*, S. 6, 10 Nisan 1959, s. 1.
- 36 Necip Fazıl Kısakürek, "Ayasofya", *Büyük Doğu*, S. 16, 5 Ocak 1966, s. 1; "Ayasofya", *İslâm Medeniyeti*, c. 1, S. 10, 15 Mayıs 1968, ss. 11-15.
- 37 *Bugün*, 29 Mayıs 1970, s. 1.
- 38 Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi (FKA) 6/8-3/5302-1-2, 6.4.1977 tarihli yazı; FKA 6/8-3/5302, 10.5.1977 tarihli yazı.
- 39 *Sebil*, 20 Mayıs 1977, s. 2.
- 40 *Son Havadis*, "MSP iktidar olursa Ayasofya'yı ibadete açacak.", 12 Mayıs 1977, s. 7.
- 41 *Sebil*, c. 74, S. 2, 27 Mayıs 1977, s. 10.
- 42 *Milliyet*, 29 Mayıs 1977, s. 1.
- 43 *Milliyet*, 30 Mayıs 1977, s. 1.
- 44 "Ayasofya'daki mescid 15 yıldır açık.", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ayasofyadaki-mescid-15-yildir-acik-4697470> [8 Aralık 2022]
- 45 Ziyad Ebuzyiya, "Ezan Sesine Hasret Ayasofya", *İslâm*, S. 46, Haziran 1987, s. 16-20.
- 46 *Türkiye*, 6 Ocak 1990, s. 1.
- 47 "Ayasofya'daki mescid 15 yıldır açık", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ayasofyadaki-mescid-15-yildir-acik-4697470> [8 Aralık 2022]
- 48 *Hürriyet*, 21 Eylül 2005, s. 1.
- 49 *Millî Gazete*, 23 Kasım 2006, s. 1.
- 50 *Sabah*, 23 Kasım 2006, s. 1.
- 51 *Vatan*, 18 Şubat 2005, s. 1.
- 52 "Ayasofya'yı camiden müzeye dönüştüren Bakanlar Kurulu kararına iptal", <https://www.aa.com.tr/tr/ayasofya-camii/ayasofyayi-camiden-muzeye-donusturen-bakanlar-kurulu-kararina-iptal-1906077> [8 Aralık 2022]
- 53 *Derin Tarih*, S. 21, Aralık 2013.
- 54 "Ayasofya'da Kadir Gecesi Duası", <https://www.diyaret.tv/bereket-vakti-2016/video/ayasofyada-kadir-gecesi-duasi> [8 Aralık 2022]
- 55 "Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği Başvurusu" <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/14747> [8 Aralık 2022]

Sinan Genim'le Ayasofya Üzerine

Fulya İbanoğlu, Mehmet Yüksel

*Ayasofya restorasyonlarında hiç
bulundunuz mu?*

Hayır, bulunmadım. Bazı camilerin ve Aya İrini'nin restorasyonuna ne oluyor diye merak ettiğim için giderdim ama Ayasofya restorasyonunda hiç bulunmadım. Dinî mimariyle çok fazla ilgilenmedim. Cami de, kilise de, sinagog da restore ettim ama daha çok sivil mimarî üzerinde çalıştım. Dinî mimaride yeni bir yorum yapmak çok güç, eskinin kopyalarını da yapmak istemedim. Dinî mimaride kopya yaygın, genelde istek sahibi eskinin kopyasını istiyor. Halbuki kopyanın bir değeri yoktur. Önemli olan her dönemin kendi kültür seviyesini yansıtacak yapı yapmasıdır. Sahip olduğumuz bunca büyük mirasın varlığı göz önüne alınırsa, kopya yapmanın anlamı yok! Geleceğe hitap edecek ürünlerin çağının mimarisini yansıtmaları gerekir. Bizim insanımızın yeni bir şey yapma kabiliyeti yok mu? Devamlı olarak eskiyi kopyaladığımız zaman şöyle yorumlanır: "Bunları zaten siz yapmadınız gayrimüslim kalfalar, mimarlar yaptı." Nitekim

Fotoğraf: Fulya İbanoğlu

de bazı toplantılarda söyleniyor. Bakın cami mimarimizin tarihine: Orta Asya üzerinden gelen kültürel birikimle, zaviyeli camiler önce Yenişehir'den başlar sonra Bursa'ya geçer. İstanbul'un fethinden sonra Rum Mehmed Paşa, Kara Davud Paşa, Bayezid Camii yapılır. Sonra Mimar Sinan'la merkezî planlı camiler, yüz, yüz elli yıl sonra Laleli, Nuruosmaniye Camii ile yeni bir mimarî ortaya çıkıyor. XIX. yüzyılın başlarında Nusretiye, Dolmabahçe, Ortaköy Camii... Biraz daha sonra Aksaray Valide, Yıldız Hamidiye camileri bu gelişimin sonucudur.

*Siz olsaydınız bugün nasıl bir cami
yapardınız?*

Sancaklar Camii gibi farklı bir şey yapmayı isterdim. Bu yapı hakkında "Modern İstanbul'un Yüzü" adıyla BBC bir program yaptı. Bizde kabiliyetli insanlar var; ama iki arada kalmayacaksın, radikal karar vereceksin. Sanatçı üzerinde kısıtlamaya gidilirse, sipariş üzerine eser yapması beklenirse sonuç başarılı olmaz.

Sizi Oktay Aslanapa'nın talebesi olarak daha gelenekçi bir mimar olarak düşünürdük...

Oktay Bey gelenekçi değildi, geleneği bilirdi ama öğrencilerinin her zaman farklı şeyler söylemesini, farklı yorumlar yapmasını isterdi. Onun söyledikleri bence yanlış yorumlanıyor, ortaya çıkan sonuçtan onun da memnun olmadığını düşünürüm.

Ayasofya'ya dönersek... Cami hüviyetine geri dönmesi için neler dersiniz bir mimar olarak?

Ayasofya'nın bugün camiye çevrilisinin üzerinde bu kadar durmamak gerekiyor. Biz Ayasofya'yı 1453'te camiye çevirdik, bu yeni bir şey değil. Müzeye çevrilmesinin altında yatan nedenleri kimse konuşmuyor. O dönem Lozan Antlaşması uyarınca biz Boğazlara ve Marmara Denizi kıyılarına otuz kilometre içine asker yerleştiremiyorduk. Bu antlaşmanın tarafları, Britanya İmparatorluğu, Romanya, Yunanistan, İtalya, Fransa, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, Japonya. İkinci Dünya Savaşı'nın emarelerini Atatürk görünce diyor ki; "Bu bölgelere asker sokmalıyız yoksa Boğazlara hakim olma imkânını elde edemeyeceğiz." Karşımızda Yunanistan, Romanya, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı gibi Ortodoks ülkeler var, "Bakin biz size bir jestte bulunduk." demiş olduk 1934 yılında Ayasofya'yı müzeye çevirerek. İki sene sonra 1936'da Montrö Antlaşmasıyla (Boğazlar Sözleşmesi) İstanbul ve Çanakkale Boğazları ve Marmara Denizi üzerinde tam bir hakimiyet kurabildik.

Bir tür pazarlık payı...

2022 Temmuz ayında kırk beş Brezilyalı mimarı İstanbul'da gezdirdim. Ayasofya'nın bir kapısından girdim ve hemen öbür kapısından çıktım. Yere serilmiş olan halılar ıslaktı. Yoğun bir nem... Taş zemin eskiden bu nemi tolere ediyordu. Zaman zaman taş zemin de ıslanıyordu hissedirdim. Ama şimdi makine ile örülmüş halı gelince havada büyük bir nem ve ter kokusu oluşuyor. İstanbul'un havası

Sinan Genim

1945 yılında Kuzguncuk'ta doğdu. 1963 yılında Haydarpaşa Lisesi'ni bitirdi. DGSA Mimarlık Yüksek Okulu'ndan 1969'da mezun oldu. 1971-1974 yılları arasında mezun olduğu Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Yüksek Okulu'nda Mimarlık Tarihi ve Rölöve asistanlığı yaparken İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Mimarlık Bölümü Rölöve ve Restorasyon Ana Bilim Dalı'nda yüksek mimarlık eğitimini 1975 yılında tamamlayıp kısa dönem askerlik görevini yaptı.

1974-1981 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Estetik ve Sanat Tarihi Kürsüsü'nde asistanlık yaptı. 1980'de doktor oldu. 1976-1991 yılları arasında Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Rölöve ve Restorasyon, 1991-2007 yılları arasında Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yaptı. Pek çok kurum ve dernekte aktif rol alan Genim, 1988-1992 yıllarında İstanbul II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu üyeliği yaptı. Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı'nın 1997-2007 yılları arasında yönetim kurulu başkanlığını üstlendi. 1985'ten beri Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın yönetim kurulu başkan yardımcısıdır.

Mimari sahada pek çok ödül de alan Genim, 1994 yılında IV. Ulusal Mimarlık Sergisi ve Ödülleri, Yapı Dalı "Koruma Sanatı" Ödülü; Antalya Kaleiçi'nde Bir Ev [Sevgi ve Erdoğan Gönül Evi] proje ve uygulamasına verildi. 2014 yılında Baksı Müzesi ile Avrupa Konseyi Müze ödülü, 2018'de Narmanlı Han ile Sign of the City Awards'da, Kültürel Mirası Koruma ve Yaşatma ödülünü aldı.

Konstantiniyye'den İstanbul'a, XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları, Pera Müzesi, Konstantiniyye'den İstanbul'a, XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları adlı pek çok kitaba imza attı. Evli ve iki kız babasıdır.

da değişti artık. O halıların bir bölümünü kaldırmak ve içerideki nem oranını kontrol altına almak lazım. Yoksa kısa süre sonra yapı içinde büyük problemler ortaya çıkacak.

Şimdi Ayasofya'ya girişleri sınırlandırdılar.

Bence herhangi bir kısıtlama yok gibi, uzun kuyruklar oluşuyor ama çok fazla sayıda insan bu yapıyı görmek istiyor ve özellikle yaz aylarında yoğun bir kalabalık gezmek için saatlerce bekliyor.

Medrese de yapıldı. Nasıl görüyorsunuz?

Modern bir anlayış ile yapılsaydı bütün dünyanın beğenisini toplardı. Halbuki yapılan yapı bir acube, binanın yüzde ellisi duvar. Gereksiz mekân ziyarı var. Üstelik kötünün kötüsü bir kopya yapı, bizim kültürümüze hiç yakışmadığını düşünüyorum. Beş yüz yılı aşkın süre sonra kötü kopyalanmış bir yapı. Fatih Sultan Mehmed görseydi, her halde bu yapıyı yapanları şehirden sürerdi.

Nasıl bir yapı Ayasofya?

Simetrik değil, kubbesi de basık, o yüzden üç kez çöküyor. Ayasofya'nın bulunduğu yerde şehrin kurulmasının sebebi buranın birinci tepe olması. Bâb-ı Hümâyun tam birinci tepenin üstündedir. Ayasofya buraya yapılanca bütün şehrin silüetine hakim bir yapı olmuş. Burası Bizans döneminde kutsal bölge. Pagan dönemi tapınakları var, Zeus'a, Poseidon'a adanmış tapınaklar. İnşa edildikten sonra şehrin simgesi haline geliyor. Şehrin Marmara yönündeki silüetini değiştiriyor. Sadece Roma sütunlarının göğe yükseldiği şehir değil artık İstanbul, kubbeler de görüntüye dahil oluyor. Sultan II. Selim, Selimiye Camii'ni İstanbul'da yapmak ister ama İstanbul'da bu ebatta cami yapılacak yer kalmamış. Tophane'de, Galata'da iskân var o zaman bir de Haliç'te, öteki taraflarda yok. Örneğin Sultan Ahmed Camii bu yüzden sadece Marmara'dan görünür, şehre hakim bir konumda değildir.

Ayasofya'nın etrafında iskân var...

Fetihten beri orada canlı bir mahalle hayatı vardı. Hemen yanında başlayan ve Gedikpaşa'ya doğru uzanan büyük bir mahalle var, 1912'de yanıyor. Ama 1960'lara kadar yerleşim yeri burası. Ayasofya ile Bayezid Camii arasında Fatih devrinde yapılan Bedesten ile Kapalıçarşı'nın çekirdeğini teşkil eden dükkânlar var. Kânûni Sultan Süleyman devrinde de Ayasofya ile Bayezid Camii arasındaki bölgede ticaretin toplandığı görülüyor.

Ayasofya civarındaki bu yerleşim daha sonrası için İstanbul'un diğer mahallelerine bir örnek teşkil ediyor mu?

Ayasofya civarındaki yerleşimin mantığına bakmak lazım. Latin İstilasına kadar bölgede Büyük Saray, Aya İrini gibi yapılar yoğun: Aya İrini Patrikhane kilisesi. Genellikle ruhban sınıfının girip çıktığı, halka pek de açık olmayan... Bir tür güç gösterisi tabii bu, aynı zamanda. Roma'da benzer bir yapı olarak Pantheon var. Büyük imparatorluklar yapar böylesi yapıları. Süleymaniye Camii'nin yapılışı da öyle. İran'a sefere çıkılırken, "Bak ben ne kadar güçlü bir devletim." mesajını vermek üzere yapılmıştır etrafındaki yapılarla birlikte. Bu arada dikkat etmek gerek, İstanbul'da tek külliye Fatih Camii Külliyesi'dir. Süleymaniye külliye değildir. Fatih Camii'nin avlusunda diğerlerinde olduğu gibi yola açılan pencereler yoktur! Akdeniz ve Karadeniz medreselerinin kapıları doğrudan avluya açılır, arada yol yoktur. Ulu camiler merkezde, çarşının içinde olur. Ayasofya ulu camidir. Ama Fatih Camii ulu cami değildir, külliye, eğitim merkezidir. Sayın Ekmeleddin İhsanoğlu ile bu tespitimi konuştum, "Gidip görelim, hiç böyle düşünmemiştim." dedi. Batı'da da üniversite oluşumları böyledir.

Peki, Ayasofya'nın Mimar Sinan üzerinde iddia edildiği kadar bir tesiri var mı?

1509 depreminde Ayasofya büyük zarar görür. Mimar Sinan etkili şekilde bir müdahalede bulunur. İlk yapıldığında kubbesi tam daire değil biraz elipsiyodik olduğundan basıktır. Bu basıklık kubbenin yanlara doğru açılmasına, kubbenin oluşturduğu yükün yanlara doğru yayılmasına sebep olur. Geometrisi yanlış! İlk yapımından otuz sene sonra kubbe çöküyor, daha sonra bir kez daha kubbenin bir bölümünün çöktüğü biliniyor. Mimar Sinan zamanında yapıda çatlaklar oluşmuş durumda. Günümüzde Mimar Sinan'ın yapıya müdahalesini pek seçmek mümkün değil. Bir yapıya bu kadar fark edilmeyecek şekilde müdahale yapabilmek, bu değişiklikleri yapan

sanatkarın ancak o yapıyı çok iyi tanmasıyla mümkün. Elbette Mimar Sinan da çok şeyler öğrenmiştir bu yapıdan; ama yok daha sonra yaptığı yapılarda onu geçtiğini söylemiş, kubbeyi daha yüksek yapmış, yok şöyle yok böyle... Gerçekten kendinden emin bir mimar bu gibi şeylerle uğraşmaz.

Müdahaleleri de son derece yerinde ki yapıyı bugüne, bize kadar getiriyor, öyle değil mi?

Elbette. Bir kültür, bir insan, farklı kültürlerden ders almıyorsa bir şey yapamaz. Mevlânâ'nın meşhur sözü, "Herkes aynı şeyi düşünüyorsa kimse bir şey düşünmüyor demektir."

Süleymaniye Camii'nin çökme ihtimali bugünlerde konuşuluyor. Ayasofya için de deniliyor...

Olmaz böyle bir şey! Hoş bir anımı anlatayım. 1999 depreminden sonra arabayla Anadolu Yakası'na geçiyordum. Büyük bir tıkanıklık içinde Boğaz Köprüsü'nü tam geçtim ki, o zaman Kanal 7'de haber sunan Ahmet Hakan, telefonla aradı, "Hocam haberlere seni istiyorum". "Ben yoldayım karşıya geçtim trafik de var, dönemem." dedim. "Süleymaniye Camii çöküyormuş." dedi, "Geliyorum" dedim! Haberleri sunmaya başlamış, araya reklama girince yanına aldı beni. Bir video gösterdi adamın biri Süleymaniye Camii'nin kubbelerine çıkmış çöküyor vs. diyor. "Ne dersiniz?" dedi. "Süleymaniye Camii gecekondü değil, çökmez." dedim. Birkaç laf daha ettik, konuşmamız bitti, stüdyonun dışına çıktım, işaretle biraz bekleyin dedi. Haberlerin bitiminde "Canımıza okudun; çöküyor deseydin yirmi dakika konuşacaktık, çökmez dedin iki dakika sürdü, gündem değişti." dedi. Elbette tedbir alınması gerekir, geometrisi doğru olduğu için kolay kolay hasar görmez. Büyük deprem olacak, yüzlerce insan ölecek vs. diye çığırtkanlık yapıyor. Sultan Ahmed Meydanı'nda dikilitaş var. Taban alanı ikiye iki, on dokuz metre yüksekliğinde ve 1600 senedir yıkılmadan duruyor!

Malzeme ve harç da önemli değil mi hocam? İçine konulan ağaç özü vs.

Hayır yok böyle şeyler, bunları kim uyduruyor merak ediyorum. Harcın içinde özellikle deniz değil, dere kumu olacak, güzelce eleyeceksin, içinde toprak artıkları olmayacak. Kireci söndürteceksin, sönmüş kireç bir süre bekleyecek kıvamını bulacak. Bu işlerin nasıl yapıldığını iki bin sene önce Vitruvius anlatıyor. Bir şey ne kadar karmaşık olursa ondan alacağı netice de o kadar kötü olur. Her şey için böyle, mimaride de. Ne kadar basit çözümler geliştirirsen o kadar başarısın. Basit çözümler geliştiremeyenler yapıların orasına burasına bir şeyler takıp takıştırarak başarılı bir sonuç elde etmeye çalışır.

Ayasofya üzerinden bunu konuştuğumuzda neler dersiniz? Yani mimarî açıdan karmaşık bir yapı mıdır?

Hıristiyan inancı açısından müthiş bir aşama. İlk dönemlerde Hıristiyanlıkta doğuştan hıristiyan olmayanlar, paganlıktan geçenler mabedde yan neflerde durur, bizim son cemaat mantığı biraz da oradan gelir. Ama elbette bizde öyle bir şey yok, yani anası babası hıristiyan iken kendi müslüman olabilir ve namazını en ön safta kılar. Hıristiyanlıkta mabed üç nefli, hatta beş nefli olabiliyor. Bu bakış açısı pagan inancından gelmekte. Bazilika planını dikey biçimde keserek, kilise alanını haç işareti biçiminde vurgulayan çapraz nef. Transept var, o da pagan inancından gelmekte. Biz onu dönüştürmüş minber yapmışız. Kubbeli, orta mekâna dönmesi de bir gelişimdir. Kubbe ile örtülü yapıların öncesi Roma'da bulunuyor. Roma fethettiği topraklardaki inançları ve tanrıları da Roma'nın resmî tanrısı kabul ediyor, tanrılar tapınağı dolayısıyla. Yuvarlak bir mekân. Niye yuvarlak? Hiçbir tanrı öbürünün üstünde değil de ondan. Kare veya dikdörtgen yapsanız bir öncelik ve sonralık söz konusu olacak. O dönem için müthiş bir anlayış tabi. Bu yuvarlak mekânın ortası deliktir. Teknik açıdan kuvvetlendiren bir halkadır. Emniyet halkası.

Aydınlık feneri de bu maksatla mı?

O daha başka bir şey. Tepesine büyük bir ağırlık koyarak ortadan bastırıyorsun, bastırınca açılmaz. Bir tür denge unsuru. Boş bardağı koy dokununca devrilir, içine su koy daha zor devrilir. Kız Kulesi veya camileri konuşuyorlar, mesela Kılıç Ali Paşa Camii için deniliyor. Statik olarak değerlendirdiğimizde Kılıç Ali Paşa Camii minyatür Ayasofya değildir, şekil olarak eh işte, neticede kubbeli yapı. Orada zaten gerek alan olarak gerekse yaptıranın statüsü olarak daha büyük bir yapı yapılamazdı. Yazılı olmayan kurallar vardır.

Pantheon bir kez yapıldığı gibi Ayasofya için de böyle diyebilir miyiz?

O kadar büyük bir yapı bir daha yapılamaz evet, devletin artık o kadar gücü yok. Süleymaniye Camii'nin yapımı ve oraya getirilen su yolları yüz elli sene sonra devletin çöküşünü hazırladı. Ciddi meblağlar bunlar.

Ayasofya'daki mozaikleri sorsak, onlar için neler söylersiniz?

Şimdi onları daha büyük bir tehlike bekliyor. Çünkü yapının üstündeki sıvaları söktüler. Horasan harcı suya haristir. İçinde tuğla kırıkları, kiremit kırıkları vardır ve bunlar suyu emer. Ama bunu anlatmak mümkün değil maalesef! Elimizi koruyan derimiz var. Yeterli olmadığında krem sürüyoruz, bazı durumlarda dış etkilerden korunmak için eldiven giyiyoruz. Bir yapıyı korumak için sıva da yeteriz kalır. Bu nedenle üzerine boya yapılır. Bir yapı üzerindeki kerpiç sökülürse çok kısa süre içinde yok olur. Bu yüzden her sene kerpiç sıvayı yeniden yaparlar ve boyarlar, zafiyet doğmasın diye. Şimdi yeni bir moda çıktı, yapıların üzerindeki sıvaları söküyorlar. Kariye'yi de aynı şekilde sıvasız hale getirdiler. Bir de üstüne oluk yapıyorlar. Bu yapılarda oluk yoktur. Çinko endüstriyel olarak 1870'lerden sonra kullanılır. Bir binada oluk varsa saçaklar eskisi kadar geniş değil daha dardır. Ayasofya'nın sıvalarını söktüler. Niçin? Yapıda kullanılan devşirme malzemeleri görmek istiyorlarmış?

Bu coğrafyada ne varsa bizimdir! Dolayısıyla Ayasofya'daki mozaikler de bizimdir. Senin eşarbin Tayvan'dan olabilir ama senin malın. Arabam Alman markası, buzdolabım hâkezâ. Bunlar benim malım oluyor da bu coğrafyada bulunan kültürel unsurlar nasıl benim olmuyor? Ama bunu devlet bile tam anlamıyla anlamış değil. 1974'te Budapeşte'de Türk Sanatları Kongresi'nde dönemin bakanı Rıfki Danışman kürsüye çıktı ve "Biz zengin bir devlet değiliz! İtalyanlar mallarını alsınlar! Yunanlılar da alsın! Biz ancak Türk İslâm eserlerini koruyabiliriz." dedi. Bunun üzerine Oktay [Aslanapa], "Hadi kalkın, çıkıyoruz!" dedi. Sonra da "Hayır, Rıfki Bey'in dedikleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin düşüncesi değildir." dedi. Bu coğrafyada nasıl hep birlikte yaşıyorsak farklı kültürlerin farklı eserleri de bir arada yaşayacak.

Sizin restorasyona bakışınız için neler söyleyebiliriz bu anlamda?

Mesela Narmanlı Yurdu ve Galatasaray Postanesi, bunlar yıllardır kullanılmayan yapılarıdır. Biz yaptığımız modernizasyonla bu yapıları yaşanabilir, kullanılabilir hale getirdik. Narmanlı Yurdu 25 yıldır boş kalmış, şimdi herkes şen şakrak ziyaret ediyor. Günümüz koşullarını gözeterek altı tane yangın merdiveni, engelli insanların her kata ulaşmasını sağlayacak sekiz tane asansör var Narmanlı'da. Fransa'nın güneyinde MS 60'da yapılmış bir amfi tiyatro var. Önemli bir mimar onu açık hava konser salonuna çevirdi. Açıklamasında diyor ki, "Zaten buranın yapılış maksadı bir şeyi seyretmek, kendisi seyirlik değil, ben buna asli fonksiyonunu iade ettim." diyor. Türkiye'de onun gibi 143 tane tiyatro binası var. Aspendos'u bile kullanmayı beceremiyoruz!

Günümüz koşulları düşünüülerek restorasyon yapılması yani yenilenmesi durumunda eserin anıt değeri kalıyor mu?

Şehir için simgesel değerleri var anıt yapıların. Berlin'in ortasında Berlin Şehir Sarayı var. 1400'lerde yapılmış. 1600'lerin ortasına doğru prenslik güçlendiği için, yapının taşıdığı

anlam da güçleniyor. Birinci Dünya Savaşı'nda ise müzeye dönüştürülüyor. İkinci Dünya Savaşı'nda bombalanıyor, diğer bir yandan Ruslar yağmalıyor. 1946'da yıkıyorlar yerine Doğu Almanya Parlamento Binası inşa ediyor. Modern bir yapı. 1990'larda Berlin'de bir dernek oluşuyor, sarayı yeniden yapalım, diye. 2000'lerde modern bina yıkılıyor, yeniden eski saray yapılıyor. Üç cephesi eskisinin kopyası. Bir cephesi ise modern mimariden esinleniyor, geceleri orada ışık gösterileri oluyor. Simgesel yapı modern malzemeyle canlanıyor. Bütün dünya yapıyor bunu. Gerçekte geleneksel malzemeyi doğru bir şekilde kullanabilir misin? Bizde restorasyon geleneksel malzeme ile yapılıyor da ne oluyor? Sonuçta çok kötü uygulamalar ortaya çıkıyor, üstelik çok da pahalıya mal oluyor.

Bir de bir yapının benzerini yapmak mümkün mü?

Elbette mümkün, yüzyıllar önce yapılmış bir yapının aynısı yapılmaz diyenler, beceriksiz insanlardır. Her tür modern malzeme kullanılarak bir kopya yapılabilir. Betonarme için olumsuz konuşmak yaygın, bu tür çalışmalar daha ziyade beceriksiz, ne yapacağını, nasıl yapılacağını bilmeyen insanların yorumu. Betona karşı çıkanlar Roma'daki Pantheon kubbesinin beton olduğunu bilmezler. Beton binlerce yıldır kullanılan bir malzeme. Günümüzdeki sorun betonun içine konan demir donatıdan kaynaklanıyor. Özellikle beton tarafından tam korunamayan demir paslanıyor. Ama iyi bir beton yapılırsa demir zaten havayla temas etmez, dolayısıyla muhafaza olur. Beton, kısa süre sonra taşlaşır. Dökümünü takip eden en fazla otuz gün sonra bütün reaksiyonunu bitirir, taş olur. Zaten içinde kullanılan çimento doğal malzeme. Ve onun ömrü de belirsiz. 2000 senedir duruyor işte. Trakya'da da kubbeli mezarlar dökme betondur, volkanik tüftür. Suya haris bir malzeme. Kum ve suyla karıştırıldıktan sonra taş oluyor.

Betonla alakalı bilgi kirliliği var öyleyse, en fazla elli sene dayanır deniliyor?

Zaman zaman binalar çökecek, binlerce insan ölecek diye konuşuluyor, bence insanları korkutarak çıkar sağlamak büyük ahlaksızlık. Yeni yapılan yapılara talebi artırmak, kentsel dönüşümün getirdiği çıkarları savunmak amacıyla yapılan ve çoğu spekülatif olan böylesi konuşmalar bilim insanlarına yakışmıyor.

Biz korumada neredeyiz?

Yaygın olarak koruma anlayışımız çok katı, koruma "dondurmak" değildir. Koruma "kullanmak" demektir. Bir yapının günümüz şartlarında işlevini devam ettirilmesidir. Günümüz insanının beklentilerine cevap verecek şekilde hayata katılmasıdır.

Son olarak anıtsal bir mimarî eser olması bakımından Ayasofya için neler dersiniz?

Günümüzde Ayasofya bizim malımız, dünya kültürü açısından önemli. Örnek bir yapı. Ders alınacak bir yapı. Elinin altında, gözünün önünde böyle bir yapı varken görmem lazım. Bir mimarî iç mekânının zenginliği oranında mimarîdir. Mısır'daki piramitleri düşünün, dışarıdan seyredersiniz içine girdiğinizde bir şey yok. Taç Mahal'e gidin, büyük bir bölümü duvardır. Ufak ufak hacimler. İç mekânın oluşmasıyla mimarînin gelişmesi. İçeriye giren gün ışığı... Ayasofya karanlıktır. Süleymaniye Camii ondan aydınlıktır. Ondan elli altmış sene sonra yapılan Sultan Ahmed Camii çok daha aydınlıktır. Süleymaniye Camii'nin yan duvarlarının büyük bir kısmını kaldıramazsınız. Sultan Ahmed Camii'nde böyle değildir, bazı duvarları kaldırın yapı yine ayakta kalır, farklı bir kurgusu var çünkü. Ülkenin ekonomisi Sultan Ahmed Camii'nden daha iyisini yapacak kudrette olmadığından yapılmıyor, yoksa ondan daha ileri anlayışta yapacak insanlarımız var. Sanat, arz talep meselesidir. İbn Haldun, "Pazarda devletin alım gücüyle hiçbir şey rekabet edemez." der. Devlet ne talep ediyorsa o arz edilir ve rağbet görür.

Tarihi ve Yapılarıyla Ayasofya Külliyesi

Dr. Aliye Öten*

İmparator I. Konstantinos Roma tahtını ele geçirdikten (323) sonra Byzantion'u (İstanbul) imparatorluğun yeni merkezi olarak seçmiş ve önce şehrin alanını genişleterek 324 yılından itibaren imarına başlamıştır. Topografik bakımdan çok farklı olmakla beraber Roma'ya benzetilerek kurulan başkent, Roma'daki belediye teşkilatına göre düzenlenmiştir.¹ Başkentini merkezini Augusta Helena'nın heykeline ithafen Augustaion Meydanı olarak anılan alanın etrafındaki saray, hipodrom ve kilise yapıları teşkil etmiştir.² Bu alanın siyasi önemini "Bizans'ta tanrı Ayasofya'ya, imparator saraya, halk da hipodroma sahiptir." şeklindeki deyiş çok güzel ifade etmektedir.³

Dördüncü yüzyılda resmî din haline gelen Hıristiyanlık, kentnin sanat ve mimarisine yansımıştır. Konstantinos, başkentini kiliselerle donatırken yeni resmî dinin yapı tipi olarak adli yönetimin simgesi olan Roma geleneğindeki bazilikayı seçmiştir. İlki Konstantinos ve oğlu döneminde biten üç Ayasofya dizisi de bazilikal tipin evrimini yansıtmaktadır.⁴ Pagan kökenli bazilikal bir yapıyı tek kubbe hakimiyetinde örtme esasına dayanan merkezî planlı bazilika yapısı, pagan dönem tanrı-İmparator kavramından ilâhî iradeye dayanan hükümdarlık tanımına geçişin somut hali gibidir.

Konstantinos bu sayede kilisesindeki ayinlerde hükümdarlığını sergileme imkânı bulmuştur.⁵ 15 Şubat 360'da törenle açılan ilk Ayasofya'nın Aya İrini'nin güneyinde son yapıdan daha küçük ve ahşap çatılı olduğu bilinmekte fakat tam yeri ve büyüklüğü bilinmemektedir. 361 depremi ve 381 mezhep çatışmalarından zarar görmüş, 404'te İmparatoriçe ve Başpiskopos arasındaki sürtüşme kaynaklı isyan ve çatışmalarda yanarak harap olmuştur. İmparator Arcadius son Ayasofya'nın olduğu yere ikinci yapıyı başlatmış ve II. Teodosius 415'te bitirmiştir. Oturum alanı günümüzdekine yakın olan bu kârgir yapı ahşap çatılıdır.⁶

532'de Hipodrom'da yapılan at yarışları sırasında patlak veren ve Nika (zafer) isyanı olarak tarihe geçen ayaklanma, imparatora darbe girişimine dönüşmüştür. İkinci yapının yakılmasına sebep olacak kadar büyüyen isyan 30.000 kişinin ölümüyle durdurulmuştur. Bu yüzden Ayasofya, imparatorluk iradesine başkaldıranlar için bir dua ve kefaret anıtıdır.⁷ Üçüncü Ayasofya ikinci yapının yerinde isyanın bitmesinin hemen ardından Trallesli Anthemius ve Miletli İsidorus mimarlığında başlamıştır. İkinci Ayasofya'nın bazı malzemelerinin yeniden kullanıldığı bu üç nefli plan beş nefli eski yapıdan geniş tutulmuştur.⁸ Yerel yapı taşları, tuğlalar ve Marmara Adası mermerleri hariç binada kullanılan malzemeler Doğu Roma İmparatorluğu'nun değişik yerlerinden getirilmiştir.⁹ Justinianus'un getirttiği imparatorluğun coğrafi sınırlarını tarif eden ve büyüklüğünü teşhir eden yapı malzemeleri, Ayasofya bünyesinde vücuda gelerek bir iktidar manzumesine dönüşmüştür. Ayasofya mimarisinin esası, Hıristiyan dinî yapılarının hâkim planı olan bazilikal tiptir, fakat Anthemius ve İsidorus bu yapının orta mekânının üstünü pandantiflerle esas kabuğu, şişmiş bir yelken gibi bütün teşkil eden, çapı yaklaşık 31-33 metreyi bulan basık büyük bir kubbe ile örtme yoluna gitmişlerdir. Bu büyük kütle baskısını karşılamak üzere batı-doğu ekseninde kademeler halinde inen ve ufalan yarım kubbeler yapılmış, yanlarda ise

baskı, galerilerde yan duvarlardaki pâyeler ve kemerlerle tonozlar yardımıyla karşılanmıştır. Bu çapta ve tertipte bir yapıyı bu derecede büyük bir kubbe ile örtmek, yapıyı statik açıdan zayıflatmıştır. Örtü ağırlığını çok güç karşıladığından gerek Bizans gerekse Türk devrinde duvarlara dışarıdan eklenen büyük destek payandaları yardımıyla Ayasofya bugüne kadar ayakta tutulabilmiştir.¹⁰ Bu yarım kubbeler, dönemi için çok özgün bir çatı örtüsü olup klasik dönemden kopuşu simgelemektedir.¹¹

Çok kısa bir zamanda yapımı tamamlanan ve bir Noel günü olan 27 Aralık 537 tarihinde açılan Ayasofya'nın görkemli yapısı, Süleyman mabedinin Hıristiyanlıktaki muadili olarak görülmüş, artık Süleyman ve geçmiş bütün iktidarlardan üstünlüğün ve zaferin bir sembolü olmuştur. İmparator Ayasofya'yı "kutsal adına ve onun sonsuz iktidarına bir ziynet olsun diye"¹² yaptırmakla birlikte kendi iktidarı ile ilâhî iktidar arasında bir bağ kurmuş ve hıristiyan kimliğini ön plana çıkararak iktidarını halk üzerinde meşrulaştırmıştır.¹³ Sonraki dokuz asırda Bizans mimarlığında Ayasofya azametinde bir bina yapılamaması, Doğu Roma İmparatorluğu'nun gücü ve sınırlarında bağımsız olmadığını düşündürür.¹⁴

1204'te IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'u işgal eden Latinler tarafından büyük ölçüde tahrip edilen Ayasofya, İstanbul tekrar Bizans idaresine geçtikten sonra ufak bir tamir görmüştür. II. Andronikos zamanında 1317'de kapsamlı bir tamirat geçirmiş, duvarlar dışarıdan payandalarla takviye edilmiştir. Ancak büyük ve yaşlı binada bu tamirler yetersiz kalmış ve 19 Mayıs 1346'da doğudaki başkemerle kubbenin bir parçası sebepsiz yere çökmüştür. Bu sırada malî açıdan iyice çöken Bizans, halktan yardım toplamak suretiyle ve büyük zorluklarla ancak 1354'te bu zararları giderebilmiştir.¹⁵

1402'de İstanbul'u ziyaret eden İspanyol elçisi Ruy Gonzáles de Clavijo da Ayasofya'yı harap ve bakımsız halde gördüğünü bildirir. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinin bir yazmasından öğrenilen,

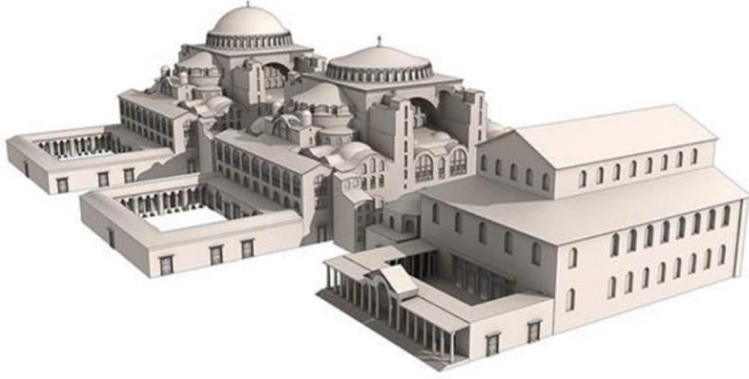

fakat başka kaynaklarda bulunmayan bilgiye göre, İstanbul'un fethinden birkaç yıl önce yine bir depremde zarar gören Ayasofya'nın kuzey tarafını tamir etmek üzere Ali Neccâr adındaki Türk mimar Edirne'den İstanbul'a gönderilmiştir. Gerekli takviyeyi yapan mimar Edirne'ye dönüşünde müstakbel minarenin kaidesini de hazırladığını açıklamıştır.¹⁶

Nihayet fetih gerçekleştiğinde, II. Mehmed ikinci gün Ayasofya kilisesine giderek şehrin bir İslâm şehri oluşunu temsilen ilk duayı edip, kiliseyi câmîye çevirmiştir. Ayrıca büyük Konstantinos şehrini bir İslâm şehri haline getirme arzusunu yansıtan "İslâm-bol" adını vermiştir.¹⁷

Medine'de kurulan ilk İslâm şehrinin merkezinde Mescid-i Nebevî (bugünün Cuma camii), merkezî devlet ofisi (bugünün ev, saray veya sancakbeyi konağı) ve nihayet lonca yapıları ve bedesten vardır.¹⁸ Fatih Sultan Mehmed de bu genel prensip çerçevesinde, Edirne'ye dönüşünden (13 Cemâziyelâhir / 21 Haziran) önce Karışdırın Süleyman Bey'i 1500 yeniçeriyle birlikte şehrin subaşısı, Hızır Bey'i de kadı tayin etmiş; surların onarımını, Yıldızlıkapı'da (Altınkapı) bir iç hisar (Yedikule) ve şehrin merkezinde Beyazıt Meydanı'nda kendisi için bir saray yapılmasını emretmiştir.¹⁹ 1453'te At Meydanı'nın merkezî konumu göz

Bigot tarafından M.S. 4. yüzyılda Roma Modeli. Circus Maximus, sağda en sağdaki oval yapı ise Colosseum'dur. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php> (Erişim: 03.10.2020).

Ayasofya'nın tüm yapılarını gösteren mimarî değişimi (Erdal Şahin, Mekân, Kimlik ve Aidiyet Bağlamında Ayasofya, Antalya/ Turkey Global Transformation And Differentiations International Migration, Urbanization And Belonging Congress Book, April 25-27, (Antalya, 2019), 188)

önünde bulundurularak Topkapı Sarayı inşasına başlanmış ve bu yeni saraydan sonra Beyazıt Meydanı'nda bulunan saray Sarây-ı Atîk-i Âmire adını almış, ticaret için bedesten inşa edilmiştir.²⁰

Fetihten sonra şehrin en büyük mabedi olan Ayasofya (Hagia Sophia) Kilisesi'nin Fatih Sultan Mehmed tarafından fethin sembolü olarak camiye çevrilmesi ve ilk cuma namazının kılınmasıyla; fethedilen şehirlerdeki kiliseler camiye çevrildiklerinde en büyüğünün Ayasofya adıyla anılması adeta bir gelenek haline gelmiştir. Öncesinde bu ada sahip olanlar yanında, bazılarında da halk tarafından fethetme işareti olarak bu ad yakıştırılmış, böylece hepsi Ayasofya Camii olarak anılmıştır. Bazen de İlkçağ'dan kalma bir harabe veya ören yerine Ayasofya denilmiştir.²¹ İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya fethin alâmet-i fârikası haline gelmiş ve en büyük ganimet olarak camiye dönüştürülse de adı değiştirilmemiş, hatta bulunduğu yer ile beraber şehrin merkezi noktasında, saray ve ulucami yakınlığında itinayla muhafaza edilmiştir. Kendi gibi adının da muhafazasında Hıristiyanlık inancındaki ekanîm-i selâsenin ikinci unsuru oğulun bir vasfı olarak, mistik bir mefhum olan sofia (ilâhî hikmet) adına kurulması ve taşıdığı evrensel anlamın müslümanlar tarafından benimsenmesinin de payı olmalıdır.²²

Ayasofya'nın ilk ahşap minaresi fetih hazırlıkları kapsamında yapılmış olmalıdır. Batı yarım kubbenin güneybatısındaki küçük kule üzerine inşa edilen bu minare II. Selim dönemindeki onarımlarda kaldırılmıştır.²³ İktidarla birlikte misyonu da değişen Ayasofya peyderpey yapılan ilavelerle muhkem ve heybetli bir ulucami statüsü ve görünümüne kavuşmuştur. Fatih'in ahşap minareden sonra güneydoğu köşesindeki mevcut minareyi tuğladan yaptırmaması, fetihten sonra kiliseden çevrilen camilerde de aynı uygulamanın yapılmasıyla açıklanabilir.²⁴ Sonrasında Mimar Sinan'ın yaptığı II. Bayezid'in kuzeydoğu köşesi minaresi ve batı cephesindeki ikiz minarelerle Ayasofya'nın minare donanımı tamamlanmıştır.²⁵

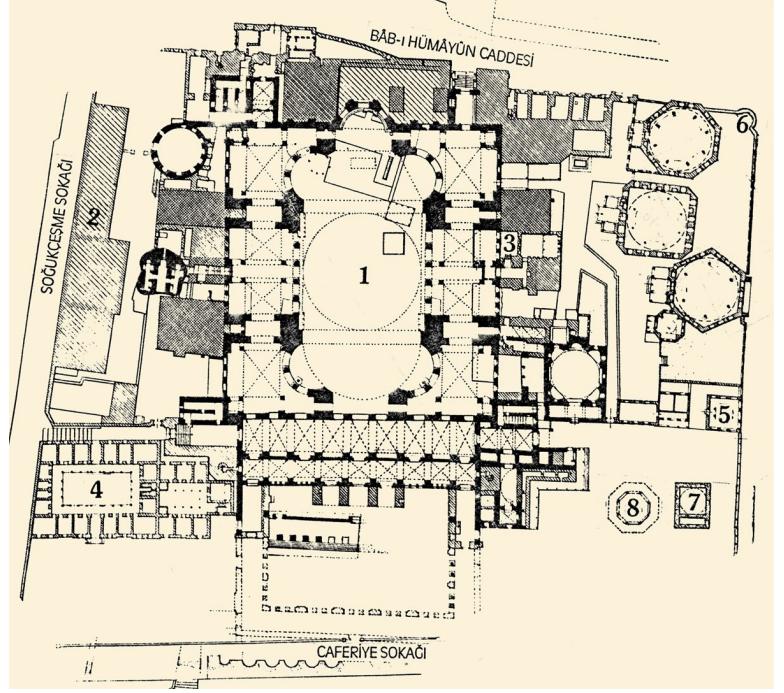
II. Selim zamanında Ayasofya, etrafını saran ve ona zarar veren yapılardan kurtarılmış ve Mimar Sinan tarafından takviye payandaları yapılarak yapının çökmesi önlenmiştir. Bu çalışmada bir de minare yapılmıştır ki bunun güneydoğu köşedeki minare olması kuvvetle muhtemeldir.²⁶ Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren tezkirelerde bânîsine atıfla "merhûme Haseki Sultan Hamamı" olarak adlandırılan hamamı ise Sultan Ahmed Külliyesi ile Ayasofya arasında bulunmaktadır ve manzum kitabesinden anlaşıldığına göre 910/1553 yılında çifte hamam olarak yapılmıştır.²⁷ Camedânları kesme taş ve tuğla, orta kısımları ise kaba yontu taş ile inşa edilen hamamın su haznesi ve külhanları ise Marmara Denizi'ne bakan yan cephe boyunca uzanmaktadır.

Şehrin ulucamisi olarak Ayasofya'nın etrafına külliye geleneğinin bir devamı olarak sultan türbeleri yapılmış, ilki II. Selim için Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. III. Murad zamanında da kuzeydeki iki minare ile minber, kürsü ve mahfil ilâve edilmiş, Bergama'da bulunan İlkçağ'dan kalma yekpare mermerden oyulmuş iki büyük küp getirtilerek caminin içine şadırvan yapılmıştır. Daha sonra yine Ayasofya'nın yanında Mimar Dâvud Ağa tarafından III. Murad için, 17. yüzyıl başında da III. Mehmed için türbeler inşa edilmiş,

ayrıca burada bir de şehzadeler türbesi yapılmış ve bir hazîre teşekkül etmiştir. Bu üç büyük türbe Osmanlı devri Türk mimarisinin yapı, çini tezeyyatı ve diğer teferruatı bakımından en güzel eserlerinden sayılır.²⁸ Türk devrinde Ayasofya'nın süslenmesine devamlı surette gayret edildiğinden 1607'de çini olarak mihrap duvarına besmele-i şerif yazılmıştır. Tahttan indirildikten sonra on altı yıl sarayda kapalı yaşayan I. Mustafa 1639'da ölünce, Ayasofya'nın fetihten beri yağhâne olarak kullanılan vaftizhânesi acele türbe haline getirilerek buraya defnedilmiştir. 1648'de Sultan İbrahim öldürüldüğünde de yine aynı yere defnedilmiştir.²⁹

1155'te (1742-43) Sultan I. Mahmud tarafından Ayasofya Camii'nde girişilen büyük tamir ve ek binalar yapımı sırasında Ayasofya İmaretî inşa edilmiştir.³⁰ Batıdan itibaren kubbeli iki bölümü fodalhâne ve aşhane, sonraki ince uzun ve revaklı mekânı ise yemek yenilen yer (me'kel) olarak temiz bir işçilikle taş ve tuğla dizileri halinde inşa edilmiştir.³¹ İmaretin dışarıya açılan geniş saçaklı kapısı Türk baroku üslûbunun en güzel örneklerinden sayılır. Ayrıca, Ayasofya'nın kilise olarak en eski yapılardan kalan ve "skeuophylakion" denilen büyük yuvarlak binası da erzak ambarı yapılmıştır. Bütün bu ek yapıların kitâbeleri, "hazinedar" veya "hattat" lakaplı Dârüssaâde ağası Beşir Ağa (Moralı) tarafından yazılmıştır.

Yine I. Mahmud tarafından Ayasofya Camii içinde 24 Muharrem 1153 (21 Nisan 1740) tarihinde Ayasofya Kütüphanesi açılmıştır. İçinde dersiam, muhaddis ve şeyhülkurra tarafından düzenli dersler verilen kütüphane kalabalık kadrosu ve zengin koleksiyonla vakfedilmiştir.³² Camiyi dışarıdan destekleyen payandaların arasına yerleştirilen kütüphanenin giriş ve okuma odası, beş kemerin oturduğu sütunlarla ayrı bir bölüm halinde inşâ edilmiş ve barok üslûpta harikulade bir işçilikle dökülmüş tunç şebekelerle cami hareminden ayrılmıştır.³³ Kitap hazinesi ise kubbeli ve aynalı tonozlu iki bölümden oluşmaktadır, kubbe

Ayasofya'nın genel planı:
1. Cami.
2. İmaret.
3. Kütüphane.
4. Medrese.
5. Muvakkithâne.
6. Sebîl.
7. Sıbyan mektebi.
8. Şadırvan (Se-mavi Eyice, "İstanbul", cilt:4: 211).

kasnağını kuşatan celi sülûs Fâtür Süresi 29-32 ayetleri Baltacızâde Mustafa Paşa'nın eseridir. Kütüphane dolapları nakışlı olup duvarları XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli çinilerle tezeyyat edildiği için adeta bir çini müzesi hüviyetindedir.³⁴

I. Mahmud 1740'ta avluda, başka bir benzeri olmayan harikulade zarif ve zengin bir şadırvanla bir sıbyan mektebi inşa ettirmiştir. Ayasofya'nın güneybatı tarafındaki avluda yaptırılan sıbyan mektebi, muntazam taş ve tuğla sıraları halinde yapılmış küçük, iki katlı bir binadır. Bu yapıyla kapı arasındaki sahada büyük ve muhteşem bir şadırvan inşa edilmiştir. Ayasofya Şadırvanı, mukarnas başlıklı sekiz mermer sütuna dayanan geniş açıklıklı sekiz sivri kemerli bir revakla yükselmektedir. Mermer revak kemerlerinin dış yüzlerini "Kaside-i Bürde"den on altı beyit, Baltacızade Mustafa Paşa'nın celi sülûs altın yıldızlı hattıyla kuşak şeklinde dolanmaktadır. Kemerlerin iç yüzünde ise yine bir kuşak halinde Ahmed Ârif Efendi'nin ta'lik hattıyla yazılmış bir tarih manzumesi bulunmaktadır. Şadırvanın ortasında on altı bölümlü ve tunç şebekeli mermer su havuzu yer almaktadır. Barok üslûpta

**Ayasofya
avlusunun
İmaret tarafı
giriş kapısı**

çiçek kabartmaları ile süslü her bir bölümün tunç muslukları vardır. Kubbe şeklinde bir tel kafesle üstü kapatılan havuzun ortasında mermer bir şadırvan göbeği bulunmaktadır. Şadırvan revakının üstü, geniş bir ahşap saçak ve kubbeyle örtülmüş olup kurşun kaplıdır. Ahşap saçığın tavanı altın yaldızlı ve çiçeklerle bezenmiş renkli nakışlar ve çitalarla süslüdür. Kubbenin içi ise mavi zemin üzerine altın yaldızlı çitalarla panolara ayrılmıştır. Tunç kafesin tepesinde lâle biçiminde istiflenmiş “Biz her şeyi sudan yarattık.” (Enbiyâ, 21/30) ayeti yazılı bir alem yer almaktadır. Bu alemin daha küçük benzerleri, mermer havuzun her bir bölümünü ayıran sütunçelerin üst kısmında da tekrarlanmıştır. Yapıldığı yıllarda Türk sanatı Batı’dan alınan barok üslûbun tesirlerini göstermeye başlamasına ve

**Ayasofya
Camii
şadırvanı
ve yanında
sıbyan
mektebi**

motiflerin bazılarının Barok etkileri taşınmasına rağmen şadırvan, genel mimarisi, sütunlu revakı, kemerleri ve yapının bütününe hâkim olan çizgileri itibariyle klasik Türk üslûbu geleneklerine bağlıdır.³⁵

Ayasofya’nın biri avlu içinde, diğeri de Sultanahmet Meydanı’na bakan cephesinde ihata avlu duvarının güneybatı köşesinde konuşlanmış ve onun cami olarak vakfedilmesinden çok sonra yapılmış iki sebil binası vardır. Ayasofya’nın bu sebili güney tarafındaki yan girişin başındadır. Avludaki sebil, tamamen mermer kaplı olup dikdörtgen biçimli iki penceresi vardır. Merdivenle ulaşılan pencerenin önündeki yüksek seki, mermer sütunlara dayanan ve abdest musluklarını da örten bir saçakla korunmuştur. Diğeri ise dört penceresinin altında üçer tane tas verme gözü, geniş ahşap bir saçığı ve kurşun kaplı kubbesi ile klasik dönem Türk sanatının sade ve zarif ölçü ve özelliklerine sahiptir.

1728’de III. Ahmed tarafından Ayasofya’nın içinde yaptırılan tamirler sırasında yeni bir hünkâr mahfili inşa edilmiş ve ortaya büyük bir top kandil asılmıştır. Bu mahfil daha sonra 1847’de kaldırılmıştır. Bugün mihrabın solundaki dehliz duvarlarında bunun veya daha eski mahfilin hatırası olan değerli çinilerle kaplı mahfil mihrabı görülmektedir.

Türk devri içinde önceleri Ayasofya’nın mozaiklerinin bir kısmı görülmekteyken bunların üzeri peyderpey örtülmüş ve XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren hepsi ortadan kaybolmuştur. 1809’da II. Mahmud tarafından yaptırılan büyük bir tamirden kırk yıl sonra Ayasofya’da yine ciddi bir tadilat ihtiyacı baş göstermiş, bunun üzerine Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi’nin devlete kalan serveti, vasiyeti gereğince bu işe tahsis edilerek İsviçreli mimar Gaspare Trajano Fossati tarafından 1847-1849 yılları arasında Sultan Abdülmecid’in emriyle geniş ölçüde bir tamire girişilmiştir. Bu arada padişahın camiye gelişinde istirahat etmesi ve bazı kabuller yapması için yeni bir kasr-ı hümayun ile tamamen Bizans

üslûbu taklidi bir hünkâr mahfili ve avlu kapısı yanına muvakkithane yapılmış, ihata duvarı da yenilenmiştir. Bu tamirat sırasında duvar ve tonozlarda mevcut mozaiklerin üzerleri açılarak Fossati ile o sırada İstanbul'da bulunan Alman W. Salzenberg tarafından bunların resimleri çizilmiştir. 1894 depreminde Ayasofya da zarar görmüş, duvarlarında çatlaklar oluşmuş ve büyük mozaik satırları sıva ile birlikte dökülmüştür. Meşrutiyet yıllarında Marangoni, Jackson, Propper, Prost gibi Batılı mimarlara durumu incelettirilen ve hatta mimar Kemâleddin Bey nezaretinde tamir için hazırlıklara girilen Ayasofya, Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1926) ufak bir tamir ve takviye görmüştür.³⁶

Roma, Bizans imparatorlukları ve Osmanlı Devleti olmak üzere üç medeniyetin başkentliğini yapmış İstanbul'da "Suriçi" bölgesi, bugün tarihî yarımada olarak adlandırılmakta ve İstanbul'un merkezini teşkil etmektedir. Bizans döneminde saray yapıları, hipodrom ve üç kez inşa edilen Ayasofya'nın yerleştiği meydan da Suriçi'nin merkezini teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti de fetihle mâbed hüviyetini koruduğu Ayasofya'nın bu stratejik önemine binaen en başta değil belki ama kısa süre zarfında Topkapı Sarayı yapıları ile yönetim merkezini burada kurmuştur. Ayasofya Fatih Sultan Mehmed ve halk nezdinde ulucami olarak kabul edildikten sonra, şehrin adeta kalbi olacağı bir inşa faaliyeti başlamıştır. Her padişahın gül yaprakları gibi kalıcı eser bırakmaya ve kuvvetlendirmeye çalıştıkları bu eser, yüzyıllar içinde büyüyerek bir külliye haline gelmiştir. Ayasofya'nın genişliği ve yüksekliği kadar kaplumbağa kabuğu formuyla ilkleri ve enleri gösteren kubbesi bazilikal planlı yapısını örtmekte, bu yapıyla kilise mimarisinde takip edilmediği gibi -aksi iddia edilse de- İslâm mimarisi için de bir örnek teşkil etmemiştir. Fakat erişilmesi güç orijinalliyi ve İslâm döneminde eklenen yapılarıyla büyük bir mâbed olmaya ve her dönem yerinde müdahalelerle yıllara meydan okumaya devam etmektedir.

NOTLAR

- * K.K.Ö., Ümraniye Müftülüğü
- 1 Işın Demirkent, "İstanbul", *DİA*, İstanbul, 2001, c. 23, s. 206.
- 2 Alexander Kazhdan, (Ed.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1991, s. 232.
- 3 Demirkent, a.g.m., s. 206.
- 4 Hasan Fırat Diker, "Ayasofya: Bir İktidar Öyküsü", *Bir Mimarlık Tarihi Dizimi*, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2019, s. 1.
- 5 Georg Ostrogorsky, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Düzeni", (çev. Ö. Arıkan), *Cogito*, 17, 1999, s. 52.
- 6 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, (çev. Ü. Sayın), YKY Yayınları, İstanbul, 2001, s. 84-85; Diker, a.g.m., s. 2.
- 7 Diker, a.g.m., s. 2.
- 8 Müller-Wiener, *a.g.e.*, s. 85.
- 9 Diker, a.g.m., s. 2.
- 10 Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, İstanbul, 1994, IV, 206.
- 11 Diker, a.g.m., s. 2.; Eyice, a.g.m., s. 2.
- 12 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdulhamid Dönemi (1876-1909)*, (çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 41.
- 13 O. Erdal Şahin, "Mekân, Kimlik ve Aidiyet Bağlamında Ayasofya", *Antalya/Turkey Global Transformation And Differentiations International Migration, Urbanization And Belonging Congress Book April 25-27, Antalya, 2019*, s. 188.
- 14 Diker, a.g.m., s. 2.
- 15 Eyice, a.g.m., IV, 207.
- 16 Eyice, a.g.m., IV, 207.
- 17 Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (çev. İbrahim Kalın), 1995, S. 9, s. 312.
- 18 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s. 194.
- 19 İnalçık, "İstanbul", *DİA*, İstanbul, 2001, c. 23, s. 221.
- 20 İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", s. 315.
- 21 Eyice, a.g.m., s. 206; Diker, a.g.m., s. 3.
- 22 Eyice, a.g.m., s. 207; Diker, a.g.m., s. 3.
- 23 Semavi Eyice, *Ayasofya*, YKY, İstanbul, 1986, s. 7; Diker, a.g.m., s. 3.
- 24 Diker, a.g.m., s. 3.
- 25 Diker, a.g.m., s. 3.
- 26 Eyice, a.g.m., s. 206.
- 27 Eyice, "Ayasofya Hamamı", IV, 211.
- 28 Eyice, "Ayasofya", s. 206.
- 29 Eyice, a.g.m., s. 206.
- 30 Eyice, "Ayasofya İmaretleri", IV, 212.
- 31 Eyice, a.g.m., s. 212.
- 32 Erünsal, "Ayasofya Medresesi", IV, 212-213.
- 33 Eyice, "Ayasofya İmaretleri Mimari", s. 213-214.
- 34 Eyice, "Ayasofya İmaretleri Mimari", IV, 213-214.
- 35 Eyice, "Ayasofya", s. 217.
- 36 Eyice, a.g.m., s. 208.

Ayasofya-i Kebîr Cami-i Şerîfi'ndeki Hat Şaheserleri

Prof. Dr. Fatih ÖZKAFA*

Yaklaşık on beş asır gibi çok uzun bir zaman önce tarih sahnesine çıkmış olmasına rağmen Ayasofya, inşa edildiği dönemden günümüze kadar daima gündemde kalabilmiş ender bir mimarî eserdir. Bu yapının olağanüstü azameti, kendine has etkileyici atmosferi, devasa ölçüleri ve göz kamaştırıcı mozaikleri yanında mimarî ile ilişkili sanat dallarının hemen hepsindeki en güzel örnekleri barındırması, sanat tarihi bakımından onu özel ve eşsiz kılan unsurlardır. Ayasofya'yı bu kadar büyük bir ilgi odağı haline getiren sebepler sadece mimarî cesameti ve estetik yönü ile sınırlı olmayıp bu esere atfedilen dinî, siyasî ve tarihî misyonlar da dikkatleri onun üzerine çekmiştir.

Yapıldığı devirde dünyanın en büyük mabedi olarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentinde Hıristiyanlığın dinî merkezi olan Ayasofya, uzun süre bu vasfını koruyabilmiştir. Ancak ölçülerinin büyüklüğüyle de alâkalı olan statik problemleri sebebiyle kubbesi birkaç defa çökmüş veya çökme tehlikesiyle yüz yüze kalmış; tamir edilerek güçlendirilmiştir. İkonoklazm döneminde, ikona ve sembolleriyile

dinî tartışmaların odağında olduğu için tezyinatı epeyce zarar görmüştür. 1204-1261 yılları arasındaki Latin istilası döneminde ise Haçlı ordusu tarafından, sanki başka bir dine ait yapıymış gibi yağma edilmiştir. Askerler altın, gümüş gibi kıymetli eşyanın, rahipler de dinî eşyanın yağmalanmasıyla meşgul olmuşlardır.¹ Ayasofya'nın tarihindeki bütün macera göz önünde bulundurulduğu zaman, aslen kilise olarak inşa edilmiş olmasına rağmen ona verilen en büyük zararların Hıristiyanlık kaynaklı olduğu müşahede edilir. Müslüman Türklerin hakimiyeti altına girdikten sonra ise zarar görmesi şöyle dursun, Ayasofya'nın daima büyük bir itina ile muhafazasına gayret sarf edilmiş, mimarî ve tezyinî yapısı güçlendirilmiş, etrafına inşa edilen minare, türbe, mektep, medrese, şadırvan gibi ilavelerle de bu ulu caminin civarı şenlendirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra yapının İslâmî kimliğini daha da pekiştirecek olan pek çok unsur gerek harem içine gerekse dışına eklenmiştir. Kilise olarak inşa edilen bu yapının dört bir köşesine, farklı dönemlerde sonradan konumlandırılan minareler onun dışarıdan da cami olarak algılanmasını sağlarken mihrap, minber, mahfil ve hat levhaları gibi İslâmî unsurlar ise iç mekânın cami hüviyetini kuvvetlendirmiştir.

Bizans döneminde, Ayasofya dışındaki İstanbul kiliseleri boyutları bakımından çok etkili yapılar değildi. Bir Hıristiyan şehri alındıktan sonra genellikle şehrin en büyük kilisesi, Osmanlı şehrinin de cuma camii (ulucami) yapıldığı için Ayasofya, fetihten hemen sonra şehrin ulucamii statüsünü almıştı. Osmanlı'da, en büyük kilisenin camiye çevrilmesi hususundaki en meşhur ve erken örnek, İznik'teki Orhan Camii (Eski Ayasofya)'dir.²

Fatih Sultan Mehmed'den itibaren pek çok Osmanlı padişahının Ayasofya Camii'ne hizmeti olmuştur. Bunlar arasında III. Murad, II. Selim, I. Ahmed, IV. Murad, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz

ve II. Abdülhamid de zikredilmelidir.³ Asırların üzerine bindirdiği yüklerle birlikte, cami olduktan sonra da çeşitli dönemlerde birçok kez tamirata ihtiyaç duyması ve ulucami olması hasebiyle Ayasofya'ya daima itina gösterilmiştir.

Mimarî heybeti, devasa boyutları, kubbesinin büyüklüğü, zengin mozaikleri, renkli mermerleri, yoğun tezyinatlı kemerleri ve sütun başlıkları (Resim 4) ile zaten dikkatleri çeken bir yapı olmakla birlikte, fetih sonrasında mekâna eklenen hat levhaları ve kitabeleri de İslâm sanatları bakımından çok büyük önem arz etmektedir. Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin XIX. yüzyılda yazdığı ve her biri 7,5 metre çapındaki İsm-i Celâl, İsm-i Nebi, Çeharyâr ve Hasaneyn levhaları dünyanın en büyük hat levhaları iken, bunlardan sekizincisi olan "Hüseyin r.a." isminin altındaki imza da bugüne kadar görülen en büyük ebatlı ve istifli hattat imzası özelliğine sahiptir (Resim 1). Kadıasker levhalarından önce burada, Eminönü Yeni Camii çinileri üzerindeki kuşak yazılarının da hattatı olan Teknecizade İbrahim Efendi'nin levhaları vardı. Bunlardan Lafza-i Celâl levhasına ise "ğani" tarihi (106/1650) gizlenmişti.⁴

Ayasofya'da bugün mevcut olan 8 devasa levhadaki en kalın kalem kalınlığı 35 cm. olduğu

(Resim-1)

(Resim-3)

için bu irilikteki bir yazının bire bir aynı ölçüde yazılması mümkün değildir. Bu sebeple, söz konusu yazılar hattat tarafından uygun kalınlıkta bir celi kalemiyle yazıldıktan sonra, eskiden murabba (kareleme) denilen usul ile büyütülerek bu ahşap yuvarlak siniler üzerine nakledilmiştir. Her levhadaki esas ismin kalem kalınlığı 35 cm. olmakla birlikte, "el-Faruk" ve "radiyallahu teâlâ anh" gibi daha ince kalemle yazılan ibarelerdeki kalem kalınlığı ise ölçümlerimize göre ortalama 11,75 cm'dir. Bu da gösteriyor ki esas isimle diğer kelimeler arasındaki nispet yaklaşık olarak "üçte bir" oranındadır; yani "sülüs" kaidesi burada da tatbik edilmiş ve ideal estetik tenasüp yakalanmıştır.

Ayasofya'daki büyük cami takımlarından "Ömer el-Faruk radiyallahu teâlâ anh" yazılı olan levhanın büyüklüğünü idrak edebilmek için bilgisayar ortamında bu levhanın üzerine 100x67 cm. ebadında, yani büyük sayılabilecek

(Resim-2)

(Resim-5)

(Resim-7)

bir tezhipli klasik hilye-i saâdet levhası yerleştirdiğimizde şu neticeye ulaşılmaktadır: Hilyenin boyu ile yani uzun kenarı ile “el-Faruk” kelimesinin “elif”i yaklaşık aynı uzunluktadır. Hilyenin içinde yer alan “Ömer r.a.” isminin yazıldığı daire ise “el-Faruk” kelimesindeki “fe” harfinin gözünün içine sığabilmektedir (Resim 2).

(Resim-4)

(Resim-6)

(Resim-8)

Ayasofya’da Kadıasker’in celi levhalarından başka, Sultan II. Mahmud (Resim 3-4), Sultan II. Ahmed, III. Mustafa (Resim 5) gibi hattat padişahların ve Silahdar Yahya, İsmail Efendi (Rûznâmçe-i Ayasofya-i Kebîr), Mehmed Efendi, Yesarî Mehmed Esad, Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi, Şefik Bey, Sami Efendi gibi hattatların imzalarını taşıyan levhalar ve kitabeler mevcuttur. I. Mahmud devrinde yapılan şadırvandaki celi sülüs Kaside-i Bürde beyitlerinin hattatı Baltacızade Mustafa Paşa, ta’lik hattıyla yazılmış kasidenin hattatı ise Ahmed Arif Efendi’dir. Sultan Abdülmecid devrinde Fossati’nin sevk ve idare ettiği restorasyon çalışmalarının bir hatırası olan ve Ayasofya mozaiklerinden yapılan padişah tuğrası da istisnai bir hat uygulaması olarak sanat tarihindeki yerini almıştır (Resim 6). “Yâ Fettâh” yazılı kapı tokmakları, hattat imzası olmayan başka bazı kitabeler ve Tevbe Süresi 18. ayetin devamına Esmâü’l-Hüsnâ’dan isimler eklenerek⁵ tamir tarihinin (1146/1733) düşürüldüğü telifik esprili kitabe gibi dikkat çekici yazılar yine Ayasofya’nın inceliklerle örülmüş zengin sanat atmosferi için örnek teşkil eden detaylardandır (Resim 7).

Fetih öncesine ve sonrasına ait yazılar arasındaki ilginç bir ilişki, bu yapının gizemli tevafukları için bir ipucu verebilir: Kadıasker Mustafa İzzet’e ait devasa kubbe yazısında Nur Süresi 35. ayet istiflenmiştir ki, “Allah göklerin ve yerin nurudur.” şeklinde başlamaktadır (Resim 8).⁶ İmparator kapısındaki mozaikte ise Yuhanna İncili’nden “Ben kâinatın nûruyum” pasajı⁷ yazılıdır (Resim 9).⁸

(Resim-9)

Mihrap nişinde bir madalyon şekli içerisinde “ve’l-yettavvefû bi’l-Beyti’l-Atik: Beyt-i Atik’i tavafetsinler.” (Hacc, 22/29) ayeti yer almaktadır. Tamirat esnasında harf bünyeleri kısmen bozulmuş olan bu celî sülüs istifin altında Mehmed Şefik Bey’in imzası vardır (Resim 10). Mihrabın üzerinde ise celî sülüs hattıyla “Fenâdethü’l-melâiketü ve hüve kâimun yusallî fi’l-mihrab: Zekeriya mabedde namaz kılarken melekler ona seslendiler...” (Âl-i İmran, 3/39) ayeti yazılıdır. 1151 (1738) tarihli bu yazının hattatı Ayasofya ruznamçecisi İsmail Efendi’dir (Resim 11).

Müezzin mahfili yanında aslı olan celî ta’lik levha, Sami Efendi tarafından tertip edilen

Εἰρ	εἰμι
ἡν	τὸ φ
ὡς τοῦ	
Εγώ	κόσμου

"Barış
üzerinize
olsun"
[Yuhanna
20: 21]

"Ben
nuruyum
kainatın"
[Yuhanna
8: 12]

(Resim-10)

(Resim-11)

(Resim-12)

zerendûd bir eser olup 1311 (1893) tarihlidir. Bu levhada “*Elâ bi zikrillahi tatmeinnu'l-kulûb: Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzura erişir.*” (Ra'd, 13/18) ayeti yazılıdır (Resim 12). Celî ta'lik hattının en müttekâmil örneklerinden biridir.

(Resim-13)

Cami'nin İmparator Kapısı'na yakın bir konumuna yerleştirilmiş olan 1109 (1697) tarihli dört satırlık celî sülüs kitabede “Kale'n-Nebiyyü aleyhi's-selâm” (Rasûlullah buyurdu ki) ibaresinden sonra “*Letüftehanne'l-Kostantiniyyetü feleni'me'l-emîru emîruha ve le ni'me'l-ceyšü zâlike'l-ceyš: İstanbul mutlaka fethedilecektir, onu fetheden emir ne güzel emirdir, onu fetheden asker ne güzel askerdir.*” ibaresi yazılıdır (Resim 13).

Ayasofya'dan, vaktiyle başka yerlere nakledilmiş levhalar da vardır. Bunlardan birkaç tanesi Sultan Ahmed Camii'ndedir. Ayrıca Ayasofya depolarında da henüz teşhir edilmeyen bazı levhalar yer almaktadır. Bunlardan biri, Aziz Efendi'ye ait olan celî sülüs dairevî istiftir. 1328 (1910) tarihli bu levhada “*Meded yâ Hazret-i Âişe es-Siddika r. anha*” ibaresi yazılıdır (Resim 14). Bir diğer levha ise celî ta'lik hattıyla Mustafa Aşir Efendi tarafından yazılmış olup “*Cennet anaların ayakları altındadır.*” meâlindeki “*el-Cennetü tahte akdâmi'l-ümmehât*” hadis-i şerifini ihtiva etmektedir (Resim 15). Yine aynı hattın bir başka celî ta'lik levhasında “*Kim Allah için bir mescid inşa ederse Allah da ona cennette bir köşk hazırlar.*” mealindeki “*Men benâ lillahi mesciden benallahu lehû beyten fi'l-cenneti*” ibaresi yazılıdır. Külliye depolarında başka eserler de mevcuttur. Bunların da tamire ihtiyaç duyanları restore edildikten sonra cami içerisinde teşhir edilmesi uygun olacaktır.

Ayasofya Camii'nin ana ibadet mekânı olan haremde yer alan ve buraya kadar zikredilen yazılarının haricinde, hünkâr kasrı, kütüphane, imaret, hazine binası, şadırvan ve türbeler gibi diğer müştemilatında da çok sayıda hat örneği ve kitabe mevcuttur. Bütün bunların tetkik edilmesi en az bir kitap hacminde olacağı için bu çalışmada sadece caminin en mühim yazı örneklerine temas edilmekle iktifa edilmiştir.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en ulu mabetlerinden olan Ayasofya bütün haşmetiyle, mimarî azametiyle, kubbesinin büyüklüğüyle, gizemleri ve efsaneleriyle medeniyetler arasındaki rekabetin mücessem bir numûnesi olarak merkezi önemini muhafaza etmiştir. Mimarî bakımdan; İstanbul'daki Bayezid, Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa camileri ve Edirne'deki Selimiye Camii, Ayasofya ile en çok mukayese edilen yapılardan olmuştur. Mimarîdeki büyük önemine ilaveten hat sanatı tarihi bakımından da dünyanın en büyük ve gösterişli levhalarını bünyesinde barındıran bir âbide olarak ayrı bir öneme sahiptir.

Ayasofya, strüktürel düzeninin mükemmelliğinden ziyade devasa boyutlarının verdiği yücelik duygusu, mistik atmosferi, malzeme ve işçilik zenginliği gibi sebeplerle insanı cezbeden, kuşatan ve aciz bırakan bir yapıdır. Zaten böylesine azametli ve büyüleyici inşa edilmesinin asıl sebebi de kutsal olanın karşısında insana acziyetini kabul ettirmek ve boyun eğdirmektir. Cami kimliği kazandıktan sonra onun artık bir İslâm eseri olduğu hakikatini en güçlü bir şekilde ifade eden unsurların başında ise devasa hat örneklerinin olduğu söylenebilir.

(Resim-15)

(Resim-14)

NOTLAR

- * Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.
- 1 Feridun Dirimtekin, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, ts., s. 1445.
- 2 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 165.
- 3 Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2006, s. 116.
- 4 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Alî Sâti' Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, (haz. A. Nezih Galitekin), İşaret Yay., İstanbul, 2001, s. 42.
- 5 "Innemâ ya'muru mesâcidallahi men âmene billahi'l-'Aliyyi'l-'Azîzi'l-Vehhâb"
- 6 Bu ayetteki "nûru's-semâvati ve'l-ard" kısmında bir elif harfi sehven eksik bırakılmıştır.
- 7 Yuhanna, 8:12
- 8 Mozaikteki ibarenin çevirisi Kaan H. Ökten'den alınmıştır.

Ayasofya Mozaiklerinin İkonografisinde Politik Etkiler

Arş. Gör. Dr. Yavuz Erdihan*

Ayasofya'nın mimarî açıdan benzersiz bir yapı olduğu bilinir. Aynı tespit aslında yapının mozaikleri için de geçerli gibi görünmektedir. Gerçekten de Ayasofya'nın kendine özgü yapısı ve işlevleri göz ardı edildiğinde mozaik dekorasyonun niteliği üzerine isabetli gözlemlerde bulunmak güçtür.

Yapının mozaik dekorasyonu VI. yüzyılda, İmparator Iustinianos döneminde (527-

565) oluşmaya başlamıştır. Ancak bu ilk mozaikler ağırlıklı olarak figüratif öge içermeyen (*anikonik*) dekoratif unsurlardan oluşan bir görünüm sunar. Bunun yegâne istisnası ana kubbenin köşe bingilerindeki (*pandantif*) serafimlerdir (Resim 1). Eski Ahit'te serafimlerden; Tanrı'nın tahtının etrafında uçuşan üç çift kanatlı varlıklar olarak bahsedilmektedir¹. Serafimlerin çevrelediği ana kubbenin merkezinde IX. yüzyıla kadar İsa'yı simgeleyen bir haç ve sonrasında da bir Pantokrator İsa (Evrenin Hâkimi) tasviri olduğu hesaba katıldığında Kutsal Kitap'taki anlatının Ayasofya'da mimariye uyarlanarak aktarıldığı söylenebilecektir.

Iustinianos'un ardılı İmparator II. Iustinos (565-578) döneminde ise güneybatı girişi üzerindeki odada İsa ve birkaç azizin büstlerini içeren bir dizi portre yaptırıldığı bilinmektedir. Ancak 768-769 yıllarında bu portreler tasvir düşmanları (ikonaklastlar) tarafından tahrip edilmiş ve haç motifleri ile değiştirilmişlerdir². Bunlar dışında İkonoklazma (726-843) öncesinde yapıda başka herhangi bir figüratif mozaik bulunduğu ilişkin kanıt yoktur.

Ortodoks dünyasında kutsal tasvirler dinî yaşamın ve tapınmanın aslî bir unsurudur ve tasvirler olmaksızın bir Bizans kilisesi elbette düşünülemez. Bu nedenle, Ayasofya'nın İkonoklazma öncesindeki mozaik programında söz konusu bu figüratif tasvir eksikliği elbette bir parça kuşku uyandıracaktır. Bununla birlikte, başta da belirttiğimiz gibi soruna dönemin ve Ayasofya'nın koşullarını göz önüne alan bir bakış açısıyla yaklaşmak yerinde olacaktır. Öncelikle, tasvir merkezli kilise dekorasyonunun aslında İkonoklazma sonrasında standartları oluşmuş, daha çok bir Orta Bizans Dönemi gelişmesi olduğunu belirtmek gerekmektedir. İkonoklazma öncesi süreç; teolojinin henüz yeterince gelişmediği, kutsal tasvirler konusunda kararsızlıkların ve zaman zaman çatışma düzeyine varan tartışmaların canlı olduğu bir dönemdir. Bir diğer konu ise yapının mimarîsi ve olağanüstü boyutlarının betimleme açısından

Resim 1.
Seraphim,
Ayasofya, VI.
yüzyıl

yarattığı sorunlardır. Gerçekten de Ayasofya, mimarî resimleme açısından uygun yüzeyler sunmamaktadır³. Sınırlı sayıdaki uygun alan ise genelde yapının üst kısımlarında, insan görüşünün oldukça uzağındaki bölümlerdedir. Bu da tasvir-izleyici iletişimi açısından sorun yaratır. Bugün özellikle de naos kısmındaki mozaiklerin yerleşimine bakıldığında bu sorun anlaşılabilir. Ayasofya'da ayın gereksinimleri için muhtemelen daha çok taşınabilir ikonlardan yararlanılmış olmalıdır.

Ayasofya'nın figüratif mozaikleri esas olarak İkonoklazma sonrası dönemin ürünüdür. Bunların bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bir kısmının varlığı ise ancak geçmiş dönemlerde yapılan çizimlerinden bilinmektedir⁴. Elbette mozaikler çoğu yerde Hıristiyan dininin başlıca tema ve figürlerini görselleştirmektedir. Bununla birlikte, Ayasofya'nın bir imparatorluk kuruluşu ve devletin resmî kamu kilisesi olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla mozaikler her ne kadar dinsel öğeler içerseler de özünde politik referanslara da sahiptirler. Genel olarak figüratif mozaik dekorasyonunun gelişiminde iki farklı bağlamdan söz etmek mümkündür.

İlki; 867'den başlayarak erken X. yüzyıla kadar olan süreçte yapılmış, yapının kutsal alanı naosta yer alan mozaiklerden oluşur. Bu mozaikler elbette, İkonoklazma'nın hemen sonrasında, bir reaksiyon olarak, tasvir düşmanlarını uzun bir mücadeleden sonra alt eden ve artık devletin başat politikası haline gelen doğru inancın; yani tasvir-sever Ortodoksluğun başlıca sembollerini görselleştirecektir. Naos programı aslında, ana kubbede bir Pantokrator (Evrenin Hâkimi) İsa; apsiste Meryem ile Çocuk İsa ve hemen önündeki bema kemerinde karşılıklı olarak birer Başmelek; kuzey ve güney büyük kemerleri altındaki duvarlarda (tympanum) simetrik biçimde yerleştirilmiş melekler, peygamberler ve azizler; büyük batı kemeri üzerinde ise Meryem ve Çocuk İsa ile Havariler Petrus ve Paulos'un tasvirlerinden oluşuyordu. Ancak bunların çok azı günümüze ulaşabilmiştir.

Resim 2.
Meryem
ve Çocuk
İsa, apsisteki,
Ayasofya,
867.

Naos mozaiklerinin odağı ise tüm topluluğa hâkim konumuyla apsis yarım kubbesindeki Meryem ve Çocuk İsa Mozaik'i'dir (Resim 2). Bu, İkonoklazma sonrasında Ayasofya'daki ilk tasvirdir ve açılışı 29 Mart 867'de görkemli bir törenle yapılmıştır. Mozaikte Meryem arkasız bir tahta oturur ve kucağında Çocuk İsa'yı tutar. Tasvir anne ve çocuğunun gösterimi ile İsa'nın enkarnasyon (incarnation)⁵ mucizesine atıfta bulunur. Tanrısal doğası nedeniyle İsa'nın tasvirinin yapılmasının mümkün olmadığı tasvir-düşmanı teolojinin başlıca iddiasıdır. Buna karşılık Ortodoks teoloji enkarnasyon doktrinini geliştirerek; Tanrısal doğası yanında İsa'nın Meryem tarafından dünyaya getirildiği için insanî bir doğası da olduğunu ileri sürecek ve tasviri meşrulaştıracaktır. Apsisteki imgeyi

Resim 3.
İmparator
Kapısı
Mozaik'i,
iç narteks,
Ayasofya,
880-920.

Resim 4.
Konstantinos,
Iustinianos,
Meryem ve
Çocuk İsa,
güneybatı
vestibülü,
Ayasofya,
900-950.

de bunun görsel kanıtı olarak öne çıkaracaktır⁶. Dolayısıyla tasvir, tüm dinsel çağrışımları yanında, devletin resmî kamu kilisesinde bir politik imgeye ve Ortodoksluğun zaferini vurgulayan bir manifestoya dönüşecektir.

İkinci bağlam ise X-XII. yüzyıllar arasında naos dışındaki alanlara yerleştirilmiş panellerden oluşur. Bunların tamamında imparator tasvirleri görülür ve genel olarak imparatorların din kurumu ve kilise ile olan ilişkilerine yönelik çok daha açık politik yansımaları vardır.

Resim 5. Zoe Mozaïği,
güney galeri,
Ayasofya,
1028-1034.

Bunların ilk ikisi, iç narteksteki İmparator Kapısı ile güneybatı vestibülündeki Güzel Kapı üzerine yerleştirilmiş mozaiklerdir. Tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte; geç IX. ya da erken X. yüzyılda İmparator VI. Leon (886-912) ya da oğlu VII. Konstantinos (913-959) döneminde, birbirlerine paralel biçimde yapılmış olmaları olasıdır⁷.

İmparator Kapısı Mozaïği'nde (Resim 3); tahta oturan İsa ve sağ tarafında secde eden (*proksinesis*) bir imparator; tahtın iki yanında ise madalyonlar içerisinde Meryem ve Başmelek büstleri betimlenmiştir. İmparatorun kimliği belirsizdir ve bu nedenle mozaïği tarihsel bir olayla ilişkilendirmek güçtür. İmparatorun secde ederken tasvir edilmesi Bizans imparator ikonografisinde alışıldık bir görünüm değildir ve genel olarak imparator aleyhine; günahkarlığına, dinî otorite karşısında boyun eğişine veya ikincil statüsüne yönelik bir gösterge olarak yorumlanmıştır⁸. Bu nedenle Güzel Kapı üzerindeki mozaikte bu kez imparatorları yücelten bir ikonografinin ortaya çıkması İmparator Kapısı Mozaïği'ndeki olumsuz çağrışımlara bir cevap gibi görünür. Güzel Kapı Mozaïği'nde (Resim 4) ellerinde Konstantinopolis ve Ayasofya'nın maketleri ile İmparator Büyük Konstantinos (306-337) ve İmparator Iustinianos (527-565) Meryem ve Çocuk İsa'nın iki yanında tasvir edilmişlerdir. Bu mozaikte imparatorlar Hıristiyan başkentini ve onun en büyük kilisesinin kurucuları ve din kurumunu ayakta tutan figürler olarak öne çıkarılır.

Bu iki kapı imparatorun kiliseye gelirken kullandığı törensel yolun ana geçiş noktalarıdır. X. yüzyılın "*Seremoniler Kitabı*" bu kapıların törenler esnasındaki sembolik duraklama, karşılaşma ve geçiş noktaları olduğuna işaret etmektedir. İmparatorlar törenler için Ayasofya'ya geldiklerinde bu kapılarda patrik tarafından karşılanır ve bir dizi ritüel eşliğinde naosa geçerlerdi. Dolayısıyla mozaikler bu alanların *patrik* ve *imparator* arasındaki statü çekişmesinin sembolik alanları olarak

kurgulandığına işaret etmektedir. Mozaiklerin de imparatorluğun iki başat otoritesi olarak patrik ve imparatorun birbirlerine karşı genel politik tutumlarını yansıttığını söylemek mümkündür.

Bunlar dışında Ayasofya'da imparatorun özel alanı olan güney galerinin doğu duvarı üzerine yerleştirilmiş, imparatorların hâmilğine ilişkin doğrudan tarihsel olaylara vurgu yapan iki mozaik daha vardır. Yaklaşık 100 yıl arayla yapılmış olan bu mozaikler kutsal figürler eşliğinde iki imparator ailesini tasvir etmektedir. İmparatorların ellerinde para keseleri ile betimlenmeleri ilginçtir ve bu ikonografinin de ilk kez Ayasofya'da ortaya çıktığı söylenebilir.

Daha erken tarihli olan Zoe Mozaïği (Resim 5); İmparatoriçe Zoe ve İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'u (1042-1055) merkezde tahta oturan İsa ile birlikte gösterir. Aslında mozaik Zoe'nin ilk eşi İmparator III. Romanos Argyros (1028-1034) tarafından yaptırılmıştır. III. Romanos döneminde Ayasofya'nın malî açıdan çok zor bir süreçte olduğu ve neredeyse ayın yapılamayacak noktaya geldiği bilinir. Bu nedenle III. Romanos tarafından, günlük işleyişin sağlanabilmesi hem de muhtemelen *kilise* üzerindeki otoritesini güçlendirmek amacıyla, Ayasofya'ya imparatorluk hazinesinden yıllık bir ödenek tahsis edilmiştir¹⁰. Dolayısıyla mozaik bu tarihsel olayın görsel bir anmasıdır. Sonradan Zoe'nin üçüncü eşi IX. Konstantinos imparator olup Ayasofya'ya yüklü bir malî destek sağlayınca III. Romanos'un başı IX. Konstantinos'un başı ile değiştirilmiş ve mozaik bugünkü halini almıştır.

1122 civarında yapıldığı düşünülen diğer mozaik ise; İmparator II. Ioannes Komnenos (1118-1143), İmparatoriçe Irene ve oğulları müşterek İmparator Aleksios'u sahnenin merkezinde yer alan Meryem ve Çocuk İsa ile tasvir etmektedir (Resim 6). İmparator yine elinde para kesesi ile betimlenmiş olsa da kiliseye III. Romanos ve IX. Konstantinos'un yaptığına benzer bir malî yardımda bulunduğu ilişkin belge yoktur. Bununla birlikte malî destek politikasının

Resim 6.
Kommenos
Mozaïği,
güney galeri,
Ayasofya,
1122 civarı.

kilise üzerinde otorite kurmak açısından çok etkili olduğu, diğer imparatorlar tarafından da benimsendiği ve giderek ikonografik açıdan tercih edilen bir temaya dönüştüğü söylenebilecektir. Bir diğer önemli konu ise II. Ioannes'in geleceğin imparatoru olarak tahta ortak ettiği oğlu Aleksios'un mozaikte yer almasıdır. Böylelikle mozaik hanedan sisteminin önemi ve devamlılığına yönelik vurgular da taşımaktadır.

Sonuç olarak; başta da belirtildiği gibi Ayasofya mozaikleri üzerine herhangi bir çalışma için öncelikle Ayasofya'ya özgü bir bağlam oluşturmak gerekli gibi görünmektedir. Her ne kadar dinsel tasvirler olarak görülseler de yapının kimliği ve işlevleri mozaiklere doğrudan ya da dolaylı politik anlamlar da yükler. Bu örtük anlamlara ancak Ayasofya'ya özgü bir dil ve okuma ile ulaşılabilir. Ayrıca mozaiklerin incelenmesi yoluyla, çoğu kez soyut bir çerçevede sürdürülen Ayasofya tartışmaları için

daha somut katkı olanakları geliştirilebileceğini düşünmek de mümkün görünmektedir.

NOTLAR

- * Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- 1 Yeşaya, 6: 1-8.
- 2 Robin Cormack, "The Mother of God in the Mosaics of Hagia Sophia at Constantinople", *Mother Of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, (ed. M. Vassilaki), Athens, 2000, 106-123, s. 107-108.
- 3 Heinz Kahler - Cyril Mango, *Hagia Sophia*, London, A. Zwammer, 1967, s. 47.
- 4 Bu çizimler şu yayında görülebilir: Cyril Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1962.
- 5 Jung Hye Lee, "Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843)", (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 36 vd, 160-170.
- 6 Cyril Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople: English Translation, Introduction, and Commentary*, Cambridge-Massachusetts, Dumbarton Oaks Studies, 1958, s. 293 vd.
- 7 Leslie Brubaker, "Gift and Prayers: The Visualization of Gift Giving in Byzantium and the Mosaics at Hagia Sophia", *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*, (ed. Wendy Davies ve Paul Fouracre), Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 47.
- 8 Robin Cormack, "Interpreting The Mosaics of S. Sophia at Istanbul", *Art History*, Vol. 4, No. 2, June 1981, 131-149, s. 140-141.
- 9 Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, çev. Ann Moffatt - Maxeme Tall, Brill Publications, Leiden, 2012, s. 14. vd.
- 10 Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Studies 12, Washington, D.C., 1969, s. 308-309.
- 11 Nicolas Oikonomides, "Leo VI. and Narthex Mosaic of Saint Sophia", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 30, 1976, 1.

Ayasofya'nın etrafına yapılan sultan türbelerinin ilki II. Selim için Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. İnşasına 981 (1573-74)'de Sultan II. Selim'in emriyle Ayasofya Camii'ne ilâveler yapılırken başlanmış, türbe tamamlanmadan vefat eden padişah önce aynı alanda kurulan otağ içine gömülmüş, yapı 984'te (1576-77) bitirildiğinde buraya nakledilmiştir. Türbede II. Selim'den başka hasekisi Nurbânû Sultan, kızları Gevherhan, İsmihan, Fatma sultanlar, şehzadeleri Süleyman, Osman, Cihangir, Mustafa ve Abdullah ile III. Murad'ın oğulları ve kızları medfundur.

Yapının girişi üzerindeki kitâbesi XVI. yüzyıl sır altı çinilerindedir. Girişin iki yanındaki çini panolar, köşe dolgularında kırmızı zemin üzerine beyaz Çin bulutları ile bezeli bir niş ve ortada bir madalyon içinde bulunan bahar dallarından oluşmaktadır. Panoların üzerindeki sivri kemerli çini alınlıklar on kollu yıldızdan gelişen geometrik kompozisyona sahiptir. Bu panolardan soldaki, Dorigny adlı bir Fransız tarafından eksiklerinin tamamlanması bahanesiyle sökülerek taklidiyle değiştirilmiş ve aslı Louvre Müzesi'ne götürülmüştür.

Mescid-i Aksâ'nın İkiz Kardeşi: Ayasofya

Prof. Dr. Kâzım YOLDAŞ*

Taşlıcalı Yahya Bey

XVI. asır şairlerimizden Taşlıcalı Yahya Bey, Osmanlı'nın en ihtişamlı döneminde yaşamış, ömrü Anadolu ve Rumeli'de bir savaştan öbürüne koşmakla geçmiş bir asker şairdir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır seferlerine katılmış, Viyana, Alman ve Bağdat seferlerinde Kânûnî Sultan Süleyman ile birlikte bulunmuş mücahit bir Osmanlı gazisidir. Bu asker hüviyetini şiirlerinde de görmek mümkündür. Kahramanlık seciyesini dedesi Yavuz'dan irsiyet alan fakat Hürrem Sultan'ın entrikalarıyla katledilen Şehzâde Mustafa için, içi yanarak yazdığı:

"Meded meded bu cihanın yıkıldı bir yanı

*Ecel celâllileri aldı Mustafa Han'ı"*¹

beytiyle başlayan meşhur mersiyesi yüzünden Rüstem Paşa tarafından nizam-ı âlem için idamı istenen Yahya Bey, bu ölümden Kânûnî'nin rıza göstermemesi sayesinde kurtulmuştur. Bu olay üzerine Bosna eyaletinde bulunan İzvornik sancağına sürülmüş, ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır.²

Kânûnî'ye sunulan *Dîvân'ı* ve yine içindeki mesnevîlerin tümünü bu padişaha sunduğu

Hamse'si meşhurdur. Hamsede yer alan *Şâh u Gedâ* beşerî aşktan ilâhî aşka geçişi anlatan bir aşk hikâyesidir. *Gencîne-i Râz*, dinî-ahlâkî, tasavvufî çeşitli konuların işlendiği, makaleler adı altında 40 bölüme ayrılmış didaktik bir eserdir. *Yûsuf u Zeliha'yı*, yazılış tarihi belli olmayan bu mesnevîsini, genç yaşında aşka düşmesi üzerine terk-i diyar edip Mısır'a vardığında kaleme aldığını belirtmektedir. *Kitâb-ı Usûl'de* "adalet, zulüm, uzlet, doğruluk, yiğitlik, aile, hanende ve sazendeler, ahmaklık, ölüm" vb. türlü konuları işlemiş, bunları yine çoğu kendi hayatının ve gözlemlerinin ürünü olan onlarca hikâye ile açıklama yoluna gitmiştir. *Gülşen-i Envâr*, aynı zamanda *Hamse'nin* sonuncu kitabıdır. Burada mahallî konulara; hatta Şehzâde Mustafa'nın vefatına da yer veren Yahya, dönemin toplum hayatını da oldukça sade bir dille yansıtmayı başarmıştır.

Ayrıca *Edirne Şehrengizi* isimli bir eseri de vardır. Burada "Edirne'nin dünyada bir benzerinin bulunmadığından, bu şehrin bir gaziler ocağı olduğundan, Meriç ve Tunca nehirlerinin adeta şehrin delilerini zapt etmeye yarayan iki zincir gibi olduğundan" vs. bahsetmek suretiyle şehri çeşitli yönleriyle tanıtmıştır.

Nihayet *İstanbul Şehrengizi* eserinde Yahya, "şehir-i işret-âbâd, bâğ-ı cennetten nümüne, saâdet mâhı, şehir-i meşhûr" vb. ibarelerle andığı İstanbul'un güzelleri, âşıkları, denizi, sahilleri, surları vb. yönlerinden övgüyle söz etmiş, ardından güzellerin tasvirine geçmiştir.³

İstanbul ve Ayasofya

Asker şair, *İstanbul Şehrengizi* adlı eserinden başka, *Şâh u Gedâ*⁴ adlı mesnevîsinin başındaki bir bölümde de İstanbul'u tasvir eder: O zamanki ismiyle Kostantiniyye, Âl-i Osman padişahının tahtıdır. Âlemin gözbebeğidir. Yâr gibi surdan gümüşlü bir kemer kuşanmıştır. Güneş ona kale kumandanı, yıldızlar hisar erleridir. Evleri şiir gibi dizilmiş, süslü ve mamurdur. Hiç kimse bir yerinde kusur bulamaz. Bütün bu özellikleri ile İstanbul, bihakkın zamanın yüz suyudur.

İlk kez 1926'da Türkiye'ye gelip kırk küsur yıl burada yaşayan ve özellikle Cumhuriyet sonrası Türkiye'nin pek çok fotoğrafını çeken Othmar'ın Sultan Ahmet Camii'nden çekilmiş bir Ayasofya fotoğrafı.
(İstanbul Atatürk Kitaplığı, Bölüm Krt_Krt_004856)

Yahya Bey, XVI. asır İstanbul'undan sunduğu bu canlı tablo içerisinde Ayasofya'ya özel bir yer ayırmıştır. Şair bu meşhur camiyi kişileştirerek ayrıntılı bir şekilde tavsif eder. Ayasofya'yı büyük bir şeyhe ve zamanın kutbuna benzetir. Herkes onun duasına muhtaçtır. Kubbesi başında ulu bir taç gibidir. İki minaresi aslında iki dua elidir. O, Allah'a itaatın tarlası, duanın harmanıdır. Cennet gibi onun da sekiz kapısı vardır. Yeşil

direkleri o cennetin servileridir. Kandilleri par par yanar. Kemerleri vecde gelip secdeye varmışlar, direkleri sanki müminlerle beraber saf saf namaza durmuşlardır. İçi dışı bir müminin kalbi kadar pakdır, temizdir. Mahfil üzerinde güzel sesli hafızlar yuvasında öten bülbüllere benzerler.

Ayasofya ile ilgili bu bölümün asıl çarpıcı yanı başlığıdır: "Tev'emân-ı Mescid-i Aksâ Olan Meşhûr-ı Dünyâ Ayasofya'nın Ta'rîf-i Latîfidür" serlevhasıyla Yahya Bey Ayasofya'yı Mescid-i Aksâ ile ikiz kardeş ilân etmiştir. Şairimizin o zamanki maksadı farklı olabilir. Fakat gerçek şu ki, Yahya Bey sanki dört yüz sene mesafeden bu iki ulu mabedin makûs talihini görmüş ve gayet manidar haber vermiş. Siz buna ister keramet ister önsezi ister bir rastlantı deyin. Yüzyıllar boyunca İslâm'ın fetih sembolü olan bu ikizler ne yazık ki yakın tarihe kadar esarete birleşmişlerdi. Biri kendisi hür, ülkesi esir, diğeri hür bir ülkede kendisi esirdi. Ayasofya esaret zincirini kırıp ulu bir mabed olarak aslına rücu etti. Müminler Mescid-i Aksâ'nın ülkesinin esareten kurtulup hürriyetini elde etmesine vesile olması ve "ikizler" in yakın bir gelecekte yeni fetihlerin sembolü olması duasındadır.

NOTLAR

- * Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü. Bayram Ali Kaya, çevrimiçi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taslicali-yahya> 29.11.2022
- 1 Yahya Bey, *Divân*, haz. Mehmet Çavuşoğlu, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1977, s. 165.
- 2 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB. Yay., İstanbul, 1971, c. 1, s. 599.
- 3 Bayram Ali Kaya, çevrimiçi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/yahya-bey-dukaginzade> 29.11.2022
- 4 Kâzım Yoldaş, "Taşlıcalı Yahya Bey, Şâh u Gedâ (İnceleme-Metin)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış yüksek lisans tezi), Malatya, 1993. Taşlıcalı Yahya Bey'in *Şâh u Gedâ* mesnevisinde geçen İstanbul ve Ayasofya ile ilgili beyitler bu çalışmadan alınmıştır.

Taşlıcalı Yahya Bey'in Şâh u Gedâ Mesnevisinde Geçen İstanbul ve Ayasofya ile İlgili Beyitler
Sevâd-ı Kal'a-i Kostantiniyye Hamaha'llâhu 'an Külli Beliyye Şehr-i Ma'mûr u Cân-sürûr
Olduğunun Beyânıdır [Kostantiniyye Kalesi Payitahtı-Allah Onu Bütün Belalardan Korusun
Şenlik ve Cana Sevinç Veren Bir Şehir Olduğunun Beyanıdır]

Orijinal Metin

*Sâbıkâ bir mühendis-i dânâ
Urdu söz kasrına bu resme binâ*

*Ki bu fânî cihânda var bir şehir
Kadr-i unvân ile ferîdü'd-dehr*

*Adı Kostantiniyye'dür anun
Tahtıdır şâh-ı âl-i 'Osmân'un*

*Şevket ile sevâd-ı a'zamdur
Merdüm-i 'ayn-ı rûy-ı âlemdür*

*Girdi bahr içre o şehir ammâ
Dizine çıkmadı anun deryâ*

*İki bahr eylemiş o şehri penâh
Biri bahr-ı sefîd ü biri siyâh*

*Yâr gibi o şehir-i meh-peyker
Kuşanur sûrdan gümüştü kemer*

*Bu 'acebdür ki âsmân-kirdâr
Bir kenârında yedi kulesi var*

*Olsa dizdâr ana güneş yeridür
Encüm ol kal'ada hisâr eridür*

*Çekilüp âsmânda niteki med
Yücelüpdür bürûcu fevka'l-had*

*Hak bu kim yüzi suyudur dehrün
Kapularıdır görür gözi şehriün*

*Eylemiş bahrı nice bâbî kenâr
Sudadur çeşmi nitekim bîmâr*

*İçi ebyât ile müzeyyendür
Sanki dîvân-ı nazm-ı rûşendür*

*Cümle beyti mülemmâ vü ma'mûr
Bulamaz kimse bir yerinde kusûr*

Dil İçi Çevirisi

*Geçmişte âlim bir mühendis
Bu şekilde söz kasrının temelini attı*

*Ki bu fânî cihanda bir şehir var
Ünvanının değeri ile dünyada tek*

*Onun adı Kostantiniyye'dir
Osmanoğulları şâhının tahtıdır*

*Heybetli ulu bir şehirdir
Yeryüzünün gözbebeğidir*

*O şehir denizin içine girdi ama
Deniz onun dizine bile gelmedi*

*İki deniz o şehri sığınak yapmış
Biri ak biri kara deniz*

*O ay yüzlü şehir sevgili gibi
Surdan gümüştü kemer kuşanır*

*Bu şaşılacak şey ki gökyüzü gibi
Bir kenarında yedi kulesi var*

*Güneş ona kale muhafızı olsa yeridir
O kalede yıldızlar hisar eridir*

*Sanki gökyüzünde med çekilmiş
Burçları haddinden fazla yükselmiştir*

*Gerçekten dünyanın yüzsuyudur
Kapıları şehrin görür gözüdür*

*Pek çok kapısı denize açılır
Hasta gibi gözü yaşlıdır*

*Evleri şiir gibi süslüdür
Sanki parlak şiir divanıdır*

*Bütün evleri parlak ve şenlik
Kimse bir yerinde kusur bulamaz*

*Kurşun örtülü kubbeler yer yer
Yelken açmış gemilere benzer*

*Yer yer kurşun örtülü kubbeler
Yelken açmış gemilere benzer*

*Sakfi eflâki gibi dünyanın
İçi kat kat binâ durur anun*

*Göğü dünyanın çatısı gibi
Onun içi kat kat binadır*

***Tev'emân-ı Mescid-i Aksâ Olan Meşhûr-ı Dünyâ Ayasofya'nın Ta'rîf-i Lâtîfüdür [Mescid-i
Aksâ'nın İkiz Kardeşi Olan Dünyaca Meşhûr Ayasofya'nın Lâtîf Tarifidir]***

*Şehr içinde sipîhr gibi bülend
Var durur bir makâm-ı bî-mânend*

*Şehir içinde gökyüzü gibi yüksek
Bir eşsiz makam vardır*

*Ayasofya'dur ana nâm-ı şerîf
Olmaz anun gibi makâm-ı latîf*

*Onun şerefli adı Ayasofya'dır
Onun gibi güzel bir makam olmaz*

*Nitekim şeyh-i pâk u kutb-ı zamân
Ayağına akar su gibi cihân*

*Sanki zamanın kutbu arınmış şeyhi
Dünya ayağına su gibi akar*

*Halk-ı âlem duâsına muhtâc
Kubbeden var başında bir ulu tâc*

*Âlemin halkı duasına muhtaç
Başında kubbeden bir ulu taç var*

*Getütür ehl-i hâleti vecde
Tâk-ı evvânı eylemiş secde*

*Hal ehlini vecde getirir
Avlusunun kemeri secde eylemiş*

*Benzer ol mürşid-i 'abâ-pûşe
Ak mermerler ile her kûşe*

*O, abâ giymiş bir mürşide benzer
Ak mermerler ile her köşe*

*Oldı iki menâresi meselâ
Hadd-i zâtında iki dest-i duâ*

*Mesela iki minaresi
Aslında iki dua eli oldu*

*Hâsılı harman-ı duâdur ol
Mezra-ı tâât-ı Hüdâ'dur ol*

*Kısaca o dua harmanıdır
O Allah'a itaatin tarlasıdır*

*Sâlik-i Hakk'a Mescid-i Aksâ
Fakrı olana Ka'be'dür farzâ*

*Hak yolcusuna Mescid-i Aksâ
Fakir olana sanki Kâbe'dir*

*Ne 'acebdür ki bâğ-ı cennetvâr
Ol makâmın sekiz kapısı var*

*Şaşılacak şey ki cennet bahçesi gibi
O makamın sekiz kapısı var*

*Gülşen-i cennet oldu ol gûyâ
Servlerdür yeşil direkler ana*

*Sanki o cennet bahçesi oldu
Onun yeşil direkleri servileridir*

*Anda kandiller yanar par par
Saru lâleyle nergîse benzer*

*Onda kandiller parıl parıl yanar
Sarı laleyle nergîse benzer*

Mü'minün başı üzre destârı
Ak gül ile bezer ol gülzârı

Kubbe-i a'zamı müdevverdür
Sadef-i âlem içre gevherdür

Hâlet-i zühhd ile gelüp vecde
Hakk'a itmiş kemerleri secde

Anun içinde sanki ins ü melek
Turdu saf saf namâza cümle direk

Vardur anda nice sumâki sûtûn
Kıymeti oldu ağırı altûn

Kubbe-i çarh içinde bahr-misâl
Ak mermerle içi mâl-â-mâl

Mermeri mevcine bakınca hemân
Gark olur bahr-ı hayrete insân

Kalb-i mü'min gibi içi taşı pâk
Halka-i bâbî çenber-i eflâk

Kürsiler anda 'arş-ı Mevlâ'dur
Minberi sidre-i mu'allâdur

Cum'a günü çıkar hatîb-i fasîh
'Azm ider âsumâna sanki Mesîh

Mahfili viridi ol makâma şeref
Nice dürr-i yetîme oldu sadef

Mahfil üstünde hûb hâfızlar
Âşiyânında bülbüle benzer

Oluben Ka'beveş 'ibâdetgâh
Okınur âyet-i Kelâmu'llâh

Kürsiler ol yana dönüp yüzini
Sıdk ile dinler anda Hak sözünü

Dahı bu şehrin iy ulu'l-ebâr
Buna benzer hezâr ma'bedi var

Kıssayı itmedüm dirâz u tavîl
Binde birini eyledüm tafsil

Mü'minin başı üzerindeki sarığı
O bahçeyi beyaz gül ile süsler

Büyük kubbesi daire şekindedir
Âlem sedefi içinde incidir

Dünyadan el çekmenin coşkusuyla
Kemerleri Hakk'a secde etmiş

Onun içinde sanki insan ve melek
Bütün direkler saf saf namaza durmuş

Onda pek çok somaki sûtun vardır
Kıymeti ağırlığınca altın eder

Gök kubbe içinde deniz gibi
İçi ak mermerle dopdolu

Mermerinin dalgasına bakınca hemen
İnsan hayret denizinde boğulur

İçi dışı müminin kalbi gibi temiz
Kapısının halkası göklerin çemberidir

Ondaki kürsüler Mevlâ'nun arşıdır
Minberi yüce Sidre'dir

Cuma günü güzel sözlü hatip çıkınca
Sanki Mesih gökyüzüne çıkar

Mahfili o makama şeref verdi
Nice eşsiz inciye sedef oldu

Mahfil üstünde iyi hafızlar
Yuvasında bülbüle benzer

Kâbe gibi ibadet yeri olup
Allah'ın kelâmındaki ayetler okunur

Kürsüler o yana dönüp yüzünü
Onda doğrulukla Hak sözünü dinler

Ey basiret sahipleri bu şehrin daha
Buna benzer bin mabedi var

Kıssayı uzun etmedim
Binde birini açıkladım

Ayasofya'da Mevlid Merasimleri

Dr. Öğr. Üyesi Selman Benlioğlu*

Dünya tarihinin bu müstesna mabedi zaman içinde sayısız toplantıya ev sahipliği yapmıştır. Fetihden günümüze uzanan süreçte Ayasofya kandil gecelerinin, bayramların, teravihlerin, Cuma namazlarının ve sâir buluşmaların ilk adreslerinden olagelmıştır. Kaleme alındığı 1409'dan bu yana dinî toplantılarda okunan başlıca eserlerden olan Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-necât* adlı mevlid manzûmesi de bu kutlu buluşmaların vazgeçilmezi konumundadır. Esasen bu eser sadece bir şiir olmanın ötesinde zamanla bir araya gelmenin, beraberce niyazda bulunmanın, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i anmanın bir vesilesi olmuştur. Bu nazarla mevlid merasimleri Kur'ân-ı Kerîm tilaveti, ilâhi ve tevşihlerin icrası, aralarda okunan kasideler ve yapılan dualarla, gülsuyu ve tatlı gibi ikramlarıyla bütünlüklü bir hüviyet kazanmıştır.

Eldeki bilgilere göre Osmanlı devletinde mevlidin resmî protokolün bir parçası olarak okunması XVI. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu yıllardan itibaren yaklaşık bir asır müddetince Ayasofya Camii mevlid merasimlerine ev sahipliği yapmıştır. "Mevlid alayı" olarak da anılan bu merasimler süreç içinde Sultan Ahmed, Bayezid, Nusretiye ve Yıldız Hamidiye camileri gibi farklı noktalara yayılmışsa da Ayasofya hiçbir zaman ihmal edilmemiş, bilhassa Kadir gecelerinde tercih edilmeye devam etmiştir.¹

Bu erken devrenin önemli bir şahidi olarak Evliya Çelebi, 25 yaşlarında iken Kadir gecesini Ayasofya'da ifâ etmesinin bir bereketi sayarak yaşadıklarını şöyle aktarıyor:

"1045 yılı Ramazan ayının Kadir gecesinde [04 Mart 1636] Büyük Ayasofya'da her sene üç gece ibadet olunup binlerce adam toplanır. Ben o zamanda merhum üstadımız Evliya Efendi'den hafızlığı tamamlayıp sekiz saatte hatm-i şerif edip Seb'a kıraatini de me hazları ve Şatıbî kitabıyla tamamlayıp Aşere kıraatine başlamıştık.

Merhum babam Derviş Mehmed Ağa'nın teşvikiyle o senenin Kadir gecesinde Büyük Ayasofya'nın Bilâl-i Habeşî makamı olan müezzinler mahfilinde teravih namazından Hafs kıraati üzere hatm-i şerifi okumaya başlayıp Enâm suresini tamamlayınca Kozbekçi Mehmed Ağa ve Silahdar Melek Ahmed Ağa mahfile çıktı. Yüz bin cemaatin içinde başıma altın bir Yusuf tacı giydirek 'Buyrun sizi saadetlü padişah ister.' diye elime yapıştı. Padişah mahfeline varıp Gazi Murad Han'ın güzel yüzünü görüp huzuruna varınca yer öptüm. Selâmdan sonra gülümseyerek 'Kaç saatte hatm-i şerif edebilirsin?' dediler."

Evliya Çelebi IV. Murad'ın bu sorusunu *"Padişahım sürat etsem yedi saatte ederim, ancak açık ve gizli nağme olmasın için sekiz saatte Allah'ın izniyle hatmederim."* diye cevaplamış ve böylelikle saraya intisap etmiştir.²

Kroniklerde, teşrifat kitaplarında ve arşiv belgelerinde mevlid merasimlerinin akışına, katılımcılar ve oturma düzenlerine, mevlid icracıları, merasimde hizmet edenler ve devlet ricâline takdim edilecek hediyelere dair çok sayıda malumat bulunur. Ancak bu nakiller arasında söz gelimi mevlid kıraatinde hangi makamların tatbik edildiği, aralarda hangi aşr-ı şerif ve ilâhilerin okunduğu gibi icraya dönük hususlar geri planda kalmıştır. Bu açıdan mevlid törenlerinin dinî mahiyetinin yanı sıra politik ve sembolik bir tarafı olduğu da ifade edilmelidir.

Her ne kadar devre göre değişimler yaşansa da ana hatlarıyla bir mevlid merasiminde öncelikle belirlenen camide yapılacak merasim için üst yöneticilere davetiyeler gönderilirdi. Vezirler, kazaskerler, şeyhülislam, şeyhler, askeriye ve ilmiye mensupları gibi geniş bir katılımcı grubun giyecekleri kıyafetten oturacakları yere kadar protokol kuralları belirliydi. Herkes yerini alınca buhurdanlar dolaştırılır ve Fetih suresi okunurdu. Padişah merasimi hünkâr mahfilinden takip ederdi. İlkinin Ayasofya Camii şeyhinin verdiği vaazların ardından kürsüye gelen her aşırhan ve mevlidhana vazifesini tamamlayınca hediyesi takdim edilirdi. Bugün de uygulanan bir hürmet ifadesi olarak mevlidin “*Geldi bir ak kuş kanadıyle revân / Arkamı svadı kuvvetle hemân*” beytine gelindiğinde tüm cemaat ayağa kalkar, Mekke şerifinden gelen mektup okunur, Medine’den gelen hurma ikram edilirdi. Son bahrin okunması ve duanın ardından hediye ve diğer ikramlarla merasim sonlanırdı.³

12 Receb 1290 [5 Eylül 1873] tarihli “*Ayasofya Câmii-i Şerîfinde kıraat olunan mevlid-i şerîf masârîfâtı olarak Evkâf-ı Hümayûn’a gönderilen pusulanın sûretidir*” başlıklı, arşivlerde çok sayıda benzerine rastlanılabilecek evrakta merasim için yapılan harcamaların dökümü yukarıdaki anlatıyı destekler mahiyettedir. Belgeye göre muhtelif miktarlarda amber, misk, kurs (misk ve amberden yapılan koku için yakılan küçük tane), öd, gülsuyu ve kahve için tahsisat belirlenmiştir. Sayılan malzemelerin dışında merasimde görevli iş kollarına da ödemeler tanımlanmıştır. Şerbet, gülsuyu, hoşaf ve kahve hazırlayanlar ile servis edenlere, atlarla su sevkıyatı yapanlara, eşyaların nakliyesini sağlayanlara ve genel olarak hizmette bulunanlara kalem kalem tanımlanmış miktarlar ödenmiştir.⁴

Öteden beri başta kandiller olmak üzere dinî gün ve gecelerde yoğunlaşan mevlid merasimlerinin bağlamı XIX. yüzyılın sonlarından itibaren devrin atmosferinin bir neticesi olarak artık zaferlerin kutlandığı veya

şehitlerin anıldığı toplantıları da kuşatmaya başlamıştır. Mesela *Tanin* gazetesindeki ilana göre 25 Şubat 1916’da Ayasofya’da yapılacak Cuma selamlığının ardından mevlid okunacaktır. Padişahın da katılacağı bu toplantının şehitleri yâd etmek maksadıyla olduğu özellikle zikredilmiştir. Yine aynı metinde değişen hayatın bir yansıması olarak görülebilecek ayrıntılar da bulunur: Mevlide katılmak isteyen hanımlar için caminin üst katında yer ayrılmıştır ve girişler sol taraftaki kapıdan yapılabilir.⁵

Diğer bir örnek olarak -bu kez bir zafere duyulan şükranın ifadesi- Sultan Vahdeddin’in İzmir’deki Yunan işgalinin püskürtülmesi vesilesiyle Ayasofya’da düzenlediği mevlid zikredilebilir. Kılık değiştirerek camideki bu toplantıya bizzat katılan devrin İtalya büyükelçisi Pietro Quaroni gözlemlerini şu şekilde naklediyor:

“Türk ordusu, bir semti alevler içinde yanan İzmir’e girmişti. Yunanistan’la yapılan harp artık sona ermişti. Birden koca şehri umumî bir hayret sardı. Sultan’ın Ayasofya’da Türk kuvvetlerinin zaferini kutlamak için teberrüken mevlid okutacağı duyulmuştu. (...)

Büyük câmiye vardığım zaman hava kararmış, gece olmuştu. Ayasofya müminlerle dolup taşmaktaydı. Büyük iç kapıdan girince hemen loş bir yer seçip bir halının üzerine bağdaş kurdum. (...)

O ana kadar Ayasofya gecelerini bilmiyordum. Büyük Câmii geceleyin hiç ziyaret etmemiştim. Binlerce kandilden ruha sükûn veren tatlı bir ışık dökülüyordu. Kur’an ayetlerinin beyaz harfleri boşluklarda yayılarak, daha da büyüyerek alacakaranlık içinde gözü alıyordu. Şurada burada mozayiklerin altın parıltıları esrarengiz kıvılcımlar saçıyordu. O dev kubbe şimdi daha büyük ve azametli, adeta sonsuz bir hâl alıyordu.

Tâ dipden, çok uzaktan âhenkli ve iyi duyulan sesler geliyordu. Mollalar, hafızlar sıra ile Kur’an okuyorlardı. (...)

Bu gece loşluk ve dinî olduğu kadar da vatanperverâne olan heyecan, mevlidin rûhânî ululuğunu bir kat daha artırıyordu.”⁶

Yine bu yıllarda şühedânın anısına düzenlenen bir başka mevlide katılanlar arasında Yakup Kadri de vardır. Ayasofya'daki manevî havayı naklettiği bu uzun yazısından bazı kesitler aynıyle alıntılanmaya değer:

“Dün Ayasofya, Bayezid, Şehzâde câmileri emsali görülmemiş bir cemaatle dolu idi. Kadın, erkek, çocuk, binlerce müslüman, Eskişehir önünde şehit düşen mübarek din ve kan kardeşlerinin ruhuna ithâf edilen mevlid-i şeriflere iştirâk için fevç fevç bu mâbedlere koşuyordu. Biz bu heyecanlı kalabalığı sadece Ayasofya'da gördük. Fakat diğerlerini görenler de câmi içlerinden avlulara taşacak kadar mehâbetli cemaatlerden bahsediyorlar. Câmilerimizdeki bu tezahürat, bize eski zamanları hatırlattı. Dömeke, Golos vs. zaferleriyle taçlanan 98 Yunan seferinde de böyle sık sık câmilerimizde içtimâlar oluyordu. Şehitlerin ruhlarına mevlidler ithâf olunur, Ordu-yı Hümayûn için belîğ duâlar okunurdu. Ve padişaha ebedî zafer temennî olunurdu. (...)

Beş on senedir, Garb'a uymak için açtığımız bütün o konferans salonlarında, halkı zorla topladığımız o miting meydanlarında görülen şeyler, işitilen sözler bir hocanın okuduğu menk^ibenin ve bu cemaatin sükûtu önünde bana ne kadar yavan ve boş göründüler. Meğer biz içinden çıktığımız hakikî âlemi bırakıp onun yanında kitaplardan öğrenilmiş yeni bir âlem icad etmek istemişiz ve bu âlemde hakkı, selâmeti aramışız. Demek hak ve selâmetin, samimilikten, doğruluktan ve sadakatten oluşan bir hava dışında da yaşanabileceğine zâhib olmuşuz. Ve serhatlerinde askerlerimiz bizi 'Allah Allah' nidâlarıyla savunduğu sırada biz, Allah'tan başka şeylere inanmışız.”⁷⁷

Yakup Kadri yazının devamında cahil ve âtil olarak telakkî edilen halkın kendisine gönlün üstünlüğünü, iman ve itikat dışında kurtuluş yolunun bulunmadığını hatırlattığını ifade eder. Gerçekten de -muhtelif vesilelerle tertip edilmiş olsalar da- mevlid merasimlerinin temel gayesinin burada düğümlendiği söylenebilir. Ayasofya'nın gölgesinde Efendimiz'i anmak ve

anlamak üzere bir araya gelmenin bereketine dair geçmişten bazı kesitler sunulmaya çalışıldı. Nasıl ki ulu mabetteki bu beraberlikler kollektif hafızamızda yankılar buluyorsa bugünden de yarına yeni akisler niyazıyla...

NOTLAR

- * İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.
- 1 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 199-206.
- 2 Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, I-202.
- 3 Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadime)*, (haz. Yavuz Ercan), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979, s. 21-26.
- 4 Osmanlı Arşivi BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivleri Defteri [TS.MA.d]*, 7832.
- 5 *Tanin*, “Selâmlık Resm-i Âlisi-Harbiye Nezâretinden” (10 Şubat 1331), sy. 2584, 2.
- 6 Dursun Gürlek, *Kültür Dünyamızdan Manzaralar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 210-215.
- 7 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Camilerde Mevlit”, *İkdam* (08 Nisan 1921), 2; aktaran Mustafa Kara, *Buhara Bosna Bursa, Şehirler/Sûfiler/Tekkeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 105.

Osmanlı İstanbulu'nda Bir Rus Ressamının Ayasofya İzlenimleri ¹

(...) Her konu farklı bakış açılarından ele alınabilir. Örneğin anatomist ve fizyolojist bir bitkiyi farklı açılardan incelerler; biri için temel öneme sahip husus diğeri için tamamen anlamsızdır. Konstantinopolis'in (deyim yerindeyse) fizyolojisi, bir ressamın gözünden izlenen ve evrene ilişkin şahsi bir anlayışla aydınlatılan anıtların hayatıdır, sokaklardır, dünyanın ışıltılı ve sanatsal yüzüdür; işte benim kitabımın temel ilkesi bu. Planı, amacı ve varlık nedeni bu. Bu kitapta Ayasofya'nın 537 yılında inşa edilmiş olması ikincil bir öneme sahip; asıl önemli olan, onun sanatsal etkisi, sanatçının zihninde ve ruhunda bıraktığı izdir. Mevlevi tarikatının yüzyıllar önce Konya'da Celaleddin tarafından kurulması nispeten önemsizdir; ama aslolan semanın ruhu ve bu dinsel dansın plastic güzelliğidir. (s. 18)

13 Aralık [1919]- Ayaklarımda terlikler, soluğumu tutarak sessizce ilerliyorum. Kırmızı halının üzerinde vev dev düşen dev gibi ışınlar akıyor. Her yer ıssız. Her yerde boş uzamlar. Camide cemaat yok. Ayakkabıları ellerinde iki adam geçiyor. Alçak sesle konuşuluyor; bütün başlar kubbeye doğru kalkmış. Elma yeşili giysisi içinde müezzin, güvercinleri kovalamak için hareketler yapıyor. Havayı bir hortum

gürültüsüyle yaran kanatların çırpıntısı iştiliyor. Kocaman çemberler halinde kubbeden çok aşağıya kadar inen avizeleri tutan ve zar zor seçilebilen zincirlere altın rengi yansımalar takılmış. Namaz saati. Cemaat geliyor. Sesler boğuk boğuk yankılanıyor ve ele gelmez bir şekilde akıp gidiyorlar. Mihrabın üzerinde vitrayların renkleri, yeşiller, sarılar, amberler, maviler, beyazlar, pembeler, kiraz kırmızıları, lacivertler aniden yanıyor. Yan nefte porfir sütunların arasında, üst galerilerde ve uzak köşelerde karanlık giderek yoğunlaşıyor. Tapınak mistik bir atmosferle, melankolik bir dua ruhuyla doluyor.

Mor bir perde ile örtülmüş sağlam ana kapıya titreyerek yaklaştım. İçgüdüm beni yanıltmamıştı. O ana dek tanımadığım ilhamlarla, düşüncelerle dolu olarak dışarı çıkıyorum. Ne tuhaf bir rastlantı beni buraya kadar getirdi. Suriçi İstanbul'da dolanıyordum. Müezzinlerin ahenkli düetini işitiyorum: Genç ve ince bir ses, bu ihtiyarın ağzından dökülen boğuk notaların üzerinde dolanıyor. Kararlı adımlarla bir nöbetçiye yaklaşıyorum: "Rus" diyorum (belki bu kez geçmeyi başarabilirim). Asker güvenli ve yumuşak bir sesle soruyor: "Var pasaport? – Var var.." Hiç geriye dönmeden resim malzememi paltomun altına gizliyorum, bir hocanın kibarca uzattığı terlikleri ayağıma geçiriyorum ve işte amacıma ulaştım. Hoca her gavuru göz hapsine alıyor ve uzaktan denetliyor. (39-40)

1 Ocak 1920- Yeniden Ayasofya'dayım. Yeniden izlenimlerimin altında eziliyorum. Mimariyi müzikle kıyaslamak âdettendir. Eğer bu doğruysa, Ayasofya'nın mimarisi her şeyi aşmış. İnsan orada ne harika oratoryolar duyabiliyor! Ancak burada Bizans sanatının dehası tüm gerçekliği içinde hissedilebiliyor ve tüm dünyayı etkilemesinin sebebi anlaşılabilir. Düşünceki bu birlik, bu tamlık, bu coşku, onu tecessüm ettirme konusunda gösterilen bu olağanüstü güç, malzemeleri bir araya getirerek ilahi bilgelikte mucizeler gerçekleştirme kabiliyeti, kısacası şu iki kelimenin çağrıştırdığı her şey: Aya Sofya!

**Alexis
Gritchen-
ko'nun
günlüğünde
yer alan
Ayasofya
çizimlerinden
bir örnek.**

Roma'daki San Pietro Bazilikası'nı gördüm. Orası bir katedral veya bir tapınak değil bir saray, hatta bir değil bir çok saray; henüz tamamlanmamış, sınırsız açılımları olan, şatafatlı, boyutları ve inşalarına harcanan süreyle şaşırtıcı bir çok saray... Bir yücelik düşüncesi içinde tasarlanmış ve çeşitli devirlerin nesilleri tarafından farklı farklı gerçekleştirilmiş eserler... Ayasofya'da ise, gerçek büyük sanat görülüyor. Sadece kendisini tasarlayanın iradesini, mimarların, zanaatkarların ve görülmez bir şekilde esere katkıda bulunup ona coşkusunu, yoğunluğunu, doluluğunu veren halkın iradesini hayata geçiriyor. Altı yılda inşa edilen tapınak daha o dönemde efsanelerle kuşatılmış ve Mısır'dan İspanya'ya, Kafkasya ve Kırım kıyılarından Akdeniz'in Afrika kıyılarına

kadar, o uçsuz bucaksız imparatorluğun tüm dikkatini üzerinde toplamış; öyle bir tapınak ki, orada firavunlardan, antik Hellas'ın Kykloplarından [tepegöz] Grek-Roma çağına kadar binlerce yıllık malzemeler kullanılmış. İustinianos'un emri üzerine, adı duyulmadık antik kentler bile renkli mermerler, granitler, sütunlar, altın, gümüş, fildişi, tunç göndermiş. O devirden bir Bizanslının söylediğine göre, sadece sunakta yaklaşık 20 bin kg gümüş kullanılmış (...) Ana kubbe, pandantifler, küreler, nef kubbeleri, üst ve alt galeriler mozaiklerle kaplanmış (insan tasvirlerinin üzeri turuncu boyayla kapatılmış). Bütün alt taraf, üzeri mermer levhalarla kaplanmış koyu gri-mavi renkte, bu da tapınağı tarz ve renk armonisi bakımından birbirini tamamlayan ike kısma bölen yatay bir çizgi yaratıyor. (s. 49-50) Bugün de, tıpkı ilk ziyaretimdeki gibi, gökte güneş parlıyor. İçeride turuncu kubbe ve ana nef ilahi pırıltılarına gömülmüş gibi duruyorlar. Yıldızlı ışık huzmeleri titreşiyor. Güvercin yavaş yavaş kanat çırpıyor. Sırtında yeşil kaftanıyla aynı hoca kilimleri süpürüyor, bu arada zaman zaman değerli taban mozaikleri ortaya çıkıyor; gri bir alanda ahenkli daireler içine kakılmış mor kareler...

Eskiden gecenin karanlık gökkubbesinin altında genç ruhumu altüst eden tuhaf duygularla dolu bir halde dışarı çıktım. At Meydanı'nda sultanların türbesinin yanında, taşların üzerinde dinleniyorum. Işıl ışıl bir güneş boş meydanı ışığa boğuyor. Çok kısa bir süre öncesine kadar, iki yanına yaşlı çınarla dikili bir yol, Doğulu dükkanlar ve onların kendilerine özgü yaşamıyla bir camiden diğerine uzanıyordu. (s. 52)

3 Nisan- Öğleden biraz sonra Ayasofya'daydım. Tüm izlenimlerimi aktarmayı herhalde hiç başaramayacağım. Namaz yeni başlamıştı. İmamların ağlamaklı duaları zurna sesini andırıyordu. Uzun siyah saflar halinde binlerce mümin yere çökmüştü (bu muazzam bazilikanın kudretini nasıl da tamamlıyorlar). Kadim Ayasofya herhalde şimdikine verrev olarak inşa edilmişti. Daha güneyde kalan mihrap, Mekke

yönüne çevrilmiş. Namaz kılanların paralel safları arasında duvara çaprazlama dayanmış düz sandıklar (ayakkabılar onlara konuyor) göze çarpıyor.

Birdenbire bütün cemaat tek kişi gibi ayağa kalkıyor (mavilikleri göz alan yelekler gri mermerlerle mükemmel bir ahenk içinde). Müezzinlerin sanki heybetli bir selin önüne katıp sürüklediği yırtıcı çağrılarını giderek aşağı iniyor ve düzenli ses büklümleri halinde dağılıp kayboluyor. Bütün kilise gürüyor, inlemeleri galerilerde yankılanıyor. Birden bir stakato [Kesik ve vurgulu ritim], derin bir sessizlik oluşuyor. Ne hareket, ne ses ne de gürültü. Hepsi yerlerine çivilenmiş gibi vecd içinde duruyor. Havadaki titreşimler duyuluyor... Büyük kubbenin penceresinden aşağı akan devasa güneş huzmeleri merkezi sütunların üzerine, çok yükseğe asılmış altın kalkanların tuhaf ve muazzam çemberlerinin üstünden aşağı akıyor. İç içe geçmiş Arap harflerinin altın rengi ile fonun acı yeşili tüm bazilikada bir uyumsuzluk yaratıyor.

Hafızın derinden gelen sesinin tutkulu notaları tizlere tırmanarak yeniden bazilikayı ezgileriyle dolduruyor. Güneş ışınları mistik bir biçimde kayboluyor. Işık azalıyor. Göz kamaştırıcı yapının tamamı külrengine bürünüyor; şamdanlar kararıyor, köşeler gösterişli mavi gölgelerle doluyor. İmamın burundan gelen sesi hep aynı notada kalıyor, yavaş yavaş, "gen gan, gan" diye mırıldanıyor. Boğuk bir gürültü duyuluyor: Binlerce kişilik saflar diz üstü düşüyor. Ve bunu, minberden imamlara cevap veren müezzinlerin tutkulu çağrılarını eşliğinde defalarca yineliyorlar.

Tapınağın, insanlar varken de yokken de, sessizlikte veya dua sesleri içinde, canlı bir varlık gibi kendine ait bir yaşamı var. Bugün Ayasofya gözüme her zamankinden daha yüce, daha muhteşem göründü! Vladimir Kievski'nin elçilerinin ayin sırasında niye "Nerede olduğumuzu bilemiyoruz, gökte miyiz yerde miyiz!" diye haykırdıkları anlaşılıyor.

Alexis Gritchenko'nun günlüğünde yer alan Ayasofya çizimlerinden bir örnek.

Namaz bitti. Cemaat safları bozuluyor ve kalabalık camiden dışarı akıyor. Türk kadınlar üst katta kendilerine ayrılan bölümden aşağı iniyorlar. Şurada burada ilginç sahneler oluşturan insan toplulukları var. İhtiyar bir vaiz tapınağın hemen hemen ortasına bir sehpa getirdi. Üzerine Türk usulü yerleşti, deve tüyünden cüppesinin önünü açtı, büyük ellerini avuçları yukarı gelecek şekilde dizlerinin üzerine koydu, yaklaşanları inceliyor. Yanı başında uzun boylu, ağır başlı, yuvarlak ve donuk yüzlü bir kız çocuğu ve küçük bir erkek çocuğu ile esmer, asık ve zeki yüzlü, başında tam silindir şeklinde fesıyla bir erkek çocuğu daha duruyor. Elleri dizlerinde, yan yana oturmuşlar, adamın kızıl bakıra çalan iyi yürekli yüzüne soru dolu bakışlar fırlatıyorlar.

Halka genişliyor. Beyaz feraceleri ve yüzlerine indirdikleri siyah peçeleriyle Türk kadınları, ihtiyarlar, delikanlılar. Arkaya ellerini kırmızı kuşaklarına sokmuş güçlü kuvvetli efendiler diziliyor (bizim Zaporog Kazakları gibi cepkenleri açık duruyor). Çok aşağı indirdiği beyaz sarığının altından, vaizin gözlerinden ilham kıvılcımları saçılıyor. Kısık bir sesle tane tane, anlayabildiğim kadarıyla Muhammed Peygamber'den [aleyhisselatü vesselam] söz etmeğe başlıyor.

Anlatıcının tüm hünerini, ifade dolu jestlerini, hareketlerini, göz mimiklerini tam anlamıyla aktarmama imkan yok. Ben de oradaki müminler gibi gözlerimi ihtiyarın silüetinden, İncil'den çıkmış gibi duran bu Doğulu sahneden ayıramadan onu dinliyordum. Kâh ellerini kaldırıyor ve ansızın şaşkın gözlerini fal taşı gibi açıyor; kâh gözlerini yumuyor, iyice kırıştırıyor ve başını aşağı indiriyor, ak sakalını güçlü göğsüne yaslayıp susuyor. Birdenbire yeniden doğruluyor, hareketleniyor, ilham gelmiş gibi bir jestle gökyüzünü gösteriyor, gözleriyle kalabalığın içinde birini arıyor, ayağa kalkıyor, parmağıyla yeri işaret ediyor. Bu sahnede dağlar, kuşlar, çöl, Allah ile söyleşi, Peygamber var; tüm Doğu'nun ve güzel Duccio'nun İncil tablolarının çekiciliği var. (...) Vaiz konuşurken kapının kenarındaki bir minderin üzerine çömelmiş kör bir molla, bir dilenci tekdüze bir sesle ilahi okur gibi konuşuyor. Sonu gelmez ve hüzünlü sızlanması ipeksi bir iplik misali uzayıp gidiyor...

Bütün bu gürültüler ve bu sesler, bu kostümler ve bu duvarlar, rengârenk mozaiklerin ve mermerlerin hareleri –Doğu'nun, hâlâ capcanlı duran Bizans'ın imgeleri... İslam'ın ruhu gibi sade ve duyguların gerildiği, insan tasvirlerine hiçbir göndermesi olmayan, gizemi ve mistikliği bulunmayan bugünkü ibadet, Bizans liturjilerine hiç benzemiyor, yine de tapınak yaradılışın kendisi gibi gizemli, görkemli, yaşayan bir bazilika olmayı sürdürüyor.

Vaaz bitti. Çok yukarıda, kubbenin hemen altında aniden patlayan gökgürültüsü gibi üç ses. Yankıları gümbürdeyerek uzaklaşıyor. Köşeler giderek koyulaşiyor. (s. 76-68)

18 Temmuz- Berrak, güneşli öğleden sonra Suriçi İstanbul'da dolandım. Yatsı namazında Ayasofya'daydım. Ana nefteki bir ayağın yanında, küçük bir kemerin altına bağdaş kurmuş, hiç çaktırmadan resim yapıyorum. Işık duvarlarda harenleniyor. Her şeyde bir kaygısızlık, bir mutluluk var. Kubbede yaldızlı bir örtü; imam tiz bir notayı zurna misali uzattıkça uzatıyor. Ses dalgaları uzamda eriyor. Kısa süren namaz bitti. Cemaat telaşsız, gruplar halinde dağılıyor. Açık renk cüppeler ve siyah,

mavi veya beyaz şalvarlar giymişler. Mihrabın üzerine beni coşturan ton karışımları düşüyor. Renklerin derinliğini ve büyüsunü ifade etmek zor. Yapının gücünü, kütlelerin ve alanların bileşimindeki çapı ve mantığı aktarabilmek imkansız-problemler basit cisimler aracılığıyla çözümlenmiş: Bir kübün üstünde bir küre, bir düz çizginin üstünde bir yarım daire. (123-124)

21 Eylül- Öğleden sonra Ayasofya'yı ziyaret ettim (...) Namaz bitti. Cemaat küçük gruplar halinde mabetin içinde gürültü yapmadan dolaşiyor. Huşu ve hayret sinmiş seslerin mırıltısından başka bir şey işitilmiyor. Her zaman esrarengiz bir güzelliğe sahip olan bir grup Türk kadını dikkatimi çekiyor. Birinci apsitte mistik bir el hareketiyle bir sütunun altlığına dokunup daha sonra ellerini alınlarına götürüyorlar. Biraz ileride bakır kaplamada bir delik var –eski olayların izi. Parmaklarını nemli ve derin deliğe sokup sonra alınlarına sürüyor, inançla dua okuyorlar.

Saksağanlar gibi siyahlar içindeki kadınlar topluluğunu uzaktan izliyorum. Mihrabın sağındaki apiste yöneliyorlar. Çok büyük bir ayağın yanında duruyorlar. İçlerinden biri eliyle bir şeyi işaret ediyor. Diğerleri başlarını kaldırıyorlar. Üç metre yukarıda (bitişik porfir sütunun başlığından daha alçak bir noktada) yarım ayağın mermer kaplamasının üzerinde kabartma gibi öne çıkan bir el izi net olarak görülüyor. Bir diğer kadın sütun altlığının yıpranmış kenarını dindarca bir tavırla okşuyor. Arkadaşlarına bir şey anlatıyor. Bu, Ayasofya'ya sütunun altlığına nalıyla vuran Arap atının sırtında giren [Fatih] Sultan Mehmed'in yarım ayağın üzerine koyduğu elinin efsanevi izi. Efsanenin bu apaçık emaresi her müminde İslam'ın ve onun tek peygamberi Muhammed'in [aleyhisselatü vesselam] eski yüceliğini yeniden canlandırıyor. "Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah..." (161-162)

NOT

- 1 Alexis Gritchenko, *İstanbul'da İki Yıl (1919-1921): Bir Ressamın Günlüğü*, trc. Ali Berktaş, YKY, İstanbul, 2020, 263 s.

Ayasofya Kitaplığı

Büşra Nur Güler*

Tarih boyunca şehri kuran, şehirdeki siyasî otoritenin tarafını belirlemekle şehir sakinlerine kimlik kazandıran ve manevî hayatına yön veren temel unsur ulu mabedir. Bu mabed yalnızca mimarî anlam ve bütünlüğe sahip bir yapı değil, şehrin temel dinamiği olmakla bir sembolizm de içerir. Şehir ve mabed arasındaki bu dönüştürücü etki bir bakıma tarihi de belirlemiştir: Mabed ne ise şehir de odur. Bu sebepledir ki Ayasofya, yaklaşık 1500 yıllık tarihiyle milyonlarca kelimeye sığdırılmış, asırların bu taşın hafızası cümlelerle, mısralarla, varaklarla, kitaplarla yeniden yeniden inşa edilmiştir. Zira Ayasofya ne ise İstanbul da odur.

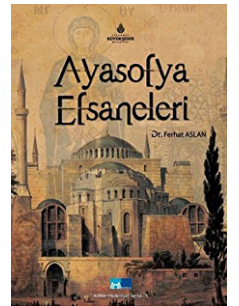
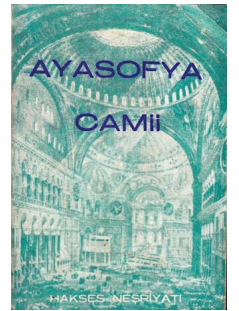
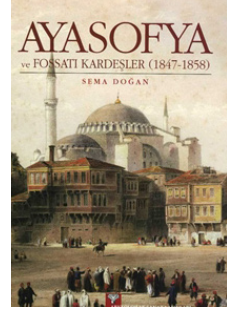
Tarihin Ayasofya'sı

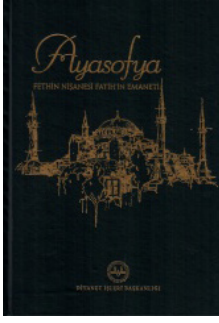
Mabedin bu ayrıcalığı Bizans döneminden itibaren Ayasofya edebiyatının yönünü de belirlemiş, yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde muhtelif

dillerde ve mabedi farklı boyutlarıyla ele alan yazma eserler telif edilmiştir. Şemseddin Karamanî'nin Fatih Sultan Mehmed'e takdim ettiği *Hâzâ Târîhu Beyân-ı Binây-ı Ayasofya-i Kebîr*'i (882/1477), halen Bulgaristan Millî Kütüphanesinde bulunan Nişancı'nın *Tevârihu Ayasofya-i Şerîf min te'lîf-i Nişancı*sı (1161/1748), İmamzâde Muhammed b. Es'ad b. Abdullah Konevî'nin *Feth-i Konstantiniyye ve Ta'rîf-i Ayasofya'sı* (1273/1857), Aleksandır Kostantinidî'nin tarih kitaplarından derlediği *Ayasofya Tarihi* (1285/1869) ve daha nice yazma, tercüme, matbu mimarî monografiler yüzyıllar boyunca diri tutulmuş hafızanın birer tecessümü olmuştur. Fethin öncesinde ve sonrasında mabedin kutsiyeti merkezinde teşekkül eden menâkıb kültürünün de asırlar boyunca aktarılagelmesine kaynaklık eden, tarih ve efsanenin iç içe geçtiği

bu metinlerle Ayasofya, halk tahayyülünde Bizans-Hıristiyan temelleri üzerinde yükselen, Osmanlı-İslâm himayesiyle yücelen ulu mabed imgesiyle yerleşmiştir.

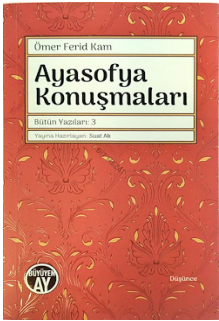
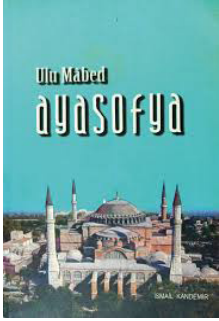
Mabedin tarih sayfalarındaki bu ilk izdüşümlerinden Şemseddin Karamanî ve Yusuf b. Musa el-Balikesrî'nin risaleleri, Cihan Okuyucu ve Belkıs Uluoğlu tarafından hazırlanan *Ayasofya Risaleleri*'ne kaynaklık etmiş, metinler zengin bir görsel arşiv eşliğinde yeniden neşredilmiştir (İstanbul 2022). Şemseddin Karamanî'nin adı geçen eserinin Farsça'ya çevrilen nüshası yanında XV. yüzyılda kaleme alınmış Ayasofya ve İstanbul temalı iki Farsça risalenin de tercümesini içeren *Ayasofya Tarihi Risaleleri (Fatih Sultan Mehmed Han ve Sultan II. Bayezid'e İthâf Edilen Üç Farsça Risale)*, Seyid Muhammed Taki Hüseyini çevirisiyle

literatüre kazandırılmıştır (İstanbul 2022).

Mabedin tarihi içerisindeki bu devinim ve dönüşümler Cumhuriyet dönemi Ayasofya literatürünü de şekillendirmiştir. Ayasofya'nın müzeye dönüştürüldüğü 1935 yılında müze müdürü olarak atanan ressam Ali Sami Boyar'ın *Ayasofya ve Tarihi* (İstanbul 1943) adlı eseri, Bizans tarihi ve Ayasofya üzerine çalışmalarıyla tanınan Semavi Eyice'nin mabedin tarihini, mimarisini, mozaiklerini ve nihayet Osmanlı Ayasofya'sını incelediği üç ciltten müteşekkil *Ayasofya'sı* (İstanbul 1984) birer tarihi panorama niteliğindedir. Bu panoramayı farklı veçhelerle sunan diğer eserler şu şekilde sıralanabilir:

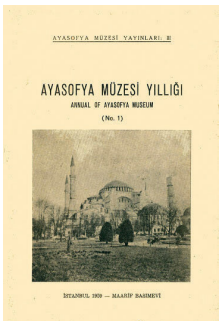
Feridun Dirimtekin, *Ayasofya Kılavuzu*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966.

Sabahattin Türkoğlu, *Ayasofya'nın Öyküsü*, Yazıcı Basım, İzmir 2002.

W. Eugene Kleinbauer vd, *Ayasofya*, (çev. Handan Cingi), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Komisyon, *Ayasofya Fethin Nişanesi Fatih'in Emaneti*, DİB Yayınları, Ankara 2020.

Sedat Bornovalı, *Tarihin En Uzun Şiiri Ayasofya*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

Erdem Yücel, *Ayasofya -Tarihi, Efsaneleri ve Seyyahların Notları-*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2021.

Hakimiyeti altında olduğu imparatorlukların simgesi olarak Ayasofya'nın şöhreti, dinî, tarihi ve mimarî ehemmiyeti seyyahların da rotasını belirlemiştir. Emrah İstek tarafından mabedin tarihi zemininde hazırlanan *100 Seyyahın Gözüyle Ayasofya*, dünyanın her bir köşesinden İstanbul'a gelip ziyaretçisi olan seyyahların Ayasofya'sını, kimi zaman geçmişe tahassürlerinin, kimi zaman mabedin müzeye tahviline tahassüs ve teessüflerinin izini sürmektedir (İstanbul 2021).

Kimliğin Ayasofya'sı

Bizans'ta doğan ve Süheyl Ünver'in ifadesiyle "Fatih Sultan Mehmed tarafından müslüman edilen" Ayasofya'nın kimlik inşasındaki yeri, hakimiyeti altındaki iktidarın tezahür alanı olarak sosyo-politik ve sosyo-psikolojik etkileri literatürü belirleyen bir diğer konuyu oluşturmuştur. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş tarafından hazırlanan *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya* adlı çalışma özellikle fetih sonrası Osmanlı'nın Ayasofya siyasetini, mabedin İslâm kimliği

ile kazandığı anlamı irdeler (İstanbul 2005). Muhtasar hali *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii* adıyla yayımlanan eserin en mühim özelliklerinden biri mabedin vakfiyesinin tam metnine ve Fossati'nin albümüne yer verilmesidir. Bu albüm Raşit Gündoğdu, İlhan Ovalıoğlu, Ebul Faruk Önal ve Cevat Ekici tarafından *Ayasofya ve İstanbul* başlığıyla hazırlanan başka bir neşrin de temasını oluşturur (İstanbul 2020). Zira Ayasofya'nın restorasyonunu hayatının en önemli projesi olarak gören, 1852 yılında mabedin iç ve dış görünümünü içeren 25 gravürünü Sultan Abdülmecid'in desteğiyle Fransızca olarak bastıran ve sultan tarafından pırlanta yüzükle ödüllendirilen Fossati'nin bu albümü, Osmanlı Arşivi kütüphanesindeki nüsha esas alınarak yapılan, Türkçe, Arapça ve İngilizce çevirileri de içeren yeniden basımıdır, XIX. yüzyıl Ayasofya'sına bir yolculuk davetidir. Bu gravürler *Ayasofya Gravürleri* başlığıyla Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması vesilesiyle TDV Yayınları tarafından da neşredilmiştir (Ankara 2020).

Gravürlerin mabede şahitliğinden çok daha

öncesi, efsanelerin Ayasofya çevresinde resmettiği silüetlere dayanır. Efsanelerin İstanbul'un dinî ve siyasî tarihiyle ne gibi bir etkileşim içerisinde olduğu, tarihî arka planı ve kimlik inşasında geçirdiği dönüşümler bir diğer inceleme alanını oluşturur. 562 yılında mabed ibadete açıldığı gün bizzat orada bulunan, dönemin büyük şairi Mabeyinci Pavlos'un teknik ve estetik detaylarını belagat maharetiyle tasvir ettiği *Ayasofya'nın Betimi*, arkeolog İlhan Akşit'in *Tarihi, Mimarisi ve Efsaneleri ile Ayasofya'sı* (İstanbul 2012), Ferhat Aslan'ın doktora tezi olarak bu efsaneleri yazılı, sözlü ve elektronik kültür ortamlarından derleyerek hazırladığı *Ayasofya Efsaneleri* (İstanbul 2010) ile Stefanos Yerasimos'un *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* (İstanbul 1998) bu literatürün örnekleri arasındadır. Her ne kadar Rum asıllı İstanbullu tarihçi Stefanos Yerasimos fetih sonrası edebiyatını bir anlamda belirleyen Ayasofya'nın Osmanlı imparatorluk projesinde bir mihenk taşı oluşturduğunu, Osmanlı iktidarı temasının güçlendirilme ve Bizans metinlerinin Türkleştirilme sürecine delil gördüğü Ayasofya efsanelerinin ideolojik evrime araç

kılındığını savunsa da eser Bizans-Osmanlı sürekliliği tezinin ana metinlerinden biri olma özelliğini korumaktadır.

Bizantologlar için başlıca inceleme konularından birini oluşturan Ayasofya muhtelif çalışmalarda dinî, politik, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler eşliğinde ve devirler arasında bağlantı kurma hüviyetiyle ele alınmıştır:

W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, (çev. Ülker Sayın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

John Freely, Ahmet S. Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, (çev. F. Gülru Tanman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

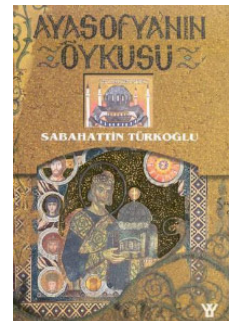
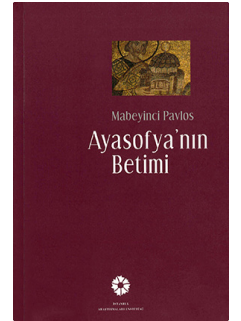
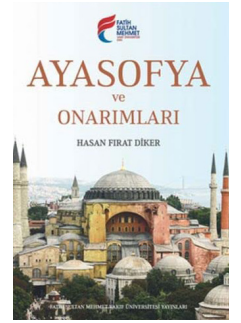
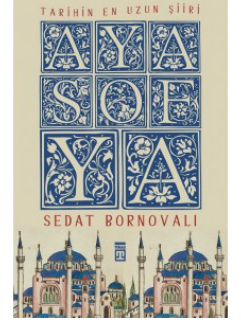
Annie Pralong, *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (çev. Buket Kitapçı Bayrı), Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

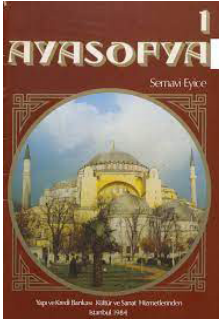
Osmanlı himayesindeki mabedi kimliğin ve sanatın münşii olarak Osmanlı şairlerinin mısralarda arayan Mehmet Sait Çalka'nın, 46 şairin Ayasofya temalı 68 manzumesini tespit ederek kronolojik olarak incelediği *Fethin Rüyası Osmanlı Şiirinde Ayasofya* DİB Yayınları tarafından neşredilmiştir (Ankara 2021). XV-XIX. yüzyıllarda yazılmış manzumeler ışığında mabedin farklı yönlerine yapılan atıfların, teşbih ve tasvirlerin,

efsanelerin anlam dünyasını irdeleyen eser bir bakıma Ayasofya'nın manzum tarihini inşa eder.

Ayasofya kendisine yüklenen sembolik anlamın bir yansıması olarak, dinî-siyasî hayatın olduğu kadar kürsüsüyle toplumun da nabzını tutmuştur. 1909 yılında Ayasofya kürsü şeyhliğine atanan Manastırlı İsmail Hakkı'nın vaazları *Mevâz (Fâzıl-ı Şehîr Manastırlı İsmail Hakkı Hazretlerinin Ayasofya Câmi-i Şerifinde Aynen Zabıt Olunan Takrîrât-ı Hakîmâneleri)* başlığı altında Eşref Edip Fergan tarafından derlenerek neşredilmiştir (İstanbul 1321). Ömer Ferid Kam'ın 1919-1920 yıllarında Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyesiiken İslâm karşıtı cereyanlara karşı halkı bilinçlendirmek için görevlendirildiği Ayasofya kürsüsündeki vaazları ise Suat Ak tarafından bir araya getirilerek *Ayasofya Konuşmaları* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 2021).

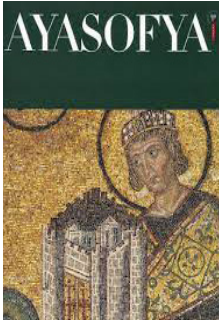
Ayasofya'nın kimlik inşasındaki rolünün önemine yapılan bu atıflar, 1935 yılında caminin müzeye tahviliyle gelişen, statüsüyle ilgili tartışmaların uzun bir dönem devam ettiği süreçte de yinelenmiş, yapının cami kimliğine

yeniden kavuşabilmesi için verilen kalem mücadelesi literatürün bir diğer boyutunu oluşturmuştur:

Ömer Kirazoğlu, *İslamiyet, Fatih ve Fetih Camii Ayasofya*, Kanaat Matbaası, Konya 1966.

İlhan Akçay, *Ayasofya Camii*, Hakses Yayınları, Ankara 1968.

İsmail Kandemir, *Ulu Mabed Ayasofya*, Ekip Matbaası, İstanbul 2005.

Sanatın Ayasofya'sı

Sanat tarihinde bir mihenk taşı kabul edilen Ayasofya, mimarîsi ve tezyinat detaylarıyla ortaya koyduğu yeniliklerin yanı sıra kutsal anlayışının bir tezahürü olarak freskleri, mozaikleri ve diğer yapı elemanlarını da içermesiyle Hristiyan ikonografyasına da ev sahipliği yapmış, mimarlık tarihinde kubbesinin çapı ve yapım tekniğiyle tafsillatlı incelemelere konu olmuştur. Yapının fetih sonrası imar faaliyetleri sürecinde Osmanlı mimarisine katkısının yanı sıra İslâm ve Batı mimarisinin seyrini belirlemesi sanat tarihi araştırmacılarının da yazımına yön vermiştir.

Ayasofya müzesi müdürü olarak görev yapan Feridun Dirimtekin'in çabalarıyla 1959 yılında yayımlanmaya başlayan *Ayasofya Müzesi Yıllığı* müzenin geçirdiği restorasyonları, kazı

araştırma sonuçlarını, müzecilik açısından yapılan değişiklikleri kaydetmesi bakımından önemlidir. A. Haluk Dursun'un müze müdürlüğü döneminde hazırlanan 13. sayısı itibarıyla daha akademik ve disiplinlerarası bir veçhe kazanan yıllığın 2014 yılında çıkarılan 14. sayısı ile yayım hayatı noktalanmış görünmektedir. Haluk Dursun'un Ayasofya literatürüne yaptığı bir diğer önemli katkı ise *Ayasofya Müzesi Kültür Envanteri 1957-2019* başlığıyla yayımlanan çalışmasıdır. Yapının müze kimliğiyle ele alındığı bu çalışmada, kütüphane ve depodaki eserler de dahil olmak üzere Ayasofya külliyesinin bütün öğeleri ölçülerek envanter haline getirilmiş, müzenin tarihi ve bugüne dair detaylarıyla Ayasofya araştırmacıları için eşsiz bir kaynak niteliği kazandırılmıştır.

Tarihi boyunca deprem ve yangınlarla, yağma ve yıkımlarla zarar gören, neredeyse her yüzyılda restorasyona konu olan Ayasofya'nın ıslah tarihi mabed literatürünün bir diğer boyutunu oluşturmuştur. Sanat tarihi çevresinin ilgilerini yaklaşık bin yıllık kilise tarihine yoğunlaştırdıkları, cami ve müze olarak geçirdiği

onarımının derinlikli olarak ele alınmadığı tespitinde bulunan Hasan Fırat Diker'in, resmî belgeler, yazma eserler ve görsel malzemeler ışığında Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Ayasofya restorasyonlarını nitelik ve öncelik temelli, kronolojik olarak ele aldığı doktora tezi *Ayasofya ve Onarımları* adıyla neşredilmiştir (İstanbul 2016). Aşağıdaki çalışmalar da bu literatürün örneklerinden sayılabilir:

Sema Doğan, *Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847 - 1858)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu, (Haz. Selmin Kangal), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul 2000.

Kendisi ne ise İstanbul da o olan, şehrin ufkunda taştan ve tinden bir hafıza gibi tebellür eden, tarihi boyunca kendisine eklenen yeni anlamlarla yeniden yeniden yorumlanan Ayasofya, dünün ve bugünün olduğu gibi geleceğin de kalem yönünü tayin etmeye şüphesiz ki devam edecektir.

NOT

* K.K.Ö., Üsküdar Müftülüğü.